MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXLVII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXLVII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1927

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXLVII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXLVII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1927

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ.

INHALT.

Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длуґоша.

Написав ***Др. Евген Перфецький.***

„Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстій“.

Слово о Полку Ігореві.

„Сіе авторове кройники прирожоною милостію противко отчизны своеи зняты будучи, прагнули того, абы и по ихъ зеистю послѣднему роду не были прошлые рѣчи скритые“.

Густинський літопис.

В присвяченню своєї праці Збіґнєву Олєсніцькому, епископу краківському, Ян Длуґош говорить, що при написанню історії Польщі він поставив собі своєю метою написати не тільки історію свого народу, але і инших народів, сусідуючих з Польщею. Бачучи, що йому можуть дорікти тим, що він не застановився над одною тільки історією польського народу, — заявляє, що це він зробив з розмислом не тільки для тото, щоби обширнійше зобразити ті широкі зносини з иньшими народами, які Польща мала від найдавнійшого часу, але і длятого, щоби тим глибше зрозуміти і саму історію його власного польського краю. Ці його слова є тим цікавійші, що вони відносяться релятивно в найбільшій мірі до українського народу, на зображенню історії котрого після зображення історії польського народу Янові Длуґошу найбільше залежало. Про це він і сам отверто свідчить говорячи: „Unde et ob eam rem, cano iam capite, ad perdiscendum litteras Ruthenas me ipsum appuleram, quatenus Historiae nostrae series crassior redderetur“. — Все це само собою говорить про те, що Длуґош в своїй славетній Historia Polonica дійсно старався, на скільки це було в його змозі, подати такий

матеріял, який би основно та всесторонно міг освітити історію нашого народу. І дійсно, вже при перших уважнійших переглядах праці Длуґоша можемо пересвідчитися, шо Длуґош використав руське джерело надзвичайної ваги. Це руське джерело в складі хроніки Яна Длуґоша представляєься для нас тим ціннійшим, що в ориґіналі, поза хронікою Длуґоша, як окремий твір не заховалось до нашого часу — пропало назавше. Це руське джерело, яке зачинало історію від найдавнійших часів і вело до початків XIII століття, дуже сумлінно було Длуґошем використано. Мав він в руках і иньші руські літописні джерела, але цими він релятивно дуже мало користувався: брав він з них звістки головно XIII та XIV століття, щоби продовжити своє основне джерело, яке кінчалось так рано та скоро.

Життя та діяльність Яна Длуґоша припадає на 1415—1480 роки. За написання Historia Polonica він узявся в кінці 1455-го року і працював над нею біля 25 років. Плян праці його утворився не зразу а постепенево. Не зразу відшукав він і потрібний для його праці матеріял — він збирав його тоді, коли і його праця була вже розпочата, набуваючи все більше та більше потрібних джерел. Дослідники приходять до пересвідчення, що окремі части його праці написані були не з цією послідовністю та не зовсім в тім порядку, в якім вони представляються тепер в хроніці Длуґоша. Сам Ян Длуґош говорить нам, що кожду сторінку своєї праці він по шість-сім разів перероблював та виправляв[1]). З самого тексту хроніки Яна Длуґоша бачимо, що не зразу він оволодів і руською мовою, котрої старанно зачав вчитися вже в старших роках: зрозуміння Длуґошем руського ориґіналу в середині та кінці його хроніки почувається більше, ніж на початку її — переклади з руської мови досягали у нього з часом цілковитої точности та правильности. Над руським історичним матеріялом зачав Длуґош працювати не ранійше 1460-их років.

Згадуючи взагалі про джерела цілої хроники Длуґоша, треба зазначити, що цьому присвячені дві старанні праці — Г. Цайссберга — „Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters“ (Leipzig, 1873) та Семковича — „Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza“ (Kraków, 1887).

Для означення русько-українських джерел хроніки Длуґоша

---

[1]) Bobrzyński i Smolka, „Jan Długosz jego życie i stanowisko w piśmiennictwie“, str. 68 та слід.

зроблено дуже мало. До останніх часів в російській та українській історіографії на відношення хроніки Длуґоша до руського літописання установився погляд такий, який свого часу висловив І. А. Линниченко, в одній з менших своїх праць[1]), де він рахує, що джерелом руським хроніки Длуґоша був літопис, близький Іпатському літопису, властиво дуже загальний та досить неясний. Цей погляд ще більше затемнюється у Линниченка тим, що він і літописне джерело В. Н. Татищева рахує також дуже близьким руському джерелу Длуґоша: Длуґош та Татищев, говорить він, „оба имѣли подъ рукою сходныя редакціи южнорусской лѣтописи, — только списокъ Татищева былъ повидимому полнѣе списка Длуґоша“[2]). Ціла ця річ тут у цього дослідника зображується дуже простою, але в дійсности вона далеко більше скомплікована. Діло в тім, що в основі своїй Длуґошева хроніка має зовсім иньше руське джерело, ніж яке називає тут Линниченко. Це руське джерело Длуґоша в складі його хроники треба відшукати і доказати. В дійсности воно є близче Лаврентському літопису та сходним з ним літописним зводам, ніж Іпатському літопису, котрий належить зовсім до иньшої літописної ґрупи, ніж Лаврентський літопис. Текстови Татищева, котрий має в своїй основі літопис близький Іпатському, руське джерело Длуґоша є більш близьке тільки в деяких, немногих (головно першої половини XII століття) звістках (не рахуючи, розуміється, тут того основного тексту, котрий в більшій чи меншій степени є спільний усім руським літописним зводам). К. Н. Бестужев-Рюмин перший з учених вказав на важність руського джерела Длуґоша в кінці своєї праці „О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV вѣка“[3]) подав витяги з хроніки Длуґоша, котрі говорять про руські події. Але при цім він не зазначив, чи усі ці звістки узяті з руських джерел Длуґошем. При уважнійшім дослідженні видно, що баґато з тих текстів, котрі Бестужев-Рюмин там подав, не відповідають текстови руських літописів, що дійшли до нас, і належать не до джерел руських, але до джерел польських або иньших в складі Длуґошевої хроніки (під р. 1050, 1067, 1070, 1072, 1076, 1090, 1107 та инші), але цього Бестужев-Рюмин не зазначив. Деякі иньші звістки чисто руського походження тісно злучені, злиті до купи в хроніці Длуґоша з відповідними звістками польського походження

[1]) Надрук. в „Журналѣ Мин. Нар. Просвѣщ“. 1887 р., декабрь.
[2]) Ibidem, стор. 358.
[3]) Видана яко IV-ий випуск Лѣтописи занят. Археографич. Ком. р. 1865—1866 та окремою відбиткою (1868 р.)

*

(під роками 1134—1137, 1183, 1185, 1187, 1188 і инші), але цей дослідник не вказує і на це, не помічає цих осібностей хроніки Длуґоша. Коли-ж і вказує він на паралєлі до руського тексту у Длуґоша, він не розріжняючи точно осібностей відомих нам руських літописних зводів, ставить руські Длуґошеві звістки в паралєль не з тим літописним текстом, якому вони найбільше відповідають. Так, на приклад, руські звістки Длуґошевого зводу починаючи з 1126 (6632) року до 1172 (6682) і від 1194 (6692) до 1212 (6733) року він порівнює з відповідними звістками Іпатського літопису, рахуючи Іпатський літопис найбільш близьким до основного літопису руського хроніки Длуґоша. Це рішучо не так. Як побачимо низше, усі ці вказані тут руські статті XII та початку XIII століття, які бачимо ми в хроніці Длуґоша, погоджуються з відповідними статтями Лаврентського літопису, а не з текстом Іпатського літопису. Іпатський літопис відповідні свої статті значно амплифікує иньшими матеріялами. В моїй праці „Русскіе лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія"[1]) я вказав, що XII-ім столітті в Київі рівнобіжно велось два літописи. Назвав я їх — Першим Київським літописом — та Другим Київським літописом. Цей Перший Київський літопис ввійшов у склад Лаврентського і схожих з ним літописів. Другий Київський літопис, який кінчався десь коло 1198-го року (мабуть зложений був в Видубицькому Михайлівському монастирі) ввійшов у склад Іпатського літопису, злившись там по части і з Першим Київським літописом, який був вже в основнім джерелі Іпатського літопису. Через це текст головно XII століття Іпатського літопису, зливаючись ще й до того частково з галицьким літописним матеріялом (якого також нема в Лаврентському і схожих з ним літописах), представляється в порівнанню з Лаврентським літописом дуже комплікованим. Цих комплікацій немає і Лаврентський літопис, і руський звід Длуґоша, котрий з иньших сторін все таки дуже далеко стоїть від Лаврентського, хоча не так далеко як від Іпатського. Але і крім того — вибірці руських звісток з хроніки Длуґоша, зробленій Бестужевим-Рюминим, в такім виді, як вони у него приведені в кінці вказаної його праці — трудно довіритися з тої сторони, що зроблені вони були по старому виданню хроніки Яна Длуґоша 1711-го року, котре передавало тексти хроніки Длуґоша дуже неточно, допускаючи на деяких місцях пропуски тексту та роблячи по-

[1]) Видана держ. університетом в Братиславі, яко І-ий том Spisů Filosofické fakul. university Komenského 1922 р.

милки. В цім, що цей учений взяв за основу своєї праці подібне видання, нема найменьшої його вини. Бо в той час, коли Бестужев-Рюмин цю свою працю видавав, р. 1868, найновійшого видання хроніки Яна Длуґоша, котре своєю науковою вартістю робить честь його видавцеви — Александру Пржездзєцькому, ще не було: воно вийшло в 1873 році.

Що-ж торкається відношення Цайсберга до руського джерела в хроніці Длуґоша, то бачимо, що в вище названій його праці (на стор. 228) він відносно цього подає тільки декілька загальних заміток. Більше ґрунтовно подивився на це питання Семкович в згаданій праці (стор. 52—55), висловивши між иньшим гадку, що в складі руських джерел Длуґоша міг бути і Перемишльський літопис. Але обом цим вченим длятого, щоби глибше вдивитися в ці відношення руського літописання до хроніки Яна Длуґоша, було на перешкоді те, що руське літописання самими українськими та російськими вченими ще було дуже мало досліджене. Головно, як це ми бачили з праць І. А. Линниченка та К. Н. Бестужева-Рюмина, не було ще в науці вияснено взаімовідношення російського (північного і північно-західного) літописання до українського (південного і південно-західного).

В останні часи А. А. Шахматов в XIV-ім розділі своєї праці — „Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ (Петербург, 1908 р.) дотикається хроніки Длуґоша — так би сказати — принагідно. Його заінтересовало в хроніці Длуґоша — імя Мискіна (=Miskina, Niszkina), котре згадується там в статті про вбивство Ігоря Деревлянами. Це імя — Мискина — А. А. Шахматов зближує з іменем — Мстиша (Мистиша), про котре згадується в літописних зводах під 6453-ім роком. Це явилось вихідною точкою для Шахматова при будуванню їм гіпотези, що Ігоря міг убити цей Мстиша названий в літопису сином воєводи Свенельда. — Шахматов підносить тут велику вагу цього джерела руського, яке лягло в основу хроніки Яна Длуґоша, яке має і деякі такі осібности, яких немає ні оден з літописів що дійшли до нас. — Признаючи, як він говорить, „изслѣдованіе Длугоша со стороны русскихъ источниковъ дѣломъ будущаго“, Шахматов зазначає, як в дійсности зовсім не є вияснено, що це за джерело руське мав Длуґош в своїх руках.

Останніми статтями основного руського джерела Длуґоша є стаття про битву на ріці Калці з Татарами, занесена під 1212(6731) рік, та стаття про побіду Ярослава над Литвою, яка

там стоїть під 1216 (6733-ім роком). Після цього цей свій основний текст, це своє основне руське джерело Длуґош доповнив звістками узятими зі зводу південної редакції. Останніми звістками цього доповняючого джерела південної редакції, записані в семій книзі хроніки Длуґоша, є звістка під 1280 р. про напад Льва Даниловича на Польщу; якась неясна звістка під 1286 р. про здобуття Русинами та Литовцями гостинського замку та звістка 1288 року про напад Татар на галицько-волинську землю та затроєння там Татарами в колодязях та ріках води. Восьма книга хроніки Яна Длуґоша немає жадних руських звісток. До цеї книги Длуґош не знайшов жадного руського матеріялу. Це пояснюється тим, що цей звід південної редакції, звістками котрого починаючи від 1218 р. продовжив Длуґош своє основне руське джерело, в дійсности доходив тільки до 90-их років XIII століття. Книга-ж восьма хроніки Длуґоша описує події 1295—1299 років. В девятій книзі хроніки Длуґоша бачимо знову руські звістки: тут цими звістками Длуґош зачинає поповнювати основне своє руське джерело з нового свого джерела руського. Це нове доповнююче джерело руське, використане Длуґошем в девятій та десятій книзі його хроники, дотикаючись XIV століття, зачинається звісткою під 1307-ім роком про смерть великого князя литовського Гедимина[1]). Це нове руське доповнююче джерело говорить про Русь вже в складі литовсько-руських державних відносин. Кінчається це літописне джерело в десятій книзі хроніки Длуґоша статтями 1382 та 1383 років, з котрих стаття 1382 року є тут найбільшою русько-литовською статтею; вона говорить про синів вел. князя литовського Гедимина, їх володіння, відношення до Руси, — низше дотикається синів Ольгерда та Кейстута та про відношення Витовта до Ягайла. Ця велика стаття під 1382 р., котра фактично доторкається цілої історії синів та внуків Гедимина та їх відносин між собою — находить собі відповідний текст в „Літописі вел. князів литовських". Цей матеріял руський (властиво: русько-литовський) Длуґош брав з третього свого самостійного руського джерела — західньо-руських літописів.

Таким чином основне руське літописне джерело хроніки Яна Длуґоша, яке починаючись від найдавніших часів, доходило до 1216 (5733) року — було доповнене звістками з двох

---

[1]) Вже під 1301 р. тут згадується глухо про події, в яких приняли участь і Русини.

иньших руських літописів: з південного літопису (від 1218 до 1288 року, по хронольоґії Длуґоша) — та літописання західньо-руського (від 1307 до 1383 року).

Звістки цього південного доповнюючого руського літописного джерела (1218—1288 рр.) Длуґош в своїй хроніці передає в переказі та в скороченнях (порівн. Іпат. та Хлєбн. лл.). Инколи він беручи тільки окремі епізоди з цього джерела, навіть в деякій мірі сплутує імена та події, як на приклад, ми це бачимо в статті під 1218 р., де є сплутаний похід Володимира Рюриковича та Михайла Чернигівського на Камінець (та і в звістках 1183, 1185, 1187 рр., які також з цього південного джерела були занесені сюди, повище, та вставлені в середину тексту основного руського джерела). Те саме треба завважити і про відношення Длугоша до третього його руського джерела, (1307—1383 рр.), котре він використав в девятій та десятій книгах своєї праці, наслідком чого і ті звістки руські, які мають паралєль, не передані на стільки точно, як в загальности є точно передане основне літописне руське джерело.

Характерне є для творчости та праці Яна Длуґоша те, що коли основний свій літописний звід (який кінчався статтею 1216 = 6733 р.) він передавав з такою точністю, дуже часто буквальною, з цих двох доповнюючих джерел (південного та західньо-руського) він брав звістки про головніші події, подаючи їх часто в загальніших рисах. Наслідком цього його відношення до цього основного руського літописного зводу, текст цього основного зводу в складі його хроники — гарно є захований. Це є велике для науки щастя, бо це основне руське джерело хроніки Длуґоша є незамінимим цінним літописним кодексом, який не знаходить собі в дійсности цілком подібного між захованими до нашого часу українсько-російськими літописними зводами, хоч в системі літописній мусимо дати йому конкретне місце.

Над розбором та дослідом цього важного літописного зводу, який кінчався 1225 (1216 = 6733) роком та який заховався тільки в складі хроніки Яна Длуґоша, я і хочу спинитися та присвятити мою працю.

Уперш, ніж приступити до розбору та дослідження цього літопису я дозволю собі тут застановитися, щоби показати ті літописні ґрупи, до яких належать відомі нам літописні зводи та літописи взагалі. Вкоротці маю тут згадати і про ту основу літописну, на котрій єсть заложені взаїмовідно-

шення руських літописних зводів, про що я більше детально висловився в згаданій вище моїй праці.

Це зробити необхідно, бо як говоримо про ґрупи подібних літописних зводів, а не про окремі поодинокі зводи та літописи, — праця зразу систематизується. Дослідження-ж цього найскладнійшого предмету, — дослідження усієї громади, усієї маси українсько-російського літописного матеріялу — стає конкретнійшим та ясним.

Майже усі найважнійші зводи мають в своїй основі один спільний текст. Це пояснюється тим, що усі вони заложені на однім спільнім літописнім джерелі. Винайденню цього джерела була присвячена згадана моя праця. Цим джерелом був звід, зложений 1189 року, котрий 1193 року був знову наново зредаґований. Його зложення в 1189 році та редаґовання року 1193 сталось в однім і тім же місті, у Владимирі на Клязьмі. Цей звід в редакції 1193 року перейшов після цього на Україну, де його зредаґовано наново. Це сталось на Волині в місті Володимирі Волинському, в 80-их роках XIII го століття, очевидно, на приказ освіченого волинського князя Володимира Васильковича, по смерти котрого зложення цього нового зводу було укінчене. Зі зводом 1193 року волинські редактори сполучили текст Другого Київського літопису, Галицький літопис, який починався з середини XII-го століття та кінчався на початку другої половини XIII-го століття, та Волинський літопис, який вівся протягом другої половини XIII-го століття та кінчався в 80-х роках цього століття. Цей звід волинської редакції і явився основою для літописних зводів, які дійшли до нашого часу, — для Іпатського зводу та Хлєбниковського зводу[1]). Ґрупу цих зводів назвемо — ґрупа зводів південної редакції (чи редакції української).

Залишившись на півночи — літописний звід 1193 року доповнений був матеріялом суздальсько-владимирським до року 1206: під цим роком кінчається Радзивилівський звід, кінчається спільність тексту Лаврентського та Троїцького зводів та також і спільність тексту Суздальсько-Переяславського зводу, (котрий після цього додає тільки декілька звісток до 1212 року). Цей продовжений до 1206 року літописний звід — Владимірсько-Клязминський, знова був продовжений тамже місцевими звістками до

[1]) Від Хлєбниковського зводу в свою чергу походять два пізнійші зводи: Поґодинський та Єрмолаєвський.

кінця першої четверти (або початків другої четверти) XIII-го століття. Однак це продовження після 1206 року не мало такого значіння для утворення пізнійших зводів. На утворення цих пізнійших зводів мала рішуче значіння редакція Владимиро-Клязьминська 1206 року. Вона явилась основою для слідуючих літописних зводів, які дійшли до нашого часу, — для Лаврентського зводу, Радзивилівського, Троіцького, Переяславо-Суздальського та Московсько-Академічного. Ґрупу сих зводів назвемо — ґрупа зводів північної редакції (або редакції великоруської).

Однак і звід 1189 року послужив основою для цілої ґрупи зводів. Цей звід 1189 року був сполучений з Новгородським літописом, який вже був сполучений зі старовинним Київським літописом. Цей звід в цим сполученню з старшим Київським та Новгородським літописами (через пізнійшу редакцію так званого Софійського Временника) явився основою для слідуючих літописних зводів, які заховалися до нашого часу, — для Софійського I-го зводу, для Новгородського IV-го — та також для зводів, котрі перейшли ще більше компліковану редакцію — для Тверського та Львовського літописних зводів. Ґрупу цих зводів назвемо — ґрупа зводів північно-західньої редакції (або більше умовно, редакції новгородської)[1]).

Розуміється, що зводи кождої окремої ґрупи, через сполучення з иньшим літописним матеріялом в свою чергу до деякої міри відріжняються також один від другого. Так в північній ґрупі Лаврентський літопис свій основний матеріял доповнює деякими звістками XIII-го століття з Ростовського літопису. Троїцький звід на протязі тексту до 1206 року майже зовсім погоджується з Лаврентським, але після цього доповнює себе звістками з иньших джерел. В південній ґрупі текст Хлєбниковського зводу, відріжняється від Іпатського зводу (тої-ж ґрупи) тим, що вставляє роки в послідній частині, котра була зложена без звичайної хронольоґії. В північно-західній ґрупі Тверський літописний звід до свого основного матеріялу додає деякі звістки та тексти з Новгородського I літопису, чим відріжняється від дуже подібного йому Львовського зводу.

Однак ці ріжниці являються меншими. Вони не впливають на характер ґрупових літописних взаїмовідношень: основний текст

[1]) Цю ґрупу зводів в згаданій своїй праці я назвав — група Поліхрон. Позаяк ця назва має невповні ясний характер, я рішив її тут змінити, замінивши назвою — ґрупа зводів північно-західньої редакції, що більше погоджується з даними мною назвами иньших ґруп зводів.

цих зводів (в обємі зводу 1189 року з його редакцією 1193 року), який так певно є в них удержаний, дає вихідну точку систематизації та ґрупованню усього цього літописного матеріялу.

Посеред цих трьох літописних ґруп знаходяться ще зводи, котрі сполучили матеріял зводів ріжних редакцій. Такими зводами є Воскресенський звід, в основі котрого лежить північно-західня редакція злита з літописним матеріялом південної редакції, — та Никонівський або Патріярший звід, в основі котрого лежить також звід північно-західньої редакції, який сполучив з собою в великій мірі матеріял зводів північної та південної редакції.

Зовсім окремо, в стороні від цього літописного ґруповання стоїть Новгородський І-ий літопис, який заховався в старшім ізводі (Синодальний список, початок котрого до 1016 року страчений) та заховався в молодшім ізводі, який має кілька списків (Коммісіонний, Академічний, Толстовський та початок до 1015 р. Троїцького). Новгородський І-ий літопис ріжниться від решти літописів тим, що його основою не являється ані звід 1189 року, ані редакція цього зводу 1193 року, як в иньших вказаних зводах. Основою Новгородського І літопису є звід, текст якого від самого початку аж до самого кінця XI століття є більш старшого київського походження, ніж відповідний текст зводу 1189 року, та що цей старший текст був доповнений та продовжений чисто новгородським літописним матеріялом, котрий однак пізнійше був доповнений деякими звістками, головно київськими. Цей літописний свід, особливо початкова частина київського походження, яка представляє собою один з найстарших літописних текстів, являється дуже важним в справі студійовання старуського літописання. Але і цей літописний звід має спільність з иншими вказаними тут зводами в тім, що його найстарша частина хоча й являється в иншій обрібці, хочай і єсть старшим текстом, ніж відповідний текст цих остатніх зводів, в великій мірі буквально відповідає цьому останньому, являючись попередником його.

Особливе місце в цілім російськім та українськім літописанню займають Перший та Другий Псковський літопис, та Другий та Третій Новгородський літопис. Ці літописи в найменшій мірі моглиб назватися зводами: ці літописи мають переважно місцевий характер, містять в собі головно льокальні звістки. Але на своїм початку вони мають дуже старий текст київського походження, який єсть без сумніву старшим, ніж згаданий початковий текст в Новгородськім І літописі. В Псковськім І літописі

та в Новгородськім III літописі цей матеріял йде від найдавніших часів до р. 6562 (смерти Ярослава Мудрого). В Псковськім II літописі він, йдучи також від найдавніших часів, застановляється на звістках про князя Володимира Великого. В Новгородськім II літописі початок його страчений, через що подібність його тексту в київських звістках з иньшими літописами можемо прослідити від 6499 р., протягом XI століття аж до початків XII століття. На ці літописи в історіографії, особливо при студіюванні літописання зовсім майже не звернено більшої уваги. Один тільки Микола Костомаров в своїй праці: „Лекціи по русской исторіи" (Петербург, р. 1861) зовсім загально згадав про важність псковських літописів, маючи на увазі головно псковський матеріял. Ці літописи мають в дійсности велике значіння для нас власне через це, що містять в собі вище згаданий старовинний київський літописний текст.

Отже тепер задаймо собі питання: до яких з цих літописних ґруп, до котрих з цих літописів найбільше може належати, найблизше стоїть основний руський літописний звід хроники Длуґоша?

Умовимося називати задля зручности це основне літописне руське джерело хроніки Яна Длуґоша, останньою звісткою котрого є звістка про побіду над Литвою р. 6733, т. є. 1225 (у Длуґоша неправильно: 1216) року, в коротшій формі: руський звід Длуґоша 1225 року, або просто: звід 1225 року.

Коли порівняємо руський текст в хрониці Яна Длуґоша з усіма літописними зводами, що дійшли до нас, то при точнім, місцями дословнім перекладі руських літописних статей Длуґошем, при його часто буквальній схожости з руським літописанням, руський звід Длуґоша 1225 року в цілости не сходиться ні з одним з відомих нам руських літописних зводів. Так на приклад, в тексті 1033 (6544) року звістка про народження князя Вячеслава: „Eodem anno nascitur Iaroslao duci Kioviensi filius, et imponitur sibi nomen Venceslaus"[1]) знаходиться тільки в одному Львовському літописі: „Въ лѣто 6544 родися Ярославу сынъ Вячеславъ" (Львов.). Не тільки в зводах північної та південної редакції, але і в инших літописних зводах північно-західньої редакції, до якої належить і Львовський звід, цієї звістки нема. — Звістка в Длуґошевім тексті 1034 (6545) року, що Ярослав „plura monasteria... plurasque ecclesias in Kiow fundat et aedificat", зна-

---

[1]) В деяких списках хроники Яна Длуґоша імя цього князя звучить: Wyeczíslaus (порівн. Cod. Przez.).

ходиться тільки в зводах північно-західньої редакції (Соф. І. та Новг. IV. лл.); в зводах північної та південної редакції цієї звістки нема. З другої сторони оповідання Длугошевого зводу під 1106 (6614) роком про напад Половців біля Зарічська зі всіма його подробицями, котрих нема ані в північній, ані в північно-західній літописних редакціях майже дослівно відповідає статті 6614 року зводів південної редакції, властиво статті Іпатського та Хлєбниковського зводів цієї редакції; можна було би через це думати, що ця стаття узята Длуґошем з Іпатського, або Хлєбниковського зводів, або з їх протоґрафу — але у Длуґоша в цій статті (1106 р.) згадується, що переслідування Половців руськими князями продовжувалось аж до Дуная: „Qui illos aqua Danubium consequuti"; цієї згадки нема ані в Іпатському, ані в Хлєбниковському зводах (розуміється, нема її ані в зводах иньших редакцій); знаходимо однак, цю згадку крім Длуґошевого зводу ще в тексті під цим же роком (6614 р.) в Новгородськім І літописі в звістці про цю-ж подію: „Въ лѣто 6614 избиша Половьчѣ на Дунаи" (Новг. І.), що свідчить про те, що текст цього оповідання міг би належати скорше до якогось особливого (який до нас не дійшов) зводу південної редакції, але в кожнім разі не до Іпатського, або Хлєбниковського зводу, які звістки цієї не мають. Текст же статті 1111 року буквально відповідає статті цієї-ж південної редакції (6619 р. порівн. Іпат. та Хлєбн. лл.) про похід руських князів проти Половців, якої нема ані в зводах північної, ані в зводах північно-західньої редакції. З иньшої-ж знову сторони текст звістки 1139 року про боротьбу князів Мономаховичів з князями Ольговичами зовсім, місцями дослівно сходиться з текстом відповідної статті (6644 р.) зводів північної редакції (Лавр., Троіц. лл.); в південній та північно-західній редакціях текст цієї звістки иьший (далеко більший). — Текст звістки 1140 (6647) року про смерть Ярополка Володимировича та про заволодіння Київа Всеволодом Ольговичем, чернигівським князем, дослівно сходиться з текстом північної редакції (6647 р., Лавр., Троіц. лл.); з власним же текстом південної редакції цілком розходиться (сходиться тільки о стільки, о скільки північна ред. сходиться з південною і розходиться там, де північна розходиться з південною); в північно-західній ред. про це коротко (та без дат). Текст звістки 1199 року про смерть київського князя Святослава Всеволодовича дослівно сходиться з відповідним текстом північної редакції (6703 р., Лавр., Троіц.), в південній редакції про це зовсім иньший текст, в північно-західній редакції цієї звістки зовсім

нема. Текст звістки 1202 р. про пограбування Київа Рюриком Ростиславичем дослівно сходиться зі звісткою північної редакції (6711 р., Лавр., Троіц., Радз.): в південній та північно-західній ред. цієї звістки нема. Текст звістки 1205 року про похід князів на Половців дослівно сходиться з відповідним текстом (6713 року) тільки частини зводів північної північної редакції — Радзивилівським та Троїцьким, в останніх зводах північної редакції — в Лаврентському, Переяславсько-Суздальському цієї звістки нема: нема також цієї звістки в жаднім зводі південної та північно-західньої редакції. Текст звістки 1207 про забиття Глібом Володимировичем, князем рязанським шістьох князів та їх бояр знаходиться тільки в однім Троїцькім зводі (6755 р.) та у Длуґоша; в зводах південної, північно-західньої та, за виїмком одного цього Троїцького зводу, в останніх зводах північної редакції цієї звістки нема. Текст звістки 1212 року про побіду Татар над спільним руським військом на річці Калці відповідає місцями дослівно текстови Новгородського I літопису (під р. 6732), особливож відповідає текстови Троїцького зводу (під р. 6731), який єсть далеко повніший та більший, ніж текст Лаврентського літопису (під р. 6731) та текст зводів південної редакції (під р. 6732., Іпат., Хлєбн. лл.), Так, в цій статті Длуґош, Троїцький та Новгородський I. літописи з одної сторони мають такі місця, яких немає ані Лаврентський, ані південної редакції зводи, напр.: „Polowczis autem contritis et diffugientibus, etiam acies Ruthenorum turbantur“ (Длуґош) = „и побѣгоша не успѣвъше ничтоже Половци назадъ, и потъпташа бѣжаще станы Русскыхъ князь; не успѣша бо исполчитися противу имъ и съмятошася вся“ (Троїц., Новг. I.); з другої-ж сторони в цій статті Длуґош, Троїцький та Новгородський літописи мають такі місця, які мають і зводи південної редакції, але немає Лавретський звід, напр. слова: „perveniunt usque ad Protholcze“ (Длугош) = „и сташа у рѣки Хортицѣ на броду у протолчи“ (Троїц., Новг. I., Іпат.). Накінець, текст руської звістки Длуґоша під 1216 (6783 р.) має такі місця (про вбивство Давида Торопецького та ин.), які відповідають тільки Троїцькому літопису.

Крім цього бачимо, що в початковім тексті руського зводу Длуґоша: оповідання про Аскальда та Дира, та звістка про смерть Синѐуса та Трувора читається инакше, ніж в иньших дохованих до нас літописах, це оповідання про Аскальда та Дира та про смерть Синеуса та Трувора найблизші суть до відповідного тексту Псковського II літопису. Звістка Длуґошевого тексту

про народження Ігоря Рюриковича та початок його діяльности відповідає текстови Новгородського І. літопису та зводам північно-західньої редакції (6370 р. Соф. І., Новг. IV.), в південній та північній редакції цієї звістки нема. Звістка-ж про оволодіння Ігорем Києва також у Длуґоша инакше єсть представлена, ніж в останніх літописах, але текст її в найбільшій мірі відбивається в Новгородськім І. літописі, почасти в Псковськім І. літописі. Також і текст Длуґошевої звістки про народження Святослава Ігоревича найблизше стоїть до відповідного тексту Псковського І. та Псковського II. літописів; в зводах північної та північно-західньої редакції цієї звістки зовсім нема, а в зводах південної редакції вона змінена.

Розуміється ніяк не можна допустити, щоби Ян Длуґош міг користатися при написанні своєї хроники усіма цими руськими літописами, літописними зводами ріжних редакцій, зложеними в ріжних місцях України та Росії, зложеними в ріжні часи. Длуґош не міг вибирати з них — не міг би виписувати з цих ріжних літописів, напр. по одній звістці, та ще й до того меньшій та другорядного значіння, як звістку 1033 (6544) року з Львовського літопису, або звістку 1034 (6545) року з Софійського І. літопису, або звістку 1207 (6725) року з Троїцького літопису (кожда з цих звісток, як вказали ми, знаходиться тільки в однім з цих зводів, та в хрониці Длуґоша). Не міг Ян Длуґош шукати і за такими чисто місцевими літописами, як літописи Псковські (І-ий та II-ий), закинутими десь в північно-західньому куті, та вибирати з них дві-три коротенькі звістки про перших князів, полишаючи на боці широкі та богатші змістом оповідання про цих князів, які знаходилися в пізнійшім південної редакції зводі, котрий був в його руках.

Все це свідчить про те, що Длуґош не користувався ні одним з літописів, та літописних кодексів що дійшли до нас. З кождим з цих руських літописних зводів руське джерело Длуґоша (звід 1225 р.) в такій чи иньшій мірі сходиться, часто дослівно, але ні з одним з них не сходиться в цілости. Руський звід Длуґоша на богатьох місцях свого тексту чи в цим чи в иньшім відношенню ріжниться з текстом кождого з них, причім ці ріжниці бувають часто великі та рішучі.

З цього усього видно, що Длуґош має в скаді своєї світової хроніки особливий руський літописний текст. Цей текст, яко окремий літопис або літописний звід, не заховався до нас. Ми його можемо пізнати тільки з хроніки Длуґоша.

В цім тексті руського зводу Длуґоша бачимо звістки, які являються звязаними з ріжними місцями України та північної Руси.

Зі змісту цих звісток є ясно, що вони записані були не на однім місці, але на ріжних місцях. Так в руськім зводі Длуґоша маємо звістки київські — вони в цім зводі йдуть від самого початку з більшими, чи меньшими перервами аж до самого кінця (1225 року). Це звістки київського походження. В цім зводі бачим далі звістки перемишльські (тісно звязані з Перемишльщиною, взагалі Галичиною та почасти Волиню); ці звістки знаходились там під роками: 1078 (6593), 1078 (6594), 1081 (6600), 1094 (6605), 1117, 1118, 1122, 1124, 1125, 1126, 1127, 1128, 1135 (6653)[1]). Дальше, бачимо в цім зводі Длуґоша північні звістки суздальсько-владимирські, які стоять під слідуючими роками: під р. 1184 (6685: про смерть Михалка Юрієвича та боротьбу князя Всеволода Юрьєвича з Ростиславичами; під 1206 (6724) роком: про роздор Всеволодовичів; згадана звістка 1207 (6725) р. про братовбивство Гліба Рязанського; звістка 1216(6733) р. про побіду Ярослава Всеволодовича над Литвою. Крім цього цей Длуґошів звід має звістки галицькі (писані в городі Галичі), правда дуже неточні, спутані з иньшим, польським текстом: це звістки 1183, 1185 та 1187 рр., де передається відгомін початків боротьби за Галицький стіл по смерти Ярослава Осмомисла; звістки 1187 (6698) року про утечу Володимира Галицького з полону угорського; звістка 1188 (6698) про поміч Казимира, князя польського, Володимирови князеви галицькому[2]).

Розуміється, що Длуґош при зложенню своєї хроніки не міг мати в своїх руках поодиноких, чисто льокальних голих записок, якими могли би бути — перемишльські, чи суздальсько-владимирські, чи галицькі, чи, накінець, котрийсь з окремих літописів київських. В той час, коли Ян Длуґош жив та працював, годі було вже шукати за такими окремими, чисто місцевими, так званими — погодними, або щорічними — літописами, та ще й з такого давнього часу, як з XI, XII або XIII століття. В той час Длуґошів, в XV столітті подібний матеріял, будь то місцеві літописи, чи літописні замітки, давно вже на Україні та й на півночи було кодифіковані, внесені в склад більших чи менших спільних літописних кодексів-зводів. Подібні льокальні щорічні літописи від найдавнійшого часу XI—XIII століття в той пізній-

[1]) На київські та перемишльські літописні звістки, вкажемо детальніше низше.

[2]) Ці галицькі звістки внесені в текст зводу 1225 р. пізнійше, виключаючи хиба звістки 1145 (6658) року, про що на своїм місці скажемо.

ший час: в XV столітті, тим більш в другій його половині трудно було зустріти. Століття XIV та перша половина XV століття майже закінчують цю первісну велику кодифікацію літописного спільно руського матеріялу. Тоді вже були готові: Іпатський, Лаврентський, Троїцький, Радзивилівський, Новгородський І-ий, Софійський временник — попередник Софійського І-го та Новгородського IV літописів та иньші найважнійші спільно-українсько-російські зводи. Усі ці зводи-кодекси в половині XV століття, коли Длуґош починав працювати — вже були готові. А з моментом їх виготовлення вже щезають такі льокальні записки давнього часу, бо старанно були вони визбирані складачами оцих зводів та потонули в цих зводах.

Таким чином ексистування ріжних місцевих київських, перемишльських, суздальсько-владимірських, галицьких літописних звісток в складі руського тексту Длуґоша — може свідчити тільки про одно — це особливе руське джерело Длуґоша єсть не що инше як спільний літописний звід, в який увійшов в найбільшій мірі український літописний матеріял, київський, перемишльський (та галицький), а також і північний: суздальсько-владимірський.

Руський звід Длуґоша 1225 року хоча й досить єсть подібний в своїм тексті до найстаршої частини Новгородського І. літопису (в його київських звістках), однак текст цього руського зводу Длуґоша 1225 року єсть далеко старший, ніж цей, відповідний йому текст Новгородського І. літопису. В цих початкових своїх звістках (про найстаршу добу та про деякі події X-го століття), в котрих цей звід 1225 року відріжняється від Новгородського І. літопису, він (т. є. звід 1225 року) в відомій мірі сходиться з згаданим текстом київського походження, котрий є уміщений на початках Псковського І. та Псковського II го літописів. В тексті звісток XII та початку XIII століття, починаючи від звістки 1126 (6633) року і кінчаючи згаданою статтею 1225 (6733, у Длуґоша 1216) року — текст зводу Длуґоша 1225 року — до буквальности сходиться з текстом зводів північної редакції (порівн. Лаврентський та Троїцький зводи). Вкажемо ці звістки руського зводу Длуґоша 1225 року спільні з зводами північної редакції: під роками: 1126 (6733), 1129 (6640), 1139 (6644), 1140 (6646), 1145 (6650), 1147 (6654), 1149 (6657), 1154 (6660), 1156 (6661), 1158 (6662), 1159 (6663), 1162 (6664), 1167 (5666), 1170 (6676), 1173 (6683), 1184 (6685), 1195 (6693), 1194 (6694), 1199 (6703), 1202 (6811), 1205 (6713), 1207

(6725), 1212 (6731) та 1216 (6733). Крім цього в тексті Длуґошового руського зводу 1225 року знаходяться такі звістки руські (західньо-українські), котрих немає ні один з цих руських зводів, які заховалися до нашого часу; це тексти звісток перемишльського походження, перемишльського літописання. Ці перемишльські звістки знаходяться під слідуючими роками: під роком 1117 про похід Володимира Мономаха проти Ярослава Святополчича на Волинь, в якім активну участь брав Володар перемишльський, брат Василька. Під 1118 р. про намір Мономаха заманити Ярослава Святополчича до Київа та про утечу Ярослава Святополчича перед Володимиром Мономахом; 1122 р. про полонення Володаря князя перемишльського Поляками, — 1123 р. про поворот Ярослава Святополчича на Волинь, та про боротьбу його з Мономахом, в котрій йому помагали Володарь перемишльський та брат його Василько; 1124 р. про напад на Польщу Володимирка, сина Володаря; — 1125 р. про напад Поляків на Перемишльське князівство; — 1126 р. про смерть кн. перемишльського Володаря з точною датою смерти, з вказанням місця його похоронів (помер Володар: „Decimo nono Martii", а похований: „in Ecclesia S. Ioannis", з додатком: „quam ipse fundaverat"); звістка 1127 р. про ворожнечу, яка почалася між синами Володаря перемишльського, між Володимиром та Ростиславом звістка 1128 р. про утечу Володимира з родиною зі страху перед Ростиславом на Угорщину; — накінець, звістка під 1135 р. про осліплення Петрока, який свого часу причинився до полонення Володаря перемишльського. Про похід Володимира Мономаха на Волинь згадує південна редакція, але текст цеї звістки там иньший, ніж у Длуґоша — так, напр. зводи південної редакції мають тут не тільки иньший текст, але не мають і подробиць цеї боротьби, котрі має Длуґош, не вказується там також і причина цього походу, як це ми бачили у Длуґоша, що Мономах „suspectum habens Jaroslaum... ne illum ex sede Kiouiensi expelleret, opprimere illum quam primum statuit" і т. д. В зводах південної ред. під 1118 (6622) р. тільки коротенька звістка: „Выбѣже Ярославъ Святополчичь изъ Володимеря въ Угры, а бояре его отступиша отъ него": у Длуґоша-ж це ціла велика стаття про це, повна драматизму та деталів, з вказанням на нещире ховання та крутійство Мономаха. Звістка про осліплення Петрока в обірванім фраґменті, без початку і кінця є під 6653 (1145) р. і в Іпатськім літописі; але додані слова „о немъ же бѣ въ заднихъ лѣтѣхъ писано", а „въ заднихъ лѣтѣхъ" в зводах південної редакції нічого не писано.

Це свідчить, що південна редакція оповідання про те, що було в цих „задних“ роках, — викинула. Ця звістка про осліплення Петрока єсть тут вставкою: вона стоїть без звязку з остатнім текстом в південній редакції. А позаяк говориться в цій звістці 6653 р., що цей власне Петрок „емъ руского князя лестью Володаря и умучи й, и имѣніе его усхыти все“,—то ми бачимо звязок цієї статті південної ред. 6653 зі звісткою 1122 р. про полонення Володаря. Це свідчить про те, що „въ заднихъ лѣтѣхъ“ обширнійше говорилось і про подію полонення Володаря, але що ця звістка очевидно при пізнійшій редакції була викинута. Тут ми приходимо на думку — чому нема і иньших перемишльських звісток в зводах південної редакції — бо текст же звістки 1122 року є тісно органічно звязаний з текстом звісток 1124 та 1125 років: під цими двома роками говориться про наслідки, які викликало полонення Володаря. Ясно, що не маючи на думці внести до свого зводу обширної статті про полонення Володаря, пізнійший редактор (очевидно редактор протографу південної редакції зводів) мусів був виключити і статті 1124 і 1125 років та при цім і иньші перемишльські статті, обмежившися місто цього тільки коротенькою звісткою під 6632 — про смерть Володаря і Василька висловленою кількома словами, котру він узяв з иньшого джерела (порівн. Лавр. л.). Таким чином бачимо, що істнував самостійний літопис княжий в Перемишлі. Про це свідчить текст південної редакції (під 6553 р.) та тексти самих перемишльських звісток захованих для нас руським зводом 1225 року.

Вказаними звістками (1117—1135 рр.) Перемишльський літопис не обмежився. Вже з фраґменту 6653 року Іпатського літопису видно, що не усі деталі про полонення Володаря (р. 1122) ввійшли в звід Длуґошів (звід 1225 р.). Це ясно і з цього, що Перемишльський літопис зачинався далеко ранійше: вже з XI-го століття, про що ми згадували та ще поговоримо на своїм місці.

Таким чином бачимо, що звід Длуґоша 1225 року в свойому тексті найбільше не сходився з літописами, що до нас дійшли, найбільше ріжнився з кождим з них — в найстаршій в своїй частині (яка зачинаючись від початку, кінчилась десь коло 1100-го року). Статті цієї найстаршої частини цього зводу, релятивно дуже ріжнячись з відповідними частями дохованих до нас літописів — находять відповідний собі текст — почасти в Новгородському І. літописі, почасти-ж в Київському тексті Псковського І. та ІІ. літописів, почасти-ж має в своїм тексті такі деталі, які сходяться тільки з відповідними деталями північно-

західньої редакції (порівн. Софійський І., Новгород. IV. літ., про що низше). Причім тут звід 1225 року найбільше ріжниться зі зводами, що до нас дійшли, в тексті найстаршого походження, якого ні оден з цих зводів не заховав в собі в такій мірі, як звід 1225 року. Але зате в тексті XII та XIII століття цей звід 1225 року найбільше зі всіх зводів відповідає (в звістках 1126—1225 рр.), текстови зводів північної ґрупи (порівн. Лавр. та Троїц. л.). Крім цього звід 1215 р. має особливі звістки, яких иньші зводи не мають — це перемишльські літописні звістки. Той факт, що вказані перемишльські звістки не знаходяться ніде инде крім зводу 1225 р., вказує на безумовний звязок зводу 1225 р. з Перемишлем. Цей звід нізвідки не міг узяти ці перемишльські звістки, ні з жадного иньшого джерела як тільки з літопису, який в Перемишлі вівся та який ввійшов у склад зводу зложеного там же (коло 1100 року), та продовжив його до 40-х років XII. століття.

Таким чином ця найстарша частина тексту зводу 1225 р., яка містить в собі так цінний старовинний матеріял, головно київського походження, представляє собою звід зложений з початкових статей київського літописання (про події X століття), з київського літописного матеріялу XI століття та перемишльських літописних статей 80-х та 90-х років XI століття. Цей звід, зредаґований коло 1100 року в Перемишлі, був механічно опісля продовжений звістками перемишльськими, про події, які стались там після 1100 року. Ці звістки додані до зводу 1100 р., дотикаються головно останніх літ перемишльського князя Володаря Ростиславича та першої половини князювання його сина Володимира, до доби, доки він не переніс головне місце свого князівства з Перемишля до Галича, т. є. до 40-их літ XII століття.

Друга частина зводу 1225 року, зовсім подібна до тексту зводів північної редакції, в основі своїй має богатий, систематично уложений літописний матеріял, який так точно відповідає Лаврентському, Троїцькому та Радзивилівському кодексам в тексті між 1126 та 1225 роками. Це властиво був звід, з яким ми зазнайомилися висше — звід 1206 року, основою якого явився старший звід 1193 року. Цей звід 1206 року, зредаґований у Владимирі на Клязьмі, був продовжений місцевими суздальсько-владимирськими (властиво: владимирськими) звістками до кінця першої чверти XIII століття. Цей звід не ввійшов в цілости в руський звід Длуґоша: не ввійшла найстарша його частина — не ввійшов ряд звісток зпосеред тексту, головно суздальських та владимир-

ських (як напр. суздальських звісток 1149, 1151 і 1152 р., про чинність Андрія Юрієвича суздальського на Україні, великої статті про убиття цьогож Андрія суздальського в 1175 р. і т. д.). Але кінець його, послідні звістки цього зводу а власне 6731 (6732) року про битву на Калці та 6733 року, про побіду князя Ярославя Всеволодовича та Новгородців над Литвою в зводі Длуґоша вже маємо. Це свідчить, що скелет цілої другої половини цього зводу північної редакції — починаючи від 1126 р., аж до самого його кінця (1225 р.) находиться в цім руськім зводі Длуґоша. Хоч і відбиваються на нім деякі риси північно-західньої ред.

Цей звід північної редакції, який, як і усі північні зводи, (в основі котрих лежав звід 1193 року), мав в найбільшій переважности в своїм складі українсько-руський матеріял. В основі його, починаючи від найстаршої частини (Повісти временних літ) аж до 1174 року лежав київський матеріял. Під пізнійшими роками були там вставлені також київські статті, сама стаття 1223 року (про битву на Калці) київська або галицько-волинська. Цей київський основний матеріял доповнений був иньшим українським матеріялом XII століття: перемишльським (першої половини XII стол.), переяславським — та північним, головно — суздальсько-владимирським. Про це я детально говорю на своїм місці, в другій частині цієї праці. Завважив же тут про це для того, щоби мої слова, що в другій частині руського джерела Длуґоша лежить звід північної редакції, не зробили якоїсь небажаної плутанини.

Таким чином руський звід Длуґоша 1225 р. утворився так, що звід 1100 року, зложений у Перемишлі, був сполучений до купи з другою частиною тексту зводу північної редакції[1]). Притім сполучення цього літописного матеріялу, чи редакція цього нового зводу також сталася в Перемишлі, в XIII столітті.

Перемишльський літописний складач, маючи в руках спільний українсько-руський звід 1100 року, зложений в Перемишлі, та його перемишльське продовження до 40 х років XII століття, діставши до рук цей звід північної редакції початку XIII стол., задумавши до купи сполучити ці два ріжні зводи, перегляда-

[1]) Про обем зводів північної та південної редакції я говорю обширнійше в названій моїй праці: „Русскіе лѣтоп. своды и ихъ взаимоотношенія“. Висвітлюючою для цього питання працею є також моя стаття: „Новгородський княжий літопис і його відношення до україн. літописання XII. стол.“, надрукована в Записках Наук. Т-ва т. CXXXIV., р. 1924.

ючи їх замітив передовсім, що найстарша частина його рідного перемишльського зводу 1100 року, хоча й далеко коротша, але фактично говорить про ціж самі події найстаршої руської історії, що і найстарша частина цього зводу північної редакції в своїй Повісти временних літ. При цім перемишльський літописець XIII століття міг також замітити, що деякі місця цієї найстаршої частини зводу 1100 року навіть буквально сходяться з відповідним текстом Повісти временних літ (тобто найстаршої частини) зводу північного 1225 року. Через це, а також і через те, що цей перемишльський літописець-складач не дуже бажав взагалі заміняти якихось часток цієї найстаршої частини зводу 1100 року на відповідні ширші тексти зводу північної редакції, бережучи текст 1100 року яко дорогу реліквію свого рідного міста та країни, а сполучувати два тексти, які говорили про одні та тіж самі події початкової нашої історії не міг, отже рішився радше відкинути найстаршу частину зводу північної редакції, т. є. Повість временних літ і положив в основу першої половини своєї праці текст зводу 1100 року в цілости. Зі зводу-ж північної редакції (початку XIII ст.) складач цей взяв тільки те, чого не мав його старий звід 1100 року. Не бажаючи чогось вставляти зі зводу північної редакції (початку XIII стол.) в текст зводу 1100 року, складач узяв зі зводу північного (поч. XIII. ст.) головно текст XII та XII століття: 1126—1225 р.; та прилучив цей текст до зводу 1100 року. Перемишльський складач узяв з північного зводу (поч. XIII стол.) звістки починаючи тільки з 1126 року через те, що для першої четверти XII століття він мав текст. Цей текст єсть: перемишльські літописні звістки, які в більш систематичнім виді ішли до 1128 р., після якого йшли поодинокі зазначення (зрівн. Длуґош 1135—1137 р., Іпат. 6653 р.). Ці звістки були, очевидно, приписані до зводу 1100 року, служачи таким чином продовженням його. Таким чином бачимо, що основний руський літописний звід Длуґоша складався з трьох головних часток: з тексту зводу 1100 року перемишльської редакції, з перемишльських звісток першої половини XII століття та з части тексту зводу північної редакції, звідки узяв звістки починаючи від 1126 року та кінчаючи 1225 роком.

Звідси бачимо, що цей основний руський звід Длуґоша фактично був Перемишльським літописним зводом, другою його редакцією.

Це великого значіння історична подія — зложення Перемишльського зводу. Перемишль вже з кінця XI, в XII та XIII ст. являється таким великим культурним центром, в якім могла вестись так важна праця літературна та історіографічна. — В нім не тільки знаходились люде, які вели щорічні літописи. В нім міг збиратися з иньших місць та центрів України та далекої північної Руси ріжноманітний літописно-історичний матеріял, щоби в XIII столітті мати можність там зложити не тільки всеукраїнський звід літописний, але і спільний східно-славянський літописний кодекс.

Але всеж таки треба пояснити, якже-ж цей північний матеріял, північний звід міг дістатися до найдальшого на заході українського центра — Перемишля в XIII столітті з далекої півночи. Та в яких взагалі умовах в Перемишлі, та в якім місці там, цей звід спільно-руський міг писатися?

Починаючи від найдавніших часів, — особливо з того часу, коли князі Ростиславичі перенесли свою столицю з Перемишля в Галич (40-ві рр. XII ст.), перемишльські православні епископи набирають більшого та більшого значіння. Особливо з того часу, коли наслідком ріжних політичних завірюх Перемишль, починаючи від смерти великого володаря — Ярослава Осмомисла († 1187 р.), дуже часто стає центром самостійної політики, як це ми бачимо в добі боротьби Осмомисловичів, або за малолітства Романовичів. Пізнійше (1226 р.) Мстислав Мстиславович віддає Перемишль свойому зятеви угорському королевичови Андрію, який звідти вів таку злочинну політику угорську проти Мстислава. В 1230 році заволодів Перемишлем Александер Всеволодович, князь белзький, який мав там свою партію. Потім (1235 р.) Перемишль дістається до рук Ростислава Михайловича князя чернигівського та стає осередком політики проти Данила Романовича. Цей Ростислав з перервами удержує Перемишль довший час. Але в 1240 році Перемишлем та цілою гірською Перемишльщиною оволодів боярин Григорій Василевич і Перемишль стає в осередку боярських інтриґ та впливів проти Данилови. Але вже в 1241 році Перемишль переходить знов під вплив Ростислава чернигівського, котрий садовить в Перемишлі свого відпоручника, Константина, який прийшов сюди аж з північної Рязані та осів в Перемишлі, продовжуючи вести політику Ростиславову — проти Данилови. Ясно, що були елементи і чисто місцеві, перемишльські, які піддержували цю проти-династичну — точнійше сказати: проти-князівську політику. Роздори та міжусобиці, які велись між князями, та були дуже часто ви-

кликувані чисто-еґоістичними особистими причинами зі сторони окремих князів, дуже тяжко дались в знаки тоді місцевому населенню, так що не дивом було тоді, що ставались і поодинокі акти зради князівській династії та переходи на бік Татар добровільно (Звягель та ин.). Перемишль, який в XIII стол. не був властиво постійним осередком князівським, не був — так сказатиб безпосередньо — на оці у князів — володарів Галичини та Волині, міг ці протикнязівські тенденції найбільше розвити. Цим почасти і пояснюється те, що в Перемишлі в той час знаходять собі місце такі ріжнородні авантюристи, як боярин Григорій та Ростислав чернигівський зі своєю чисто грабіжницькою політикою. Але були в Перемишлі тоді люде, які не поділяли та з огидою дивились на ріжні хвилеві оволодіння Перемишлем ріжними зайдами, яким напр. був Константин рязанський. Ці люде мали причини бути незадоволеними і політикою Данила, який не мав сили захистити Перемишль від усіх цих злих експериментів ріжних цих людців. В них був вироблений і принціпіяльний погляд на князівську політику того часу, який був у них більше неґативним. Ми бачимо, що на чолі цієї протикняжої політики там стояв раз і сам перемишльський епископ з цілим своїм двором, який міг як і многі иньші люде бути незадоволений і особистою політикою Данила, котрий як раз тоді розпочинав акцію церковної унії з Римом на Україні[1]). Ми бачимо, як часом цим людям там за цю політику приходилось накладати і головами, та бачимо що своєю головою наложив там в 1241-ім році і сам епископ, котрого прихильний Данилові галицький літопис називає „владикою коромолующим". Все це в данім разі свідчить для нас не тільки про це одно, що перемишльські владики в XIII столітті на стільки видвигнулись та сталися незалежними та впливовими в суспільстві, що могли навіть вести самостійну політичну акцію — але головно про те, що ці владики мали свій цілий двір, своїх людей, свої культурні впливи. При цім, ці люде були не тільки слуги епископські, але уявляли з себе і цілий штат культурних людей, які добре малися та почувалися при епископі. Не дармо неприязний перемишльському епископови, галицький літописець, говорячи про катастрофу, яка постигла перемишльського владику в 1241 році, замічає про цих людий, які дружились з епископом, що післанець Данилів оволодівши тоді Перемишлем, „слуги его (епископа) разъграби гордые, и тулы ихъ бобровые раздра, и при-

[1]) Проти королеви Данилови був і тогочасний галицький епископ — Артемій (порівн. Іпатський літ. під 6743 р.).

лбицѣ волъчье и барсуковые раздраны быша"[1]): значить було чим поживитися на епископських людях, було що пограбити там. Між цими людьми епископа перемишльського, були такі півці та поети як і славетний півець Митуса, про якого літописець тут говорить, що і цього півця не пощадив Данило в той час, коли таке нещаття сталося з епископом та його двором: „словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного акы связаного приведоша". Розуміється, що не усі епископи перемишльські мішались до політики, були і такі, які віддавались тільки своїй церковній та культурній праці, як, наприклад, Антоній, який в 1220 році прийшов з північного Новгороду до Київа та в цім же році став київським митрополитом, мимо княжої протекції та пропозиції, був призначений на перемишльську епископську катедру та зіставався на ній аж до кінця 1225 року[2]). Цей епископ Антоній, який перед приходом до Перемишля і після виходу звідти, був на архиепископській катедрі в Новгороді, був улюбленцем Новгородців. Він являється на свої часи дуже культурною людиною, був він і сам письменником та мусів підпирати та протеґувати і сам усяку тогочасну літературну працю.

Все це свідчить не тільки про те, що в першій половині XIII століття були найтіснійші культурні звязки між Перемишлем та північчю, що північний звід початку XIII стол. (чи якісь його частки) могли до Перемишля дістатися з північи[3]) не тільки через епископа Антонія (прямо з Новгороду)[4]), або через Ростислава Чернигівського або Константина рязанського, який був в якихось більше глибоких духовних звязках з перемишльським владикою, але і про те, що там в такому культурному осередку, як двір перемишльського владики, що так самостійно себе в су-

[1]) Іпатський літопис: рік 6747, Полное собр. лѣт.. II, стор. 180.

[2]) Новгородський I-ий літопис: 6725, 6728, 6733 рр., Полн. собр. лѣтоп., III, стор. 36 та слід.

[3]) Що вже з давнійших часів були розширені по Україні зводи північної редакції, свідчить і той факт, що многі літописи українські пізнійше зложені, як Густинський, Сафоновича і т. д. також в ґрунті були заложені на тексті північної редакції, хоча й з більшими додатками з тексту південної редакції та пізнійших літописів польських, якими були хроніка Кромера, Ґваніні, Бельського і т. д.

[4]) Тісні звязки Новгорода з Перемишлем піддержуватися могли і за відомим посередництвом Мстислава Мстиславича, який ранійше до 1218 р. був князем в Новгороді, а в цім році з деякими новгородськими людьми перейшовши до Галичини, не поривав звязків з Новгородом до самої своєї смерти († 1228 р.).

спільстві поставив, побіч славного півця Митуси, легко міг найтися і літописець, практичний зводчик-кодифікатор, який літописний матеріял так старанно збираний та захований перемишльськими владиками, наново зредаґовавши, споїв в один спільний українсько-руський звід.

Зложення зводу цієї другої перемишльської редакції сталось не ранійше 1225 року, бо під цим роком уміщена ще його послідня звістка про побіду Ярослава над Литвою. Але в цім році звід північної редакції вже міг дійти до Перемишля. В цім році ще був у Перемишлі і епископ Антоній. Дуже можливо, що на приказ цього епископа Антонія зачав при епископськім дворі підбиратись літописний матеріял до майбутнього зводу, який закінчився вже по його відході назад до Новгороду, при його перемишльськім наступцеви. Цей наступець його, імя якого не заховалося, був не хто иньший, як протектор славного Митуси та культурних впливів при дворі епископськім. Бо не думаю, щоби після розгрому в 1241 році епископського двора та разом з цим після знищення цього культурного, опозиційного королеви Данилови, осередку в Перемишлі, було там місце та можливість на подібну літературно-історіоґрафічну працю. Тим більше, що Перемишль досить натерпівшись та заживши ряд ріжних знищень перед 1241 роком, після цього терпить ще більше, наслідком продовження згаданої акції Ростислава Чернигівського, вмішання до галицької політики Угрів і т. д. А в таких відносинах політично-суспільних, при знищенню основи культурного осередку в Перемишлі в 1241 р., трудно було наново відновитись там літературному життю. Подібне літературне життя, як і кожде глибоко-духове життя — завше мусить старанно плекатись, як найніжнійша та цінніюша ростина, — а коли знищиться — годі йому скоро відновитись.

Таким чином, редаґування та написання цього перемишльського зводу, який, кінчаючись під 1225 роком, ліг в склад хроніки Яна Длуґоша, могло статися між 1125 та 1241 роком. Ця значна в літературнім та культурнім життю подія сталась мабуть при дворі перемишльського православного епископа на його приказ.

В відріжнення цього зводу другої перемишльської редакції (зводу 1225 року), від княжого зводу першої перемишльської редакції, зложеного при дворі перемишльського князя Володаря Ростиславича — назвемо: Епископський перемишльський звід II ої редакції.

Так в загальности представляємо та дефініюємо основне руське літописне джерело в складі тексту хроніки Яна Длуґоша.

Відділення тексту руського зводу 1225 року від останнього тексту хроніки Яна Длуґоша веде далі до більше поглибленої праці, — до внутрішнього аналізу самого тексту зводу 1225 року. Це ведеться через установлення найточнійшого відношення буквально кождої частини зводу 1225 року (хроніки Длуґоша), до кождої відповідної частини, кождого з українсько-російських літописів, що до нас дійшли. Це ведеться і дорогою зрозуміння внутрішнього змислу кождої окремої частки цього зводу (Длуґоша) у відношенню до часу, коли вона явилася чи редаґувалася, — та в відношенню до умов, під впливом яких вона утворилась, чи оброблена була, — чи, накінець, в тім чи иньшім зводі просто була виключена з тексту.

Ціллю цієї праці єсть не тільки доказати, що в хроніці Длугоша належить до руського літописання, — котрому з відомих нам зводів цей руський текст Длуґоша найбільше відповідає. — Головною ціллю цього досліду над текстом хроніки Длуґоша єсть — вказати, яким в дійсности був цей руський текст (звід 2125 року) та його окремі частки перед тим, заки ввійшов він в склад хроніки Длуґоша. Бо ясно, що многі звістки, які були в цім руськім тексті (зводі 1225 року) перед тим, — Длуґош залишив, не ввів у свою хроніку, — инші-ж звістки цього тексту (зводу 1225 р.) він скорочував, або при перекладі, піддаючи своїй власній редакції змінював первісний текст цього свого руського джерела. Точнійше сказатиб, — ціллю цього досліду єсть, по можности, реставрувати звід 1225 р. — представити його, яким він був первісно. Це є ціллю усієї моєї праці над текстами хроніки Длуґоша.

Через те що руський звід Длуґоша (1225 р.) поділяється на найголовнійші такі частки, на які поділяються і відповідаючі йому иньші найголовнійші руські літописні зводи, то за-для систематичности праці я передовсім застановлюсь на тій найстаршій частині руського зводу Длуґоша (зводу 1225 року), яка в своїм тексті в відомій мірі моглаб відповідати Повісти временних літ, чи хроніці Несторовій руських зводів. Обговоримо відношеннє найстаршої частини тексту руського зводу Яна Длуґоша — до найстаршої частини тексту більшости руських літописних зводів, які заховались до нашого часу. Як a priori було вказано: най-

старшою частиною руського зводу Яна Длуґоша є — Перемишльський літописний звід-кодекс 1100 року (першої редакції). Найстаршою частиною тексту більшости руських літописних зводів-кодексів. що до нас дійшли, є Повість временних літ (— чи як йменовано її було — літопис Нестора).

З вияснення відношень Повісти временних літ до найстаршої частини руського зводу Длуґоша (— до Перемишльського зводу 1100 року) і зачнемо підхід до теми, якій присвячується ця праця.

I.

Повість временних літ та текст найстаршої частини хроніки Яна Длуґоша.

Перші слова найстаршого нашого літопису звучать так: „Се Повѣсти времяньнныхъ лѣтъ, откуду есть пошла Руская земля, кто въ Кыевѣ нача первѣе княжити и откуду Руская земля стала есть“. — Так зачинається Лаврентський літопис та иньші літописи північної редакції та літописи північно-західньої редакції. Але в зводах південної редакції додано — „Повѣсть... черноризца Өедосьева манастыря Печерьскаго“, а в Хлєбниковськім зводі прилучено ще і слова — „...Нестера черноризца“.

Ці слова „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ послужили опісля назвою найстаршої частини цих зводів, котра обіймає собою події від найстаршої доби до початків XII століття. Текст цієї Повісти временних літ в зводах усіх цих редакцій в основній своїй части є дослівно спільний. Тільки в деяких зводах він на поодиноких місцях троха скорочується (Львов., Переясл. та иньші); — в деяких доповнюється (Іпат., Хлєбн.). Є тут в цій найстаршій частині і иньші ріжниці між зводами. Ці ріжниці хоча й часом зовсім невеликі, ділять Повість временних літ на декілька редакцій.

До одної з отаких редакцій Повісти врем. літ. — належить відповідний текст, який находиться в зводах північної редакції (в Лаврентськім, Троїцьким, Московсько-Академічнім та ин.). Ця редакція Повісти врем. літ. доведена до 1111 року і кінчається звісткою про чудо, котре сталося в Киіво-Печерському монастирі, коли тут над трапезницею зявився огневий стовп, який потім перейшов до церкви та став над гробом Өеодосія. За цим прилучено тут додаток побожного змісту, котрий єсть в цій редакції нескінчений. Після цієї статті слідує тут при-

писка в першій особі, що „книгы си лѣтописець“ написав Сильвестр „при князи Володимерѣ, княжащи ему въ Кыевѣ, а мнѣ въ то время игуменящю у Святаго Михаила, въ 6624, индикта 9 лѣта“. Ця приписка цілком ясно свідчить про те, що ця редакція Повісти временнах літ була зложена між 1111 та 1116 роками.

Ця приписка дала підставу говорити деяким ученим, що уся Повість временних літ зложена була цим Сильвестром, ігуменом Видубицького монастиря (М. Костомаров, К. Бестужев-Рюмин та почасти М. Грушевський), так само як заголовок її в зводах південної редакції давав підставу иньшим ученим (Шлецер, Н. Карамзин) говорити, що уся вона була зложена Нестором, монахом Київського Печерського монастиря (— більше навіть, що Нестор її автор). Це викликало полєміку в ученім світі, котра починаючи від XVIII століття тревала протягом цілого минулого століття та аж досі ще треває. З цієї полєміки вияснитися могло тільки те одно, що Нестор чи Сильвестр, що найбільше могли бути одними з послідних редакторів цього зводу, тобто Повісти времен. літ. Повість временних літ складалася постепенно протягом довшого часу. Складалася вона з найріжноманітнійшого метеріялу, аж доти, доки не витворилася в спільноруський великий літописний звід, котрий нарешті попавши до рук образованого та звиклого в літописнім ділі редактора-літописця перемінився в всесвітню хронику, яка в склад свого тексту вносила не тільки свій руський матеріял, але і матеріял з грецьких та иньших чужих джерел.

Иньшою редакцією Повісти временних літ є текст її, котрий находиться в зводах південної редакції (в Іпатськім та Хлєбниковським лл.). Ця редакція Повісти не багато мала ріжниць з Повістю північної редакції. Так, в Повісти врем. літ північної редакції (Лавр., Троїц.) оповідається, що призвані князі-Варяги, сідають — Рюрик в Новгороді, Синеус в Білоозері, Трувор в Ізборську; по смерти братів Рюрик стає єдиновладцем та роздає городи своїм людям. В зводах південної редакції (а також і в Радзивилівськім л.) — що ці князі-Варяги, прийшовши „къ Словѣномъ“ вибудовали собі уперш за все город Ладогу, в котрій осів Рюрик. Але коли його браття Синеус та Трувор померли, Рюрик „прія власть всю одинъ“, пішов до Ільменя та заложив там Новгород, звідки управляв своїми землями, роздаючи мужам своїм волости та городи. — В південній редакції Повісти врем. літ. під 6450 р. записана звістка про народження Святослава Ігоревича, в північній цієї звістки нема.

Під 6485 р. в південній редакції говориться, що Варяжко „много воева съ Печенѣги на Володимера", — в північній цього нема. В південній ред. під 6584 р. говориться про народження Мстислава Володимировича, в північній цього нема. Під 6584 р. в південній подано день утечи Олега Святославича в Тмутарикані, чого нема в північній. В півд. ред. під р. 6594 єсть звістка про похід Всеволода на Перемишль, в північній її нема. Під 6605 р. говориться в південній ред., що Василька Ростиславича осліплено в Звенигороді, в північній ред. — в Білгороді. Під 6606 роком говориться про заложення Володимиром церкви Пр. Богородиці в Переяславі та про заложення города на Острі, в північній ред. про це нема. Під 6613 р. в південній про появлення комети, напад Боняка та про спадення даху в церкві Св. Андрія в Київі, в північній ред. цих звісток нема. Під 6615 в південній говориться про землетрус, чого нема в північній. В північній ред. текст звістки 6618 (6619) року є обірваний на половині благочестивої розмови, в південній вона є в цілости. Крім цього в південній редакції містяться під 6523 роком, слідуючі цитати в Біблії, яких нема в північній редакції: а власне: Псалом LVII: 1—5; Псалом XXXVI: 14, 15, 19, 20; Псал. LI: 3—7; Притч. Солом. I: 26, 31; Пр. Іезекиїла: XXXIII: 11—16, 20, — та порівнання Святополка з Ахавом.

Иншою редакцією Повісти временних літ є її текст в зводах північно-західньої редакції (головно в Софійськім I і Новгородськім IV літописах, а також в Тверськім та Львовськім літописах). Ця редакція сильно ріжниться від Повісти временних літ в північній та південній редакціях.

В тексті цієї редакції Повісти врем. літ. перед тим як зачинається розбиття тексту на роки, отже перед 6360 р., подається як би Передмова до історії перших князів, яка починається: „Софѣскый времянникъ, еже нарицается лѣтописаніе Русьскыхъ князь, и како избра Богъ страну нашу на послѣднье время...", в якій подаючи приклади з всесвітньої історії літописець старається висвітлити походження назвы „Кыевъ". Після цього говориться „О началѣ Русьскыя земля и о князѣхъ, како и откуду быша", де згадується про „добрыхъ князів" старосвітських, про їх щедрість, хоробрість та любов до своєї дружини. Причім тут в кінці цього тексту зазначується, що після цього йде оповідання „отъ начала Русьской земли до сего лѣта и вся по ряду извѣстно да скажемъ, отъ Михаила царя до Александра и Исакія". Після цього-ж під 6362 поставлені слова: „Начало

земли Руськой“. — Усього цього нема в Повісти врем. літ. північної та південної редакції.

Літощот, який є записаний під 6360 рік, кінчається в північно-західній редакції іменем грецького Михаїла царя; в північній та південній редакції він доводиться до смерти Святополка Ізяславича. В повісти вр. літ північно-західньої р. під 6366 роком додано, що мир з Болгарами Михаїл цар „створи въ 7-е лѣто царства своего“, чого нема в півн. та південн. редакціях. Під 6367 р. в Повісти півн.-західньої редакції додано, що Варяги збирали дань з Чуди, Словін, Мери та Кривичів „отъ мужа по бѣлѣ веверицѣ“ — в Повісти північної та південної ред. цього нема. Про покликання на Русь Рюрика, Синеуса та Трувора читається в північно-західній редакці инакше, ніж в тексті південної редакції, але зовсім сходиться з текстом оповідання про це північної редакції. Між иньшим в північно західній ред. тут після слів „послаша за море къ Варагомъ“, додано: „при сего Михаіла царствѣ“ (Соф, І, Нов. IV), чого нема ні в півн. ні в півден. редакціях. В півн.-західній ред. також додано, що Аскольд та Дир „бѣша ратни съ Древляны и съ Угличи“ (Соф. І, Новг. IV), чого в останніх двох редакціях Повісти нема. В кінці цієї статті (6370 р.) в Повісти північно західн. ред. говориться про народження Ігоря, його хоробрість та войовничість, а також про те, що Ігорь мав воєводою Олега — цього місяця зовсім нема в Повісти двох иньших редакцій. Під 6374 р. в Повісти цієї ред. говориться про Михаїла та його матір Ірину, чого нема в північній та півден. редакціях. В північній та південній редакції Повісти не згадується і про землетрус в Царгороді, про що говориться в північно-західній ред. під 6377 р. Під р. 6384 в півн.-західн. ред. занесено: „Михаилова царства лѣт 24, и скончася великій кругъ...“ (Соф. І, Новг. IV), чого нема в двох останніх редакціях Повісти. Під 6392, 6393 та 6395 в Повісти півн.-західньої редакції відсутна звістка північної та південної ред. про походи Олега. Але зате в півн. західній ред. вставлено хронольоґічну таблицю князів від Олега до Івана III, та перечислення епархій, підряджених царгородському патріярхови, чого нема в північній та південній ред. Під 6422 р. в півн.-західній повідомляється про похід Ігоря на Угличів, даровані дані Свенельдови та слова дружини Ігоревої („се далъ еси...“), чого зовсім нема в двох иньших редакціях Повісти. Під 6429 р. про „пристроєння кораблів“, чого в иньших редакціях нема. В Повісти півн.-західньої р. додано під 6479 р.: „царствова Василій и Константинъ въ Цариградѣ“, а під 6483 р.: „воевода бѣ у него Блудъ“

— цих додатків в Повісти двох иньших редакцій нема. Під 6488 р. в Повісти півн. західньої ред. додано, що Варяжко „много воева съ Печенѣги на Володимера" — цієї звістки в Повісти північної ред. нема, але єсть в південній ред. Від 6495 р. до тексту звістки про роздання Володимиром столів своїм синам в півн.-західній ред. додамо: „(посади) Станислава въ Смоленьску, Судислава въ Плесковѣ" (Соф. І, Новг. IV), в північн. та півден. ред. цього нема. В північно західній ред., під 6495 р. єсть про вибудовання церкви св. Георгія в Київі та заложення города Володимира, чого нема в півн. та півден. ред. Про смерть Рогніди (6506 р.) та Малфреди (6511 р.) в північно-західній ред. нема, ці звістки знаходяться в північній та південній ред. Під 6523 р. в півн.-західній ред. бачимо тут ту саму вставку з Св. Письма, що і в південній: з книги пр. Ізекиїля: XXXIII : 11, та з Псалма LVII : 1—5, чого в північній ред. нема. Про січ Ярослава з Печенігами під 6525 р. знаходиться тільки в півн.-західн. ред., в двох останніх редакціях нема. Під 6527 р. в Повісти півн.-західньої ред. додано про шукання за тілами Бориса та Гліба, про їх перенесення до церкви у Вишгороді та про поточеннє Константина до Ростова, чого нема в останніх двох редакціях, як рівно-ж нема в них і звісток 6529 р. про віддачу Всвяча та Витебска Брячеславу (порівн. Соф. І, та Новг. IV), та 6540 р. про відхід Уліба з Новгорода на Желізні ворота (Соф. І, Новг. IV). Дата смерти Ярослава Мудрого під 6558 р. в південній та північно-західній приведена: „10 февраля", в північній ред. її нема. Звістки 6559 р. про заложення монастиря Печерського в півн.-західній ред. нема, єсть тільки в півден. та північн. ред. В тексті 6560 р. в півд.-західній ред. додано, що Ярослав дав „Игореви Володимеръ", чого в двох иньших редакціях нема[1]). Звісток Повісти 6577 р., про побіду Гліба та Новгородців над Всеславом і обрітення хреста Володимира нема в півн. та півден. ред., але єсть в Нов. І-ій (Синод. сп.). Під 6582 стаття обірвана в Повісти півн.-західньої ред. на словах „князь же цѣловав его, и обѣщася пещися монастиремъ", в північній та південній ред. ця стаття захована цілою. Далі в Повісти північно-західньої редакції нема звісток слідуючих, які знаходяться в Повісти північної та південної редакції: кінця тексту 6582 р. про смерть пр. Теодосія, 6586 р. про те, що Олег та Борис навели на Київ Половців, 6589 р. про утечу на Тмутаракань Давида Ігоревича та Володаря Ростиславича, 6590 р. про смерть половець-

[1]) Крім зводів північно-західньої редакції, цей додаток 6560 р. бачимо ще і в Троїцькім літописі.

кого князя, 6593 р. про похід Володимира Мономаха проти Ярополка Ізяславича, 6594 р. про заложення церкви св. Андрея, 6600 про похід Василька на Поляків та про знамення на небі. Звістку про похід Всеволода на Перемишль ми маємо в північно-західній та південній редакціях Повісти времен. літ, в північній редакції її нема. Стаття про посвячення церкви в Печерськім монастирі під 6597 рік та під цим-же роком оповідання про прихід Янки Всеволодівни з Царгороду — в північній та південній редакціях представляють собою розпросторений, широкий текст, в Повісти північно-західньої ред. про першу подію приведена тільки коротенька звістка, а про прихід Янки в цій редакції зовсім нема. Під 6599 р. в Повісти врем. літ., в північній та південній редакціях вставлено ціле велике оповідання про перенесення мощей преп. Теодосія, в північно-західній редакції про це тільки коротенька звістка. Під 6601 р. про смерть Всеволода Ярославича та про рать з Половцями в півн. та південній редакціях дуже велике оповідання вставлено, — натомість в північно-західній редакції Повісти бачимо коротеньке оповіщення. Крім цього на самім початку літопису після слів: „и нарекоша имя ему Кіевъ“ в північно-західній редакції Повісти врем. літ. додаво: „Бяху же тогда погани, жруще озеромъ, и колодеземъ, и рощеніемъ, якоже и прочіи погани“ (Соф. I, Новг. IV, Львов лл.); в південній та північній редакціях цього додатку в цім початковім тексті Повісти нема. В Повісти врем. літ півн.-західньої ред. крім цього нема ще під слідуючими роками деяких меньших звісток — рр. 6596, 6604, 6614 (6615), звязаних з Печерським монастирем.

З цих трех редакцій Повісти временних літ наймолодшою єсть редакція південна, яка знаходиться в зводах Іпатському та Хлєбниковському. Це видно з вказаної вище ріжниці тексту про призвання князів Варягів. Діло в тім, що в Новгородськім І-ім літописі (по Комм., Академ. та Толст. сп.), текст котрого єсть значно старший, ніж текст Повісти временних літ, це оповідання про князів Варягів читається як раз так, як в тексті Повісти временнх літ північно-західньої (Соф. I, Новг. IV) та північної (Лавр., Троїц.) редакцій. При майже буквальній схожости тексту Повісти в цих двох послідніх редакціях та тексту Новгородського I літопису — рішучим являється твердження, що ця відмінність статті про князів Варягів в тексті Повісти в зводах Іпатськім та Хлєбниковськім — єсть пізнійшого походження — та сталась вже після того, коли північно-західня та північна редакція Повісти врем. літ вже були готові. Про це свідчать і додатки та деякі пропуски тексту

під 6613, 6614, 6619 р. в Повісти врем. літ Іпатського та Хлєбниковського зводів, котрих нема ні в північно-західній ні в північній ред. Повісти, які безумовно були зроблені в тексті Повісти при послідній її редакції.

Але взаїмовідношення цих редакцій Повісти времен. літ між собою, як і час зложення кождої з них найбільше вияснюється при порівнанні тексту кождої з них з відповідним текстом Новгородського І-го літопису, який в складі своїм не має Повісти временних літ, але натомісць має, як завважили ми, більше старого походження текст, в основі своїй в відомій мірі близький Повісти времен. літ.

Коли ми порівняємо текст Повісти временних літ північно-західньої редакції (Соф. І, Новг. IV) з текстом Новгородського І літопису молодшого ізводу (списки Комміс., Академ. Толст.), де замість статей Повісти временних літ читаються на початку статті, котрі походять з иньшого, старшого літописного зводу — то передовсім кинеться в вічи, що і в Новгородськім І літописі стаття 6582 року так само, як і в північно-західній редакції Повісти (Соф. І, Новг. IV), обривається на цих же самих словах, що відносяться до оповідання про смерть преп. Теодосія Печерського: „Князь же цѣловавъ его, и обѣщася пещися монастыремь“. Це веде до думки, чи не спільне якесь джерело лежить в основі Повісти временних літ північно-західньої редакції (Соф. І, Новг. IV) та в основі Новгородського І літопису. Тим більше, що і в Новгородськім І літ. є теж та передмова, котру ми бачили в Повісти временних літ північно-західньої ред., та також иньші осібности в тексті до 6582 р. Це пояснюється тим, що Софійський І-ий та Новгородський IV-ий літописи, в складі яких находиться Повість временних літ північно-західньої ред., — мають в основі своїй Софійський временник, який ліг також і в основу Новгородського І літопису молодшого ізводу. В цьому літописному зводі, Софійському временнику, Новгородський літописний матеріял головно йшов з XII століття. На початку-ж його находився старий Київський літопис, котрий до рук пізнійшого складача дійшов без кінця, обривався на половині статті 6582 року — котрий так, без кінця був цим складачем і внесений в його звід. Текст цього Київського літопису, обірваного на половині статті 6582 р., є старший ніж текст Повісти врем. літ. Складач протографу Софійського І-го та Новгородського IV лл. маючи вже в складі свого зводу Повість вр. літ, сполучив з текстом свого зводу і текст Софійського временника. Наслідком цього текст

Повісти врем. літ зливщись з текстом старовинного Київського літопису, що находиться на початках Софійського временника дав ці осібности, які в тексті найстаршої доби, до 6582 р. відріжняються Повість временних літ північно-західньої редакції від Повісти временних літ північної та південної редакції.

Ці осібности чи ріжниці до 6582 р. в Повісти временних літ північно-західньої редакції наслідком злиття її з старим Київським літописом, який обривався на 6582 р., не були (як це ми і бачили) в суті великими. Це пояснюється тим, що в дійсности текст цього старого Київського літопису в великій мірі буквально сходився з текстом Повісти временних літ.

Але Повість врем. літ пічнічно-західньої редакції, як ми бачили, сильно ріжниться і в тексті другої половини XI-го століття. Коли ця повість врем. літ півн.-західньої ред. до 6582 (1074) р. через сполучення з матеріялом головно старого Київського літопису (матеріялу Софійського временника) в деякій мірі стає повнійшою, ніж відповідний матеріял Повісти врем. літ північної та південної редакції, — то текст другої половини XI Повісти врем. літ північно-західньої ред. є вузший, ніж відповідний текст Повісти врем. літ північної та південної ред.: текст Повісти цих двох останніх редакцій має ряд таких великих оповідань, яких не має в цій частині своїй Повість північно-західньої редакції. Тексти цих оповідань північної та південної редакцій — мають велике значіння, особливо для установлення взаїмовідношень усіх цих трех редакцій Повісти временних літ.

Ці статті Повісти временних літ північної та південної редакцій, яких північно-західня ред. Повісти временних літ не має, — суть слідуючі.

Це стаття-оповідання 6559 р. про заснования Печерського Київського монастиря, звістка 6581 р. про заложення церкви в Печерськім монастирі, 6582 про смерть Теодосія Печерського 6596 р. про смерть ігумена печерського Нікона, 6597 р. про посвячення церкви печерської, 6599 р. про перенесення мощей пр. Теодосія, 6904 р. про напад Боняка на Печерський монастир, 6614 р. про смерть Яна, похованого в Печерськім монастирі, 6615 р. про скінчення трапезниці Печерського монастиря, 6617 р. про поховання Евпраксії Всеволодівни в Печерськім монастирі, 6618 (6619) р. про зявлення огневого стовпа в Печерському монастирі. Все саме то перелічення цих звісток вказує на приналежність цих звісток до Київо-Печерського монастиря. Ясно, що вони і записані були

в Печерському монастирі, на що вказує сам зміст їх. При цім записані вони були людиною, яка сама належала до того самого монастиря, інтереси якого їй були над міру дорогі та близькі. Все це не зіставляє сумніву, що в другій половині XI та на початку XII ст. вівся особливий літопис в Печерському монастирі і що вказані статті Повісти врем. літ північної та південної редакції, узяті з цього Печерського літопису[1]).

Таким чином бачимо, що відсутність цих звісток в Повісти врем. літ північно-західньої ред. не випадковою являється. Ніяк не можна допустити, щоби редактор Повісти врем. літ північно-західньої редакції намагався викидати зі свого зводу тільки звістки Печерського монастиря. Ясно, що редактор Повісти врем. літ північно-західньої редакції не мав в своїх руках Печерського літопису. Внесені могли бути, таким чином, ці печерські звістки в Повість врем. літ пізнійше. Це вказує, що Повість врем. літ північної та Повість врем. літ південної редакції, котрі ці печерські звістки в собі містять, зредаґовані були пізнійше, ніж Повість врем. літ північно-західньої редакції. Звідти ясно, що найстаршою та і першою редакцією Повісти временних літ являється Повість врем. літ в зводах Софійському І-му та Новгородському IV-ім (т. є. текст її в північно-західній редакції).

Вище було вказано, що наймолодшою редакцією Повісти врем. літ був її текст в зводах південної редакції. Виходило-б, що коли Повість врем. літ північно-західньої редакції є найстаршою, а Повість врем. літ південної ред. є наймолодшою, — можна

---

[1]) Що текст цього Печерського літопису є вставлений тут, це зразу кидається в вічі. Так, наприклад, подивімось на те місце, де вставлена перша стаття цього літопису — про заложення Печерського монастиря; „Въ лѣто 6559 постави Ярославъ Ларіона митрополитомъ Русина въ святѣй Софіи, собравъ епископы“. — Це місце буквально спільне усім трем редакціям Повісти врем. літ (Соф. І, Лавр., Іпат.). — Безпосередньо-ж після цього місце починається в Повісти врем. літ другої та третьої редакції: „И се да скажемъ, что ради прозвався Печерьскый манастырь: Боголюбивому князю Ярославу любящю Берестовое, и церьковь ту сущюю святыхъ Апостолъ, и попы многы набдящю, въ нихъ же бѣ презвутеръ, именемъ Ларіонъ... Посемъ же Богъ князю вложи въ сердце, и постави и митрополитомъ въ святѣй Софьи“ (Лавр., Іпат.). — Вставочність цього місця ясна; складач другої редакції Повісти врем. літ зустрів в своїм основнім джерелі — Несторовій Повісти врем. літ звістку про поставлення Іларіона в митрополити (Соф. І); в другім своїм джерелі — Печерськім літописі — знайшов оповідання про заложення Печерського монастиря, звязане з іменем того-ж Іларіона, та вписав їх рядом, одно коло другого — залишивши навіть зачаточні слова цього оповідання: „се да скажемъ...“ і т. д.

*

було-б припускати—чи не є Повість временних літ північної редакції, яка єсть так близькою і в печерських звістках і взагалі в цілости Повісти врем. літ південної ред., — безпосереднім джерелом Повісти врем. літ південної родакції? Коли зрівняємо першу, що дійшла до нас редакцію Повісти врем. літ, північно-західню (Соф. I, Новг, IV) з третьою редакцією Повісти врем. літ південної ред. (Іпат., Хлєбн.), то побачимо в текстах обох цих редакцій такі буквально спільні місця (під 6488, 6558, 6560, 6594 рр., котрі були зазначені вже висше), яких в тексті Повісти врем. літ північної редакції (Лавр., Троїц. лл.) нема. Коли-б Повість врем. літ південної редакції була утворена на основі одної північної її редакції, цих буквальних схожостий між північно-західньою та південною, в яких вони ріжняться від північної редакції, не було-б. Ясно, що південна редакція зложена не на одній тільки основі північної редакції, але разом з тим використала і текст найстаршої редакції Повісти — північно-західню редакцію. В текст Повісти врем. літ цієї редакції, були внесені і меньші звістки, яких не було ні в першій ні в другій редакціях, як це видно з вище вказаного порівнання та і з тої благочестивої розмови доданої до тексту 6619 р., якої нема в перших двох її редакціях.

Все це веде до рішучого виводу, хтож був складачем Повісти временних літ та коли редаґування її приблизно могло статися.

Вище ми вказали, що одні учені складачем Повісти временних літ рахують монаха Нестора Печерського, другі учені рахують імя Сильвестра ігумена Видубицького монастиря. Крім згадки про імя Нестора та про імя Сильвестра в тексті відомих літописів, деякі вчені посилались і на деякі місця тексту Повісти врем. літ, стараючись вивести з нього дані для підтвердження своєї думки. Найважнійшим місцем в тексті Повісти времен. літ, котре найбільше звернуло увагу учених, була зазначена вище стаття 6559 р. про заложення Печерського монастиря. Багато було потрачено сил, щоби примирити послідні слова цієї статті: „Θеодосьеви же живущю въ манастыри и правящю... къ нему же и азъ придохъ худый..., и пріятъ мя лѣтъ ми сущю 17 отъ роженья моего. Се же написахъ и положихъ, въ кое лѣто почалъ быти монастырь и что ради зоветься Печерьскый; а о Θеодосовѣ житіи пакы скажемъ“, — з оціми словами иньшого памятника „Житія Θеодосія“, котре без сумніву належить авторству Нестора: „таже въписахъ азъ грѣшьный Несторъ, мьнии вьсѣхъ въ манастыри блаженаго и отца вьсѣхъ, Θеодосия, приятъ же быхъ въ нь

прдбнымъ игоуменъмь Стефанъмь, и яко же от того остриженъ бывъ". Але ці зусилля погодити ці єлова двох ріжних джерел, аби таким способом установити, що автором чи складачем Повісти временних літ був Нестор, кожний раз розбивались в нівець, бо було неможливо погодити та помирити ці два свідоцтва, які ясно говорили про те, що літописна стаття 6559 року та Несторове „Житіе Өеодосія" писані двома ріжними людьми. — Літописна стаття 6559 р. закінчується словами: „а о Өеодосовѣ житьи паки скажемъ", Це прямо вказує на вище зазначену літописну статтю 6582 р. про смерть преп. Теодосія, де представляється образ його життя. В цій статті також хотіли бачити сліди спільности її з Несторовим „Житієм Өеодосія", сліди авторства Несторового. Противорічча між цією статтею, як і статтею попередньою та „Житієм Өеодосія", особливо ясно показав свого часу П. С. Казанський в своїх статтях[1]) Ці остроумні докази Казанського були приняті і пізнійшими видатними вченими (Микола Костомаров, К. Н. Бестужев-Рюмин, М. Грушевський), чим до кінця був підорваний традиційний погляд на Нестора. Але підриваючи в корені погляд, що наш літопис до початків XII століття (т. є. Повість времен. літ) є одноцільним твором Нестора, не був властиво підірваний иньший погляд на Нестора, — що він був складачем та редактором Повісти временних літ, як рівнож і автором деяких її статтей, між иньшим зазначених та цитованих статтей 6559 та 6582 років.

Це поновлене питання про Нестора Печерського яко літописця, яке знов виринуло в недавніх часах, не дало, однак, ніякого конкретного свого вирішення. Постільки поскільки воно звязує себе знов старими ретязями з літописними статтями про Печерський монастир та преп. Теодосія, особливо зі статтею 6582 р., бажаючи автором цих та иньших деяких статтей зробити Нестора Печерського, — питання це стає знов на мертву точку.

А. А. Шахматов в своїй статті — „Несторъ Лѣтописецъ"[2]) — рахує текст Повісти временних літ Лаврентського та Троїцького списку (т. є. зводів північної ред.), в якій находяться і згадані статті Печерського літопису, — найстаршим з захованих до нас текстів її, безпосередньо відбиваючим в собі первісний текст. Він висловив гадку, що первісний текст Повісти

[1]) Особливо в його праці: „Разборъ отвѣта г. П. Б. на новый вопросъ о Несторѣ", в „Отечественныхъ Запискахъ" 1857 р,

[2]) Надруковано в „Записках Наук. Тов. у Львові" (р. 1914), в томі присвяч. Франкови.

дуже мало чим ріжнився від тексту Повісти Лаврентського та Троїцького лл. (можливо тільки деякими меншими скороченнями, напр. під 6615 р., або вставками чи поправками, можливо під 6603, 6611 і т. д.). Одним словом, що Лаврентський та Троїцький літописи дуже точно заховали оригінальні риси Повісти временних літ. Таким чином, на основі тексту Повісти временних літ Лаврентського та Троїцького зводів, він і старався доказати, що складачем її, а також автором деяких її статей, між иньшим і цитованої статті 6582 року, — був Нестор Печерський. Ця думка Шахматова залишилась однак зовсім недоказаною. Він вів цю думку старими дорогами і вона розбилась о противорічча, через котрі переступити ніяк неможливо. „Этихъ противорѣчій я нисколько не думаю отрицать“, говорить він, „но при сужденіи о нихъ слѣдуетъ, мнѣ кажется, имѣть въ виду, что Житіе Өеодосія составлено Несторомъ въ восьмидесятыхъ годахъ XI ст., до кончины Никона, а лѣтопись была имъ составлена въ 1111 году, слѣдовательно черезъ 25 лѣтъ“[1]). Тут трудно говорити про якісь ремінісценції по 25 роках, коли чоловіка память так зраджує, що він зачинає забувати і те, що з ним колись було, через що говорить инакше, ніж колись про це говорив. Тим більше це трудно припустити, коли ця людина має зазначене на письмі те, що колись діялось — (як це випадало би і в цім випадку). З приведених тут слів Шахматова бачимо, що він і сам признає, що цих противоріч між згаданою працею Нестора та Повістю врем. літ він не погодив та не примирив. Але свідоцтво, головно в заголовку Повісти временних літ (зводу південного), що вона є „Нестера черноризца Өеодосіева манастыря Печерьскаго“ так могутньо на нього впливала, достовірности та правдивости її він так глибоко вірив, що хоча й не знаходив достаточних підтверджень, що складачем та автором деяких часток Повісти временних літ був Нестор — однак твердив до кінця, що Нестор особисто написав деякі її частки (1074, 1094—1111 рр. і т. д.), зложив її та зредаґував. Внутрішнє переконання його є симптоматичним в данім разі.

Дійсно, імя Нестора в заголовку Повісти времен. літ в зводі південної ред. має свої реальні підстави рахувати, що воно стоїть там на місци. Про Нестора, яко літописця згадує і иньший старокиївський літературний памятник — „Патерик Печерський“. А власне в слові про Никиту затворника, де зазначено: „Несторъ, иже написа лѣтописецъ“, — та вкінці статті про Агапита.

[1]) В передмові його до видання „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, Петроградъ, 1916 р., стор. XIX.

В моїй праці — „До питання про Нестора Печерського“[1]) я мав можність висловитися, що Нестор, монах Київо-Печерського монастиря ніяк не міг бути редактором (чи автором деяких статтей) тої Повісти временних літ (чи дуже близької їй по тексту редакції), котра находиться в Лаврентському-Троїцькому зводах (т. є. зводах північної редакції). Нестора не можна би було признати складачем Повісти временних літ в тім випадку, колиб ми порахували, що первісним текстом її, чи дуже близьким до неї, є текст тої Повісти временних літ, яка міститься в Лаврентському та Троїцькому зводах (або в зводах південної ред.). Не можна було би в такім випадку признати Нестора її складачем, власне через ті дійсно глибокі протирічча, котрі істнують між статтями цих редакцій Повісти врем. літ (півн. та півден. ред.) та „Житієм Өеодосія“, написаним Нестором. Але вище вказано було, що не цими тільки двома редакціями обмежується Повість врем. літ, але що є і ще одна редакція; Повість временних літ цієї редакції найбільше відбилася в Софійськім I та Новгородськім IV літописах (т. є. в зводах північно-західньої редакції). Я назвав її найстаршою редакцією Повісти временних літ. Ми бачили, як ця редакція (Соф. I, Нов. IV) дуже ріжниться від другої редакції (Лавр., Троїц.) та третьої (Іпат., Хлєбн.); з одного боку деякі такі тексти в ній находяться, яких нема в двох останніх; з иньшогож боку ці дві останні редакції мають такі звістки та статті (часом великого обєму), яких ця найстарша редакція не має. До таких текстів, яких ця найстарша редакція (Соф. I, Новг. IV), порівнюючи з двома иньшими редакціями, не має, належать і статті Печерського літопису, між котрими находиться і спірна стаття 6582 про смерть Теодосія (та і сполучена з нею стаття 6559 р. про заложення Печерського монастиря).

Цей тільки цей текст Повісти временних літ, тобто текст в зводах північно-західньої редакції (Соф. I, Новг. IV) є найблизшим текстом до первісного, Несторового тексту Повісти временних літ, який до нас не дійшов.

Але Повість временних літ так, як вона представляється тепер в складі Софійського I та Новгородського IV літописів, невповні може представляти образ тої первісної Повісти временних літ, зложеної монахом Нестором. Вона найбільше буде в собі відбивати тоді текст первісної редакції, коли від неї будуть відділені наслоєння, котрі в неї війшли через сполучення її з инь-

[1]) Надрук. в „Україні“ 1918 р., кн. I—II, Київ.

шими матеріялами, головно Софійським временником. Через це сполучення ввійшли в склад її додатки з старого Київського літопису, і деякі иньші додатки. Цей Київський старий літопис, який ввійшов в цю найстаршу редакцію Повісти врем. літ, хоча і був екземпляром того старого тексту, котрий ліг в основу Повісти врем. літ Несторової (дослівно подібний їй), всеж таки через нове сполучення з текстом Повісти врем. літ він в деякій мірі, як це ми бачили, міняв первісний образ її (в части до 1074). Через це сполучення ввійшли в склад її (починаючи вже від початку XI століття) і деякі новгородські звістки, бо звід Софійського временника (особливо в тексті XII століття і далі) по переважности був новгородським.

Таким чином приходжу до висновку, що три редакції Повісти временних літ заховалось до нашого часу. Повість временних літ в складі Софійського I та Новгородського IV літописів, яка є найстаршою редакцією та найблизшою до первісного Несторового тексту Повісти временних літ. Другою редакцією її — є Повість временних літ в складі Лаврентського та Троїцького літописів (в зводах північної редакції). Та третя редакція її, наймолодша, є Повість временних літ в Іпатському та Хлєбниковському літописах (зводах південної ред.).

Первісна редакція, яка найбільше відбивається в Повісти временних літ Софійського I та Новгородського IV літ., складалась монахом Нестором довшу добу і була укінчена десь скоро після 11 лютого 1111 року, бо посліднього її звісткою є зявлення огневого стовпа в Печерському монастирі, яке сталося 11 лютого 6618 року: т. є. січневого року — 1111, березневого — 1110 року. В зводах південної редакції ця звістка занесена під 6619 рік. Ця первісна редакція велась та була укінчена в Печерському монастирі, до братії котрого належав і її складач Нестор. — Друга редакція зроблена була Сильвестром, десь коло 1116 року, як він сам про це свідчить в кінці тексту цієї редакції його (Лавр. Троїц. під 6624 р.). Зложена була ця друга редакція Повісти врем. літ в Видубицькому монастирі, ігуменом котрого був цей Сильвестр. Ігумен Сильвестр редагуючи Повість врем. літ через внесення в склад Первісної Несторової Повісти временних літ иньшого, головно Печерського літописного матеріялу, так її змінив, що текст її став в протиріччі з власними думками її творця — Нестора, висловленими їм в иньшім його творі — „Житіи Өеодосія“, окремо написанім в 80-х роках XI століття. Ці Сильвестрові зміни в тексті Несторової Повісти

временних літ діткнулись і заголовку її, звідки Сильвестр викинув імя „Нестора Черноризца Θеодосіева монастыря Печерьскаго“ — вставивши місто цього на кінці зредаґованої їм Повісти врем. літ своє імя. При цім додав, що він цілий цей літопис, цілу Повість врем. літ написав сам: „Игуменъ Селивестръ святаго Михаила написахъ книгы си лѣтописець“. Цим Сильвестр не тільки зводив Нестора з його почесного місця руського літописця та історіоґрафа, але на місце його як би хотів поставити себе. Однак, найбільше в провину поставить треба Сильвестрови те, що він в заголовку викинув імя Нестра, ніж що в кінці цього зводу він поставив своє імя. Вираз „Селивестръ... написахъ книгы си“ — це-ж не значить ще те, що він їх зложив, це не говорить ще про його персональне авторство тут. Це можна розуміти і так, що він просто переписав їх. Я не гадаю ні в якім разі рахувати Сильвестра простим переписчиком Несторової Повісти врем. літ. Він був редактором її. Він цю Несторову Повість врем. літ доповнив і таким матеріялом, який сам винайшов. він цю Несторову працю доповнив передовсім богатим матеріялом, який черпав з Печерського літопису. Цього літопису Нестор не зужиткував. Доповнив Сильвестр Несторову Повість врем. літ і на других місцях, напр. під 6603 р., де в текст звістки про напад Половців, вставлено ціле оповідання про підступне вбивство половецького князя Ітларя, чого в найстаршій редакції нема (Соф. І, Новг. IV); — під 6608 р., де в текст звістки про мир князів в Увітичах єсть вставлений цілий епізод з Давидом Ігоревичем, чого також в найстаршій редакції (Соф. І, Нов. IV) нема. Крім цього, яко редактор Сильвестр робив і деякі скорочення в своїм основнім джерелі, Несторовій Повісти — напр. під 6488, 6558, 6560, 6594 роками, цитовані вище.

Третя редакція Повісти врем. літ, яка заховалась в Іпатському та Хлєбниковському літ., зложена на основі первісної Несторової та другої Сильвестрової. Що складач при зложенні третьої редакції Повісти врем. літ мав і первісну редакцію її на це вказує те, що в тексті своїм ця третя редакція часом буквально сходиться з першою редакцією (Соф. І, Нов. IV) там, де вона з другою розходиться, як це вище було сказано (також і під тільки що вказаними роками: 6488, 6558, 6560, 6594). Що первісна Несторова Повість временних літ була ужита при складанні третьої її редакції, на це вказує і вставка імени Нестора в заголовок Повісти врем. літ, яку редактор її міг почерпнути тільки з первісної редакції, бо друга редакція, як ми бачили це

імя викинула. Ця третя редакція, коли-б і припустити, що зложена скоро після другої, думаю однак, що перероблення її сталось значно пізнійше, десь в другій половині XII-го століття. На це вказує між иньшим те, що під 6616 роком в статті (третої її редакції) — про канонізацію препод. Теодосія — ігумена печерського Теоктиста названо — „архимандритом“[1]), замість старого титулу печерськпх настоятелів — „ігумен“. (В другій редакції Повісти врем. літ під цим роком цей Теоктист названий є — ігуменом)[1]). Ігумени Печерського монастиря набули права називатися „архимандритами“ не ранійше 70-х років XII-го століття[2]). Думаю, що це сталося десь з самим кінцем XII-го століття, коли, як я вказав, укінчений був так званий — Другий Київський літопис (десь коло 1198 року). Редактор цього Другого Київського літопису, положивши її в основу зводу, який складався в Видубицькому монастирі, легко міг найти і другу Сильвестрову редакцію Повісти врем. літ. Цей редактор скомпонувавши з цих обох редакцій Повісти врем. літ свою — третю редакцію Повісти временних літ — положив її в основу найстаршої доби свого зводу. Притім цей редактор в тексті цієї Повісти врем. літ вставив і ряд статей, які були їм узяті з тексту щорічного Другого Київського літопису: це головно київські звістки кінця XI та початку XII століття, яких ми не бачили ані в першій, ні в другій редакції Повісти врем. літ, які були вище зазначені. Більші статті, починаючи з 6619 р., яких нема в зводах північно-західньої та зводах північної редакції — належать вже до тексту Другого Київського літопису. Ці більші статті в зводах південної редакції, заховавшись в своїй цілковитій повности, починаючи від того місця де первісно Повість временних літ кінчилась (1111=6619 р.) — продовжують її.

Звідси ясно, що тільки при цім детальнім розріжненню в тексті зводів, що до нас дійшли, цих трьох редакцій Повісти временних літ, питання авторства Нестора вповні ясно рішається. Усі ці протиріччя та неприміримости, які були звязані головно зі згаданими статтями про Теодосія, через які учені не могли перейти, — легко усуваються, коли признаємо найстаршою редакцією Повісти врем. літ не редакцію її в зводах Лаврентськім та Троїцькім, але її редакцію в складі зводів північно-західньої редакції

[1]) „Того же лѣта вложи Богъ въ сердце аньхимандриту игумену Печерьскому, нача понужати Феоктистъ Святополка князя вопсати Федосья в синаникъ...“ (6616 р., Іпат., Хлебн.).

[2]) Макарій, митроп. „Исторія русск. церкви“, т. III.

(Соф. І, Новг. IV), яка ясно вказує нам, що первісна Несторова редакція Повісти врем. літ цих спірних місць, зза котрих в літературі науковій стільки копій було зламано, в складі свого тексту зовсім не мала.

Коли порівняємо усі три редакції Повісти временних літ з руським текстом хроніки Яна Длуґоша, то побачимо, що ні до одної з цих редакцій так близько не стоїть текст Длуґоша, як до першої редакції Повісти временних літ. Руський текст Яна Длуґоша є найблизший до Повісти временних літ, яка находиться в складі Софійського І та Новгородського IV зводів, зводів північно-західньої редакції.

При цім найхарактернійше є те, що там, де Повість временних літ найстаршої редакції (Соф. І, Новг. IV) розходиться з другою та третьою редакцією Повісти врем. літ — там вона дослівно сходиться з текстом Яна Длуґоша (в відповідних місцях).

Так після звістки про Кия, Щека та Хорива та після звістки про Полян та Київ, що у Длуґоша зовсім відповідає спільному тексту усіх трех редакцій Повісти временних літ (Соф. І, Лавр., Іпат.) у Длуґоша додано: „gentilium et ipsi errorum censequuti stagna, lacus, fontes, aquas pro diis colebant". Того місця нема ні в другій, ні в третій редакції Повісти, але є в першій редакції Повісти: „Бяху же тогда погани, жруще озеромъ, и колодеземъ. и рощеніемъ якоже и прочіи погани" (Соф. І, Новг. IV, Львов.).

В звістці про Дулібів у Длуґоша: „Dulebyanye... post Wohlhanye vocabantur, qui nunc Luczanye appelati sunt". Подібного розширеного висвітлення нема ні в другій, ні в третій редакції Повісти, але є в першій її редакції. „Дулѣбы же живяху по Бугу, гдѣ нынѣ Волыняне" (Соф. І, Новг. IV). В Тверській: „и Волинци... иже призваша ю" (т. є. прозваша).

В тексті Длуґоша говориться, що платилася дань трем Варягам, Рюрику та його двом братам: „de quolibet capite humano pro tributo unus aspergellus albus reddebatur". В другій та третій редакції Повісти цього нема. В першій редакції Повісти врем. літ говориться, що Варягам платилось: „отъ мужа по бѣлѣ веверицѣ" (Соф. І, Новг. IV).

В руськім тексті Длуґоша говориться, що Рюрик зіставив після своєї смерти князівство своє сину Ігореві. В другій та третій редакції — Олегові. В першій редакції Повісти також Ігореві (6370 р., Соф. І, Новг. IV). — Під 6496 (1005) роком в звістці про роздачу Володимиром столів княжих своїм синам — у Длуґоша о двох мо-

лодших говориться: „videlicet Stanislao, Posvisd et Sudislao Kioviensem et Berestow principatus, non nisi morte sua, in eo devolvendos reservat". Друга та третя редакції зовсім не інтересуються, як забезпечив цих синів батько. Перша-ж редакція Повісти навпаки подібно Длуґошу старається принціпіяльно розрішити питання, що дістали ці сини в наслідство: ця редакція говорить, що Володимир посадив Станислава в Смоленску, Судислава в Плескові; про Позвізда вона нічого не говорить, даючи тим самим думати, що яко найменший він залишився при батькові. Під 1008 (6526) р. у Длуґоша говориться, що Болеслав „Duas deinde sorores.. videlicet Przecslavam et Mscislavam, item Boiaros et Proceres Russiae magis insignes captivat". В другій та третій редакції Повісти імена сестер Ярослава не приводяться. В першій редакції Повісти говориться про дві сестри, та приводиться імя одної з них: „Полонив Предславу, возма имѣніе и боляре Ярославли и сестры его двѣ" (Соф. I, Новг. IV, Твер., Никон.). Під 1014 р. при дословнім перекладі звістки про народження Ізяслава Ярославича, відсутність одного тільки слова прямо вказує, до якого джерела близше всего стоїть руський текст Длуґоша; в другій та третій редакції Повісти врем. літ: „Въ томъ же лѣтѣ родися у Ярослава другый сынъ Изяславъ"; у Длуґоша слова „другый" нема: „Eodem anno nascitur apud Jaroslaum... filius Izaslaus"; в першій редакції Повісти врем. літ також нема цього слова „другый" (6532 р., Львов., Твер.). — Вище цитована була звістка 1033 р. тексту Длуґоша про народження Ярославови сина Вячеслава. В другій та третій ред. Повісти цієї звістки нема. Вона находиться в першій ред. Повісти (Львов, л.). — Також була вище цитована звістка тексту Длуґоша р. 1034 про виставлення храму св. Софії, Золотих воріт та „монастырей многыхъ", що майже дослівно відповідає звістці 6545 р. першої ред. Повісти; звістка ця в двох останніх редакціях Повісти текстово ріжниться (Лавр., Іпат.), вона представляє там цілу більшу статтю.

Звістка 1042 року у Длуґоша: „Jaroslaus Dux Russiae consuetis suae germanus cum omnibus Ruthenicis copiis in auxilium advenit" зовсім відповідає тексту першої редакції Повісти врем. літ, який читається під 6551: „и в та лѣта обидяше Моислав Казимира, и ходи Ярославъ дважды на Мазовшане" (Соф. I, Новг. IV); цього тексту в другій та третій ред. Повісти нема. Слідуючих безпосередньо за цим в першій ред. Повісти слів, що Казимир просить Ярослава дати йому „за вѣно" людей ще в часи його батька полонених, в другій та третій редакції Повісти нема: вони

находять собі відповідний текст під цим же роком в тексті Длуґоша. В другій редакції Повісти врем. літ тільки коротенька звістка про віддання Ярославом 800 полонених Казимиру, що є і в першій ред., але нема у Длуґоша.

Звістка 1043 про похід Володимира Ярославича на Царгород в хроніці Длуґоша є коротша; ця звістка і в першій редакції Повісти (Львов., Твер.), текстово вповні відповідає Длуґошевій. Ця звістка в другій та третій представляється більшою статтею. Тих місць цієї статті, котрих немає (порівнючи з текстом другої і третьої ред.) перша редакція Повісти (Твер., Львов.) не має і текст Длуґоша (а власне: імени Вишата, а також сцени омивання риз та ікон в морі Греками). — Під 1052 р. в звістці про розділ княжих столів між синами Ярослава у Длуґоша додано: „Gregorio Wladimiriam“ (Длуґош завше і всюди перекладає імя Ігорь — яко Gregorius). В другій та третій ред. Повісти про це нічого не говориться. В першій редакції Повісти це є: під 6562 р.: „а Игореви Володимерь“ (Соф. I). В другій та третій ред. Повісти під 6581 р. приводиться дата дня вступлення на трон Всеволода Ярославича („1 января“). В першій ред. Повісти (Соф. I, Новг. IV) при буквальности тексту з двома останніми редакціями та у Длуґоша при точности перекладу цієї звістки, нема цієї дати. Під цим же роком в другій та третій ред. Повісти вказані причини смерти Святослава Ярославича: „отъ рѣзанья желве“; в першій редакції (Соф. I, Новг. IV) при буквальности тексту з текстом останніх двох редакцій, як і у Длуґоша при точности перекладу цієї звістки цих причин не зазначено. Текст звістки 1083 р. у Длуґоша про смерть Всеволода Ярославича, дослівно відповідає тексту першої ред. Повісти врем. літ (6601 р. Соф. I, Новг. IV), а не довшому тексту двох останніх редакцій; і у Длуґоша як і в тексті першої ред. Повісти нема тут звістки про те, що перед смертю Всеволод післав за синами Володимиром та Ростиславом. Оповідання 1086 р. при приведення Олегом Половців проти Володимира під Чернигів також найблизше є І-ій ред. Повісти. Оповідання про осліплення Василька, яке стоїть у Длуґоша під 1094 р. найблизше є до тексту цього оповідання першої ред. Повісти врем. літ (6605 р. Соф. I, Новг. IV); в двох останних це оповідання ширше.

Цей факт, що богато з цих додатків до тексту, чи пропусків з нього, котрі ми бачили в першій редакції Повісти врем. літ (Соф. I, Новг. IV), находяться чи відбиваються в тексті Длуґошевого руського літопису, свідчив би про те, що в дійсности це руське джерело Яна Длуґоша в найстаршій своїй частині є найблизше

тексту першої редакції Повісти врем. літ. Але як придивимося до тексту цієї останньої, побачимо, що це зовсім не є так. Против признання першої ред. Повісти джерелом руського літопису Длуґоша в найстаршій його частині стоять важкі перешкоди. Передовсім те, що джерело руської хроніки Длуґоша не мало тих вставок з чужих та і своїх джерел, котрі має Повість временних літ в своїй першій та двох останніх редакціях, а власне: з хроніки Амартола, Житія Василія Нового, Откровенія Методія Патарського, Сказанія о грамоті Словеньской та ин., а також договорів з Греками, легенди про ап. Андрія та ин. Що Повість врем. літ ніяк не можна признати за джерело Длуґоша свідчить і те, що схожість її з Длуґошевим руським джерелом в дійсности доходить до 1097 року. Після цього року Длуґош зачинає дуже розходитися з Повістю врем. літ першої редакції (Соф. I, Новг. IV). Многих текстів, які знаходимо у Длуґоша після цього року, в Повісти временних літ першої редакції (Соф. I, Новг. IV) нема — або цілком коротенькі та инакше читаються. Так звістки 1098 (1097) р. про похід князів на Святополка, котру Длуґош має — нема в тексті першої ред. Повісти (Соф. I, Новг. IV); також Длуґошевих звісток 1098 про похід Святополка проти Давида та 1100 про виступлення Ярослава Ярополчича проти Святополка та мир з Половцями в першій ред. Повісти також нема. Звістка 1099 (6608) р. про зїзд в Увітичах у Длуґоша має широкий текст, в першій ред. Повісти тільки коротенька замітка. Також нема в першій ред. Повісти звістки 1103 р. про оженення Болеслава з дочкою Святополка, що у Длуґоша є. — В першій ред. Повісти нема також звістки 1107 р. про напад на Переяслав Боняка, що в тексті Длуґоша бачимо. — Тексти усіх цих перечислених звісток, яких нема в першій ред. Повісти або які читаються там инакше, ніж у Длуґоша, знаходяться в тексті другої редакції Повісти врем. літ (Лавр., Троїц.). Текст цих звісток у Длуґоша місцями зовсім буквально відповідає текстови цієї другої ред. Повісти. Текст же звісток Длуґошевого зводу — під 1106 та 1111 р., цитованих вище, відповідає текстови третьої редакції Повісти врем. літ (Іпат., Хлєбн.).

З цього видно, що джерело руського зводу Длуґоша, починаючи від статті 1098 (1097) р., цілком иньше, ніж було перед тим. Перед тим текст руського зводу Длуґоша дуже близько стояв до Першої редакції Повісти врем. літ (Соф. I, Новг. IV) і розходився з другою та третьою редакцією її, (головно там, де перша редакція розходилась з другою та третьою редакціями) —

а тепер від 1098 (1097) р., наоборот, текст руський Длуґоша дуже близько стоїть до тексту другої та третьої редакції Повісти врем. літ і зовсім розходиться з першою редакцією її. Це показує, що руський звід Длуґоша не міг черпати свого матеріялу з першої редакції Повісти врем. літ. Це джерело руського літопису Длуґоша в найстаршій своїй части кінчалось ранійше ніж Повість врем. літ і через це, треба думати, було старше ніж Повість временних літ. Цим тільки і можна висвітлити, чому нема в тексті Длуґоша вставок з вище приведених чужих (як напр. хрон. Амартола та ин.) та своїх (договори, легенда про Андрія) джерел: ці джерела були використані пізнійше, а власне — складачем первісного тексту Повісти врем. літ. Допустити, що складач цієї частини (до 1097—1098 рр.) руського тексту Длуґоша намагався виключати тільки ці вставки з чужих та своїх джерел, які так тісно злились з текстом Повісти врем. літ, що їх і найновіша наука в складі її тяжко відріжнила, — ніяк неможливо.

Вище вказано було на особливу близкість Повісти временних літ в зводах головно Софійському І та Новгородському IV з Новгородським І літописом. При цім завважив я, що ця близкість сталась наслідком того, що в основі Софійського І, Новгородського IV, як рівнож Новгородського І літопису лежить Софійський Временник, який мав в своїм складі старий Київський звід, обірваний на тексті 6582 року. Разом з цим вказав я, що цей старий Київський літопис в великій мірі буквально сходився з текстом Повісти временних літ.

Особливаж близкість тексту Длуґоша — з одного боку до тексту Повісти врем. літ в складі Софійського І та Новгор. IV літ., — з другогож боку до тексту Новгородського І літ. — підкреслюється тим, що там, де текст цієї Повісти вр. літ (Соф. І, Нов. IV) розходиться з другою та третьою її редакціями, а сходиться з Новгородською І-ю молодшого ізводу (Комис., Акад., Толст. сп.) — в цих місцях бачимо, що і текст руського зводу Длуґоша сходиться з Повістю времен. літ Софійського І та Новгородського IV літописів та Новгородським І літописом молодшого ізводу — але розходиться в тих місцях з текстом другої та третьої редакції Повісти врем. літ: напр. в вище цитованих додатках про руські племена („gentilium et ipsi...“), про дані Варягам („de quolibet capite...“), про народження та діяльність Ігоря (6370 р.) та инш. — Це показує, що в найстаршій своїй частині руський текст Длуґоша також буквально сходився з цим

старим Київським літописом, який увійшов в склад тексту Повісти вр. літ Софійського І та Новгородсько IV літ., та в Новгородський І молод. ізводу. В Новгородський І літопис і Повість Софійського І та Новгородського IV лл. цей Київський старий літопис ввійшов через Софійський Временник, який лежав в основі цих літописів. Причім, крім цього Київського старого літопису цей Софійський временник по переважности зложений був з новгородського літописного матеріялу. В основіж руського зводу Длуґоша не лежить Софійський Временник: Длуґоша звід взагалі майже не має новгородського матеріялу в своїм складі; він не має його не тільки в цій своїй найстаршій частині, але і в останній своїй частині. Це поява надзвичайної ваги. Бо це показує, що в основі руського тексту Яна Длуґоша цей старий Київський літопис ввійшов мимо Софійський Временник.

В висше цитованій своїй праці А. Шахматов висловився, що основним джерелом Повісти временних літ єсть текст близький Новгородському І літопису. Він, услівно називаючи його „Начальный сводъ“, представляв його по тексту Повісти временних літ Лаврентського та Троїцького літописів[1]) та по тексту Новгородського І літопису тим способом, що виключав з Повісти вр. літ (до 1074 р.) усі статті, котрих не було в Новгор. І літ. мол. ізводу; кінцевий же його текст (від 1074 р.) він представлявся у нього головно яко текст Повісти вр. літ без вище вказаних вставок з чужих та ин. джерел. — Дійсно, на основі істнування Новгородського І літопису, текст якого майже дослівно сходиться з Повістю вр. літ та не має усіх цих одмінностей (вставок з вказаних джерел та ин.), можна вповні думати, що текст, який ліг взагалі в основу Новгородського І-го л. (та, розуміється, переходив за межі 1074 року), був фактично головною основою для Повісти временних літ. Але Шахматов в згаданій XIV розділі своєї праці, де він старається ототожнити Длуґошевого Мискину з літописним Мстишою, між иньшим висловив гадку, що очевидно і в основу цього руського Длуґошевого зводу міг лягти цей його „Начальный свод“, т. є. звід, який найбільше, при тім в великій мірі, єсть подібний до тексту Новгородського І-го літопису. — Цього ніяк не можна припустити. — Передовсім через те, що руський звід Длуґоша в найстаршій своїй частині

[1]) Вище вказано було, що цей вчений рахував найстаршими з дохованих до нас текстів Повісти в. літ той, який находиться в Лавр. та Троїцькому зводах.

не має тих новгородських звісток (напр., під 6529 р., частково під 6532, 6550, 6553, 6560, 6571 та ин.), які находяться в усіх трьох редакціях Повісти вр. літ та в Новгородськім І-ім літописі (мимо тексту Софійського Временника). — Далі в тексті найстаршої частини руського зводу Длуґоша єсть такі місця, котрі радикально ріжняться від відповідного тексту Новгородського І літопису та тексту Повісти врем. літ (від тексту т. зв. „Начального“, говорячи мовою Шахматова) — так, напр. історія Аскольда та Дира в руськім тексті Длуґоша зовсім инакше викладається, ніж в Новгородськім І та Повісти врем. літ; — історія Ольги, статті про Святослава Ігоревича також зовсім инакше представляються в цім тексті Длуґоша, ніж в Новг. І та Повісті вр. літ; — инакше у Длуґоша читається, ніж в усіх инших джерелах, в тім числі і в Новгор. І та Повісти вр. літ стаття про розділ уділів між синами Святослава (р. 971); — инакше у Длуґоша, ніж в цих джерелах (Новг. І, Повість в. л.) представляється справа зі здобуттям Корсуня Володимиром (992 р.); — инакше виложена у Длуґоша стаття 998 р. про побіду Печенігів над Володимиром, ніж це ми бачимо під р. 6504 в Новгородськім І та Повісти вр. літ; — инакше представлено у Длуґоша часть звістки 1033 р. (про заложення храму св. Софії в Київі) ніж в Новг. І та Повісти (6544 р.). Під 1052 (6562) р. приводиться у Длуґоша зовсім инша дата смерти Ярослава Мудрого. — Крім цього в тексті 974 р. в статті про боротьбу синів Святослава між собою у Длуґоша (при буквальнім її перекладі) нема переговорів Володимира з Блудом, які єсть в Новг. І та Повісти вр. літ (6488 р.), а в статті Длуґоша 987 р. немає промови Філософа, котра находячись в тексті Новгор. І та Повісти вр. літ, являється так характеристичною для тексту Нов І та Повісти: що єсть також не випадковим явищем, але дуже одмітною рисою літописного джерела Длуґоша, як являється дуже характеристичним і те для тексту Длуґоша, що ні один літопис, ні одно руське джерело не подало нам імени другої сестри Ярослава, полоненої Болеславом, а руський звід Длуґоша під 1008 роком заховав нам це імя: це була Мстислава.

Все це ясно вказує нам на це, що руський звід Длуґоша, в найстаршій своїй частині, мав зовсім иньше джерело, ніж основне джерело Новгородського І-го літопису (та ніж Повість вр. літ.). Це джерело найстаршої частини руського зводу Длуґоша було далеко старше, ніж джерело, яке послужило основою для найстаршої частини Новгородського І літопису (та Повісти вр. літ).

Це старовинне руське джерело у Длуґоша в основі своїй в деякій мірі, як це ми бачили, мусіло сходитися з старим Київським літописом (який обривався на 1074 р.). Але в більшости тексту, як це ми також бачили, воно мусіло з тим Київським літописом розходитися. Цей Київський літопис, який обривається на 1074 році, мав, як це ми бачили, звістки новгородського походження, в чім він ріжнився від нашого джерела найстаршої части у Длуґоша, і через що він ставав невповні чистим літописом Київським, але вже літописним зводом Київсько-Новгородським. Але це наше джерело найстаршої доби не мало цих новгородських звісток, воно було по суті чисто південного походження. Крім цього, як це ми побачимо низше, Київський звід, який обривався на 1074 році, має крім иньших зазначених великих та кардинальних ріжниць з цим нашим найстаршим Київським літописом і те, що він багато статей в своїм тексті так перепрацьовує, щоби видвигнути на перший плян Рюриківську династію, яка була походження новгородського, зробити їх володарями могутніми, які тільки одні вони мають виключне право володіти півднем, Україною-Русю, — племінних князів українсько-руських старається понизити, не рахує їх за справжніх князів, в деяких же припадках робить з них впрост бунтівників проти законної влади Рюриковичів (напр. Мала, або Міскину, Рогволода). В найстаршім руськім джерелі, яке ми находили у Длуґоша, нічого цього нема, навпаки Міскина представляється могутнім князем деревлянським і т. д.

Характеристично єсть, що Ян Длуґош, маючи під рукою, — побіч основного свого руського джерела — зводу 1225-го року — з його текстом старовинного Київського літопису, — і иньші руські літописні зводи, які в своїй найстаршій частині мали цей пізнійше та тенденційно перепрацьований текст, — міг власне про цей пізнійше порепрацьований текст, котрий він пізнав із Повісти временних літ третьої редакції[1]), — сказати — „quae scriptorum de origine Ruthenorum varietas plus obnubilat eorum originem quam declarat“ [2]). Честь Яну Длуґошеви це робить, що він, побачивши в складі свого основного руського джерела, в складі зводу 1225 року текст цього старовинного Київського літопису — не викинув цього тексту старовинного

[1]) Що Ян Длуґош мав в руках третю редакцію Повісти временних літ, видно з цього, що він мав звід південної редакції, який в складі своїм мусів мати Повість вр. літ цієї редакції.

[2]) Ioannes Długosz, „Historia Polonica“, t. I. pag. 29.

літопису, не замінив його при писанню своєї хроніки якимось иньшим текстом (хочай би і цією третьою редакцією Повісти временних літ), але, зрозумівши всю вагу цього старовинного київського літопису, вніс його в склад тексту своєї хроніки, заховавши таким чином для нас цей старовинний наш памятник.

Все це ясно вказує нам, з чим ми маємо тут діло. — В складі найстаршої частини хроніки Яна Длуґоша ми маємо текст найстаршого літопису українсько-руського, який доходив десь до початків XI-го століття, а потім був продовжений в Київі-ж до сімдесятих років XI століття.

В складі-ж Новгородського І-го та Повісти врем. літ ми маємо не цей Київський літопис найстарший, але його тенденційну обрібку та специфікацію, яка сталась, очевидно, на півночи в Новгороді. Причім цей Київо-новгородський літопис, щоби представити новгородську Рюрикову династію, яко єдину законну династію і на Україні-Руси, так змінив текст цього старовинного Київського літопису, що часом трудно було розпізнати первісні риси тексту цього старовинного Київського літопису. При тім він розбив його і вставками новгородських звісток.

Таким чином в основі найстаршої частини руського зводу Длуґоша лежить старовинний Київський літопис, з його продовженням київським до 70-х років XI ст.

В основі-ж Новгородського І та Повісти врем. літ в найстаршій їх частині лежить зовсім перепрацьований в Новгороді північному цей Київський літопис, текст якого місцями є зовсім перемінений новгородським складачем та доповнений звістками північного новгородського походження.

Цей дуже старого походження Київський літопис, який лежить в основі початкової частини руського тексту Длуґоша, в відріжнення від иньших літописів будемо називати: Старовинний Київський літопис.

Вище вказано було, що найстарша часть руського тексту Яна Длуґоша доходила до 1097, 1098 (майже до 1100) року. Наш же цей Старовинний Київський літопис, вже зі своїм київським продовженням, сягав тільки до 70-х років XI століття. Яким же текстом був доповнений ще до кінця XI-го (1098 р.) цей літопис?

Я говорив вже про цей текст вище: це були літописні звістки

перемишльського походження, які зачинались з кінця 70-х років XI століття. Це цитовані вище звістки 1078 (6592) року, 1078 (6594) р., 1081 (6600) р., 1094 (6605) року, які так тісно звязані з Перемишлем та західньою Україною. Ці перемишльські звістки в цій частині руського зводу Длуґоша зачинаються там, де кінчаються послідні звістки Київського літопису. Послідні звістки Київського літопису кінчаються тут в 70-х роках XI століття. Перша звістка Перемишльського літопису також однесена тут до 70-х років та поставлена під 1078 рік; це звістка, про утечу Ярослава, князя володимирського у Польщу, яка фактично відноситься до 1085 (6593) року.

Таким чином фактично найстарша частина основного руського зводу Длуґоша була літописним кодексом, зводом. Бо в своїм складі вона містила ріжномісцевий та ріжнородний матеріял — а власне: Старовинний Київський літопис, який доходив до початків XI стол., Київський літопис XI століття, який продовжував цей попередний та доходив до кінця 70-х років XI століття, далі: Перемишльський літопис, який вівся в 80-х та 90-х роках XI століття. Низче ми вкажемо, що в складі цього зводу ввійшли ще і тмутараканські літописні записки (занотовані в м. Тмутаракані).

Цей Перемишльський звід був зложений в Перемишлі. Привід до його складання дала страшна подія, яка сталась на Руси: осліплення князя теребовельського Василька Ростиславича. Західня Русь-Україна під владою дуже талановитих братів Ростиславичів зачала змагатися та підноситися до ролі самостійного державного чинника, та виходити зпід руки політичних впливів Київа — властиво якби вихилятися з систему політики Рюриківської династії. Це непокоїло провідників старої традиційної політики на Руси. Прийшло між ними суперництво. На початку дуже крите, масковане — головно проти володимирсько-волинських князів, які, опинившись в цій же ексцентричній політиці Ростиславичів, відбивались фактично на два боки: від Київа та Перемишля, яко головних центрів політичного життя тоді на Україні (на цілій Руси). Але потім вилилось у відкриту боротьбу з Ростиславичами, які були головними чинниками та інспіраторами цієї політики ексцентричної. Ця боротьба відкрилась страшною подією — осліпленням князя теребовельського Василька на приказ Святополка Ізяславича, великого князя київського. Щоби оправдати перед світом, сучасниками та потомством ці усі гріхи, які стались тоді в добі цієї боротьби, рішено було з двох сто-

рін звернутися до письменного способу та запротоколувати, як це в дійсности тоді було. Так, з одної сторони, в Київі про цю подію записувано було з осторожністю, щоби виправдати Святополка, головного зачинщика цієї справи: „И приде Святополкъ съ Давыдомъ Кыеву и ради быша людье вси, но токмо дьяволъ печаленъ бяше о любви сей, и влѣзе сатана въ сердце нѣкоторымъ мужемъ и начаша глаголати къ Давидови Игоревичю, рекуще сице: яко Володимеръ сложился есть съ Василькомъ на Святополка и на тя...". З другої-ж сторони про цю подію записувано було в Перемишлі — та говорено було цілком відкрито, як діло це було, зі слів самого сліпого Василька, які були сказані священику Василієви, авторови перемишльського літописного тексту: „Се повѣдаю ти по истинѣ... яко приде ми вѣсть, яко идуть ко мнѣ Берендичи, Печенѣзи и Торци, реку брату своему Володареви и Давыдови: дайте ми дружину свою молодшою, а сама пійта и веселитася и помыслихъ: на землю Лядьскую наступлю на зиму... И посемъ хотяхъ проситися у Святополка и у Володимера ити на Половци... И се клянуся Богомъ и его пришествіем, яко не помыслилъ зла братьи своей ни въ чемъ..." Однак голим виправданням про це, одиноким записом про це, не обмежились. Знано було, що такий одинокий запис, протокол не міг би заховатися довго, був би страчений, через це рішено було внести його в цілий літопис. Так це звичайно в подібних випадках робилось тоді: так Мстислав Данилович, князь волинський 1289 року „вписалъ въ лѣтописець коромолу Берестян". Ця практика вписування „в лѣтописець" взагалі тоді була розширена (а і пізнійше в московській Руси); це як би рівнялось нинішньому нашому поняттю: в архив положити акт. Так це було і в данім разі: на приказ Ростиславичів описання цієї події і було внесено „в лѣтописець". Причім цей „лѣтописець" був наново переписаний та оброблений при дворі перемишльського князя Володаря, який відтепер був головним чинником в продовженню цієї боротьби зі Святополком, та при дворі якого покалічений його брат Василько деякий час жив. Думаю, що і цілий літопис — звід Перемишльський був зредагований тоюж особою, якою було написаною це велике оповідання 6605 року (у Длуґоша під 1094 р.) про ці події, звязані з осліпленням Василька — то є священиком Василієм, котрий був очевидно духовником князя Василька. Ця послідня стаття Перемишльського зводу про осліплення Василька, хоча і занесена під оден рік, але містить в собі описання подій від осени 1097 (6605) року до 30-го серпня

6608 (1100) року[1]) — події трьох літ. Так що укінчення Перемишльського літописного зводу (цієї редакції) могло статися не ранійше другої половини 1100-го року.

Позаяк цей Перемишльський звід був написаний при княжому дворі в Перемишлі на доручення перемишльського князя, в відріжнення його від Епископського Перемишльського зводу, який зложений був в другій чверти XIII-го століття в Перемишлі при дворі епископа, будемо називати його: Княжий Перемишльський літописний звід першої редакції.

Цей Княжий Перемишльський літописний звід і представляє собою найстаршу частину руського тексту Длугоша — найстаршу частину зводу 1225 р. (зводу другої перемишльської редакції).

До близшого аналізу та реставровання в первісному виді цього Княжого Перемишльського літописного зводу першої редакції (зводу 1100 року) тепер звернемося.

[1]) 30 серпня 1100 р. був зїзд князів в Увітичах, на котрім від Давида Ігоревича за його злочин осліплення Василька — був відібраний Володимир.

Студії над державою Богдана Хмельницького.

(V. Гетьманські універсали. VI. Суд.[1]).

Написав ***Іван Крипякевич.***

V. Гетьманські універсали.

Дослід документів Української Держави XVII—XVIII в. з їх формального боку є в нашій науці у самих тільки початках. До деяких результатів дійшла тільки палеоґрафія і сфраґістика[2]). Не звернено дотепер уваги на иншу сторону, на внутрішній уклад сих документів — се входить у завдання дипльоматики.

Такий розслід приносить досить ріжнородні здобутки: 1) для пізнання самих документів як таких, їхньої типової форми, дає можність відріжнити автентичні документи від фальсифікатів; 2) для пізнання розвитку канцелярії, її форм і звичаїв; 3) для означення компетенцій і титулятури урядів, що видавали сі документи; 4) часом й для порішення правно-державних питань.

---

[1]) З тоїж серії надруковано: З козацької сфраґістики. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. CXXIII—CXXIV, с. 1—16; 6 таблиць; Серби в українськім війську 1650—1660 рр., тамже т. CXXIX, с. 81—93; Український державний скарб за Богдана Хмельницького, тамже т. CXXX, с. 73—106; До історії Українського Державного Архіва в XVII в., тамже с. CXXXIV—CXXXV, с. 67—78; Студії над державою Богдана Хмельницького І. Рада. II. Ґенеральна старшина, тамже т. CXXXIX—CXL, 67—81; III. Державні межі. IV. Дороги, тамже т. CXLIV—CXLV, с. 109—140. У памятній книжці Українського Наукового Зїзду в Празі появиться реферат п. з. Держава Богдана Хмельницького. Сі студії публікуються в міру оброблення. без систематичного порядку.

[2]) Полеографическій Изборникъ. Матеріалы по исторіи южнорусскаго письма въ XV—XVIII вв. изд. Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ, Київ 1899; І. Крипякевич. З козацької сфраґістики, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. CXXIII—CXXIV, с. 1—16.

Універсали Богдана Хмельницького є інтересним предметом досліду з усіх тих точок погляду. Се найбільше поширені (побіч звичайної кореспонденції) акти державної чи „військової“ канцелярії, найбільше усталені своїми формами, найбільше характеристичні внутрішньо-державним змістом. Можна слідити на них розвиток козацької канцелярії, зміни у титулятурі Запорожського Війська, залежність від сторонніх впливів.

В дипльоматиці приймають звичайно таку схему формул, що творять зміст дипльому:

I. Вступний протокол: 1. *invocatio*, згадка божого імени; 2. *intitulatio*, імя і титул того, хто виставляє дипльом; 3. *inscriptio* й *salutatio*, адрес, імена особи або осіб, до яких дипльом звертається, та привітання для них.

II. Текст: 4. *arenga*, *prooemium* або *prologus*, формула загального змісту, де вказано на обовязки або права того, хто дає дипльом; 5. *promulgatio*, *publicatio* або *notificatio*, загальна фраза, що звертає увагу на дальший загальний зміст дипльому; 6. *narratio*, де подані події, що спричинили видання дипльому, — деколи наведена *petitio*, прохання о такі рішення, або згадані *intervenientes*, сі, що підпирали прохання; 7. *dispositio*, головна постанова чи вирішення справи; 8. *sanctio* і *comminatio*, загальне підкріпленнє диспозиції та погрози для тих, що її не сповнять; 9. *corroboratio*, поданнє способів, якими забезпечена автентичність дипльому, передусім печати і підписів.

III. Кінцевий протокол: *subscriptiones*, підписи; 11. *datum*, місце і дата, коли видано дипльом; 12. *aprecatio*, коротка молитва на закінченнє (пр. амінь).

Деякі з сих формул не є обовязкові і в коротших дипльомах пропускаються, як invocatio, arenga, promulgatio, corroboratio, aprecatio. Деколи дві частини злучуються в одну.

В універсалах Богдана Хмельницького можемо віднайти приблизно ту саму схему формул, але у скороченому виді. Для прикладу поділимо один універсал[1]) на його формальні частини:

1. *Intitulatio:* Богданъ Хмельницкій, гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ.

2. *Inscriptio:* Ознаймуемъ тымъ писаньемъ нашимъ, кому вѣдать належить, меновите полковникови переяславскому, любъ наказному его, также атаманови и иншой старшинѣ;

3. *Narratio:* ижъ дошла до насъ вѣдомость, што ставокъ

[1]) Акты Западной Россіи т. V. с. 86.

харковецкій Михайло Ивановичь купивши далъ на монастиръ межыгорскій, гдѣ и млынокъ собѣ отцеве межигорскіи яко южъ на церковномъ кгрунтѣ будуютъ, а въ томъ перешкоду отъ нѣкоторыхъ собѣ маютъ.

4. *Dispositio:* Приказуемъ теды сурово, абы тотъ помѣненый ставокъ при отцахъ зоставалъ, яко имъ наданый, и перешкожати имъ нѣхто не маетъ в уживанью его и въ будованью млынка: кгдыжъ вольно кождому свое добро яко властное дать, даровать, лековать, кому хотѣчи.

5. *Comminatio* й *sanctio:* А хтобы за тымъ найменьшую отцомъ межыгорскимъ кривду и шкоду або перешкоду въ томъ чинити важился, таковый каранъ будетъ сурово и приплатитъ того самъ. Што такъ, а не иначей мѣти хочемъ.

6. *Datum:* Данъ въ таборѣ подъ Збаражомъ 24. мая 1651 року.

7. *Subscriptio:* Богданъ Хмелницкій рукою власною.

Формули, які знаходимо в сьому універсалі, є майже у всіх універсалах Хмельницького. Рідше трапляються инші формули, а саме invocatio, arenga та corroboratio.

Поодинокі формули приходять у доволі ріжнородних видах. Деякі з них мають особливий інтерес і для дипльоматики і взагалі для дослідів над державою Богдана Хмельницького. Переглянемо їх по черзі.

Invocatio в універсалах Богдана Хмельницького не стрічається ніде, з одиноким виїмком відомого дипльому для пинської шляхти з 28. червня 1657 р. (в польській мові). Вона тут така: „W imię Pańskie. Amen. Na wieczną rzeczy pamiątkę“[1]).

Intitulatio. Титулятура універсалів містить імя і назвиско та титул гетьмана. Імя і назвиско приходить усе у тій самій, незмінній формі „Богданъ Хмелницкій“. Гетьманський титул є у ріжних формах:

1. „гетманъ войска его королевской милости запорозского“[2]);

2. „гетманъ зъ войскомъ его королевской милости запорозскимъ“[3]);

---

[1]) Z dziejów Ukrainy с. 517; Памятники Ком. для разбора др. акт. т. III. 3. с. 145.

[2]) Нпр. 28. грудня 1648 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 85.

[3]) 29. грудня 1648 р., Труды черниг. Археогр. Комиссіи т. X. с. 144: 8. листопада 1649 р., тамже 145: 1. серпня 1650, Акты Зап. Россіи т. V. с. 85; 20. вересня 1650 р., Памятники Врем. Ком. т. II. с. 57; 30. листопада 1651 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 87.

3. „гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ"[1]);

4. „гетманъ зъ войскомъ его царского величества запорозскимъ";

5. „гетманъ зъ войскомъ его царского величества";

6. „гетманъ зъ войскомъ его царского пресвѣтлого величества запорозскимъ":

7. „гетманъ войска ихъ царского пресвѣтлого величества запорозского"[2]);

8. „гетманъ войска его царского величества запорозскій"[3]);

9. „hetman generalny wojsk jego carskiej mci zaporoskich"[4]);

Отже основний титул є всюди „гетманъ" з виїмком одинокого пинського диплёму, де приходить незвичайний „hetman generalny". Дальше титул доповняється: „гетманъ зъ войскомъ" або „гетманъ войска" (виїмково „hetman generalny wojsk"). Перша форма, більше прийнята, немов зазначує дуалізм двох установ — гетмана й війська, друга форма підкреслює радше владу гетьмана над військом, але чи ці ріжниці відчувалися вже тоді і чи вживалися свідомо, се річ невияснена[5]). Дальше у титулі замарковане державно-політичне становище запорожського війська, його залежність від короля або царя. Особливо замітний титул „гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ" без ніяких додатків, де не згадується залежність ні від кого. Сей титул маємо в універсалах від січня 1651 р. до квітня 1654 р., отже в часі, коли Хмельницький вже рішився на зірваннє з Польщею, а ще не закріпив звязків з Московщиною[6]). В одному універсалі з 24. марта 1652 р.[7]), який знаємо тільки з польського перекладу, є титул „hetman wojska zaporozskiego, starosta czehryński" — ніде більше подібної титулятури не стрічаємо.

---

[1]) 11. січня 1651 р., Памятники т. II. с. 210; 16. мая 1651 р., Чтенія Общ. Нестора т. IV. с. 98; 24. мая 1651 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 86; 8. червня 1652 р., тамже с. 88; 22. січня 1653 р., тамже с. 89; 2. червня 1653, тамже с. 89; 20. грудня 1653, тамже с. 90; 21. квітня 1654 р., Акты ЮЗРоссіи т. III. с. 507; 9. марта 1656 р., див. нижче у додатку.

[2]) 18. серпня 1656 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 88.

[3]) 22. мая 1654 р., див. нижче в додатку.

[4]) 28. червня 1657 р., Z dziejów Ukrainy с. 517.

[5]) Форма „гетманъ войска" є всього у чотирьох універсалах з років 1648, 1654, 1656, 1657.

[6]) Grabowski, Ojczyste spominki т. III. с. 131—2.

[7]) В тому часі є тільки один універсал зі згадкою „его королевской милости", 30. листопада 1651 р. По 1654 р. титул „гетманъ зъ войскомъ запорожскимъ" є ще в універсалі з 9. марта 1656 р.

Inscriptio. Формула адресу зложена на зразок загально прийнятої західньої інскрипції „Universis et singulis“ і т. д., але в дуже ріжнородних видах. Як дивитися на початкові слова адресу, то маємо такі головні типи:

1. Всѣмъ въобецъ и кождому зъособна, кому о томъ вѣдати належитъ, теперъ и напотомъ, а меновите паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству войскъ его царского величества запорозскихъ и вшелякой кондиціи людемъ, кому толко сее наше показано будетъ писане, доносимъ до вѣдомости[1]).

2. Ознаймуемъ тымъ писанемъ нашимъ кождому, кому о томъ вѣдати належитъ, а меновите і т. д.[2]).

3. Вѣдомо чинимъ нашимъ симъ писанемъ і т. д.[3]).

4. Паномъ полковникомъ, асауломъ і т. д. — доносимъ до вѣдомости[4]).

Але у тих головних типах є стільки другорядних змін, переставлень, доповнень, пропусків, що інскрипція прибирає свою індивідуальну форму. Можна сказати, що нема й двох універсалів, що дослівно повторювалиб себе, — все є хоч дрібні відміни. Ні одного типу не можна вважати пануючим у якомусь часі, побіч нього є все й инші. Навіть універсали, видані того самого дня, відріжняються значно від себе. З цього можнаб думати, що козацька канцелярія не мала тоді одноцільних зразків чи формулярів, а в кожнім окремім випадку укладано письмо на инший зразок.

Salutatio є тільки в однім універсалі з 29. грудня 1648 і це у схематизованій формі: „по залеценю зычливости нашое“[5]).

Arenga. Загальний вступ перед подрібним змістом трапляється в універсалах Хмельницького дуже рідко, тільки тоді, як рішалися більше замітні справи. Так у потвердженні вибору чернигівського війта Івана Скиндера 8 листопада 1649 р., що є стилізоване доволі святочно, маємо коротке prooemium: „ижъ постерегаючи всюди, аби порядокъ былъ и справедливость святая множилась“[6]). Надання маєтностей богоявленському братському монастиреви у Київі з 11 січня 1651 р. починається довшим про-

[1]) 31. марта 1656, Чтенія Общ. Нестора IV. с. 101.
[2]) Нпр. 20. грудня 1653, Акты Зап. Рос. V. с. 90.
[3]) Нпр. 11. марта 1656 р., Чтенія Общ. Нестора т. V. с. 54.
[4]) Нпр. 26. листопада 1655 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 95.
[5]) Труды черниг. Арх. Ком. X. с. 144.
[6]) Чтенія Общ. Нестора IV. с. 96.

логом: „Поневажъ всемогущою своєю рукою десною Богъ и створитель неба и земли сподобилъ мнѣ неприятелей й гонителей всходной православной церкви, матки нашой, Ляховъ, зъ Украины въ Польщу далеко прогнати, старане маю пильное около благолѣпія церквій божихъ и монастирей для розмноженя хвалы божой“[1]). Найдовший вступ має диплъом для пинської шляхти з 28. червня 1657 р.: „Przedwieczna mądrość sama drogi pospolitego rządząc pożycia, dobrze czyniącym źle zadziaływać gdy zakazała, przyjaznych sercem ustanowiła przyjmować przyjacielskim, dawszy jego należne podobieństwo, że nie rzecz słuszna, aby za rybę wężem, za chleb kamieniem i inszemi złema rzeczoma miał kto za dobre oddawać uczynki. Gdy tedy najwyższy świata podsłonecznego Twórca i Rządca takowych do obejścia z ludźmi nauczał sposobów, najpewniejsze takie szczyrości i przyjaźni wzajemnej fundując ustawy, dobrym oddawać za dobre, dlategoż ani żadnemu, jego łaską stworzonemu, z bliźnim swoim niesłusznie obchodzić się inaczej, życzy li sobie ujść, za uchybienie drogi zbawiennej, Boskiej kary i ludzkiego posądzenia“[2]).

Narratio. Ся частина універсалу є з природи речі в кожному універсалі инша, бо всюди оповідає про инші події чи відносини. З формального боку narratio в наших універсалах починається майже все словом „ижъ“ або (рідше) „ижъ що“, „понеже“, „поневажъ“. Дальша фраза також стилізується у типових формах: „ижъ мы видячи“, „ижъ мы маючи взглядъ“, „ижъ дошла до насъ вѣдомость“, і подібні. Деколи narratio пропускається зовсім і по „ижъ“ приходить прямо dispositio.

Dispositio містить вирішення даної справи, доручення, приказ. Зміст її також в кожному універсалі инший. Але у стилізації вживаються здебільша ті самі фрази, як „прото симъ унѣверсаломъ нашимъ позволяемъ“, „прото мѣти хочемъ“, „пилно теды жадаемъ и приказуемъ“, „приказуемъ теды сурово“ і ин.

Sanctio, у якій міститься і *comminatio,* скріплює зарядження диспозиції і наказує кару за невиконання її. Типова форма санкції така: „бо хтобыколвекъ былъ спротивнымъ волѣ и тому выразному писанію нашему, то мы кождого такового за взятіемъ вѣдомости срого, безъ отпусту будемо карати; не чинячи иначей“[3]). Деколи погроза є індивідуалізована: „таковыхъ мы тогды

[1]) Памятники Врем. Ком II. 1. с. 210.
[2]) Z dziejów Ukrainy c. 517.
[3]) 26. червня 1656, Чтенія Общ. Нестора IV. с. 102.

кождого пану полковникови кіевскому сурово и безщадно карати розказуемъ"[1]); „и до насъ не отсылаючи строго безъ жадноѣ фольги карати розказуемъ"[2]); „горломъ караный будетъ"[3]): „горлового карання не уйдутъ"[4]), „позволяемъ шибеницею карати"[5]). Кінцева фраза; „не чинячи иначей" не відноситься до гетьмана, що він не чинитиме инакше, а до адресатів, що вони не повинні инакше робити. У деяких універсалах ця фраза стилізована виразнійше: „иначей не чинячи подъ неласкою нашою и подъ срогимъ войсковымъ каранемъ"[6]). Замість „подъ неласкою нашою", буває деколи „подъ ласкою нашою"[7]); часом слова „не чинячи" пропущені і вся комінація обмежується скороченою фразою: „подъ строгостью войсковою"[8]). Одинокий раз як кара є назначена також грошева гривна: „подъ зарукою до шкатулы войсковой талярей сто и подъ суровымъ войсковымъ караньемъ, хтобы мѣлъ спротивиться нашему росказанью"[9]).

Corroboratio, у якій є згадка про печать і підпис гетьмана, стрічається досить рідко. Звичайна форма корроборації така: „А для лѣпшоѣ вѣры при печати войсковой руку нашу подписали есьмо"[10]), або „На што сей листъ намъ для вшелякой ваги при печати войсковой съ подписомъ руки нашее даемъ"[11]).

Datum. Дата в наших універсалах все кладеться перед підписом. Вона починається найчастійше словомъ „Данъ", рідше „Датъ" або „Писанъ", в польськім універсалі „Działo się". Місцевість значиться „въ...", „у..." або „зъ...", отже: „въ Чигиринѣ", „зъ Чигирина", „въ Кіевѣ", „у Кіевѣ"; деколи також: „зъподъ Бару", „зъ табору зъподъ Хвастова", „въ таборѣ подъ Збаражомъ", „въ таборѣ зъподъ Зборова". День, місяць і рік кладуть у ріжному порядку: „Дня 28 декабря року 1648", „року 1648 мѣсяця декабря 29 дня", „дня 8 мѣсяця октобра року 1649", „мая 15 дня 1651 р." і ин. Цифри, (оскільки універсали відомі нам з автопсії або з докладних описів) пишуться все словян-

---

1) 2. червня 1653, Акты Зап. Россіи т. V. с. 89.
2) 21. липня 1657, тамже т. V. с. 39.
3) 28. грудня 1648 р., тамже т. V. с. 85.
4) 20. вересня 1650 р., Памятники т. II. с. 57—63.
5) 8. червня 1652 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 88.
6) 23. червня 1657 р., Чтенія Общ. Нестора т. IV. с. 104—5.
7) 29. червня 1656, Акты Зап. Россіи т. V. с. 97.
8) 11. марта 1656 р., Чтенія Общ. Нестора т. V. с. 54—55.
9) 18. серпня 1656 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 88.
10) 15. червня 1655 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 94.
11) 2. червня 1655 р., Акты Зап. Россіи т. V. с. 93—94.

ськими буквами. Календар старий чи новий, ніде не зазначений, з одним виїмком польського універсалу для пинської шляхти, де сказано виразно: „dnia 28 iunii według starego kalendarza roku pańskiego 1657“.

Subscriptio. При кінці універсалу є власноручний підпис гетьмана, найчастійше у короткій формі: „Богданъ Хмелницкій рука власна“, з варіянтами „рука власная“, „рукою власною“. Дуже рідко є: „Богданъ Хмелницкій гетманъ рука власная“[1]). В універсалі з 24 марта 1652 р., який знаємо у перекладі, є повнійший підпис: „Bohdan Chmielnicki hetm. wojs. zapor.“[2]); таксамо в пинському універсалі: „Bohdan Chmielnicki hetman wojsk jego carskiej msci zaporoskich“. — На декотрих універсалах, але дуже рідко, маємо також власноручний підпис ґенерального писаря „Іоан Выговскій, енеральный писарь войсковый“ або „... енеральный писарь всего войска запорозского“[3]). Се очевидно для підкріплення значіння універсалу. Підпис Івана Виговського побіч підпису гетьмана свідчить про се, яке виїмкове становище мав тоді уряд ґенерального писаря. На універсалі з 24 мая 1650 р.[4]), який знаємо тільки з польського перекладу, нема підпису гетьмана, а сам тільки підпис Івана Виговського, — трудно рішити, чи се тільки пропуск в копії, чи справді деколи військовий писар підписував універсали в заступстві гетьмана.

По переведеній аналізі автентичних універсалів можемо без труду вказати, чим відріжняються фальсифікати, які підроблювано під імя Богдана Хмельницького. Для прикладу беремо відомий універсал з датою червня 1648 р., який подає Величко у своїм літописі:

Intitulatio: „Зѣновій Богданъ Хмельницкій, гетманъ славного войска запорожского и всея по обохъ сторонахъ Днѣпра сущея Украини Малоросійскія“, — в автентичних універсалах імя гетьмана є все тільки „Богданъ“, ніколи „Зѣновій Богданъ“; титул гетьмана є всюди у простій формі: „гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ“ або „гетманъ войска... запорозского“.

---

1) 28 грудня 1648 р, Акты Зап. Россіи т. V с. 85; 29 грудня 1648 р., Труды чернпг. Арх. Ком. т. X 414—5; 18 серпня 1656 р., Акты Зап. Россіи т. V с. 88.

2) Grabowski, Ojczyste spominki II с. 131—2.

3) 17 червня 1648 р., Z dziejów Ukrainy с. 301; 20 грудня 1653 р.: Акты Зап. Россіи т. V с. 90; 2 червня 1655 р., тамже с. 93—94.

4) Нижче додаток ч. I.

Inscriptio: „Вамъ всѣмъ украинскимъ по обоихъ сторонахъ рѣки Днѣпра, въ городахъ и селахъ обитаючимъ Малоросіяномъ, духовнимъ и мирскимъ, шляхетнымъ и посполитимъ, болшого и меншого всякого чина людемъ, а особливе шляхетне уроженымъ козакамъ и святой[1]) браттѣ нашой ознаймуемъ симъ унѣверсаломъ нашимъ“, — въ автентичних універсалах ніде нема адреси „вамъ всѣмъ“, а „всѣмъ въобецъ“; з ріжних кляс населення, які тут названо, знаємо в автентичних універсалах міщан і селян, „шляхетних“ і „посполитих“ та „вшелякой кондиціи людей“ — але ніколи нема „шляхетне урожених козаків“ ані „Малоросіян“. Закінчення: „ознаймуемъ симъ унѣверсаломъ нашимъ“ — можливе.

Narratio незвичайно довга, не вказує нічого спільного зі звичайною формою універсалів. Зміст її цілком фантастичний, — літератуна історія початків повстання.

Dispositio: „Що все вам, браттѣ нашой, всѣмъ обще Малороссіяномъ, предложивши и до разсужденія здравого подавши, о поспѣхъ вашъ къ намъ въ обозъ подъ Бѣлую Церкву прилежно и пилно жадаемъ“... Ця диспозіція пригадує автентичні універсали тільки фразою „пилно жадаемъ“, — все инше видумане.

Salutatio йде аж за диспозіцією: „... и имъ же зичимъ упрейме доброго отъ Господа Бога здоровя и благополучного во всемъ узнавати поволження“. Місце салютації при кінці для універсалів не прийняте, — се практика із звичайних листів.

Datum: „Данъ въ обозѣ нашомъ подъ Бѣлою Церквою, року 1648 іюня... числа“. Автентичні універсали вживають слів „въ таборѣ“ і „дня“ (не „числа“).

Subscriptio: У Величка підпису не наведено.

Як бачимо характеристичні формули автентичних універсалів не видержані, недостає цілого ряду прикмет, яким визначає́ть типовий універсал Богдана Хмельницького, — так підробленнє виявляється дуже виразно.

Спис універсалів Богдана Хмельницького.

Спис, який подаємо, не компетує о повність. Впорядковано тут універсали Богдана Хмельницького відомі з доступних нам друкованих публікацій. Не виключає моможливости, що дещо залишилося незавважене, особливо у другорядних провінціяльних

---

[1]) Має бути »истой« або »и всей«.

виданнях. Число непублікованих універсалів певно значно побільшиться, коли будуть переведені систематичні розсліди по ріжних архівах, до яких дала почин Археографічна Комісія Укр. Академії Наук. Бажалосьби, щоби скоро появився повний, критично виданий корпус державних актів Богдана Хмельницького, — наш реєстр може послужить кому як тимчасовий помічний провідник. При кінці додаємо у повнім тексті шість непублікованих універсалів.

1648.

1. 1648, 1 червня, в церковних справах (?). Оригінал (?) в Бібліотеці Академії Наук у Кракові рукоп. ч. 270 к. 7 (пор. Z dziejów Ukrainy с. 55), — непублікований.

2. 1648, 17 червня, Чигирин, в церковних справах (?). Оригінал в Бібліотеці Академії Наук у Кракові рукоп. ч. 270 к. 3. (пор. Z dziejów Ukrainy с. 301) — непублікований.

3. 1648, 2 липня, Чигирин, для густинського монастиря. Оригінал в Бібліотеці Академії Наук у Кракові рукоп. ч. 270 к. 7. (пор. Z dziejów Ukrainy с. 554; Лазаревський, Описаніе старой Малороссіи т. III с. 395) — непублікований.

4. 1648, 17 липня, Паволоч, в справі маєтностей литовських панів. Копія в Архиві Чортирийських у Кракові, рукоп. ч. 141 с. 531—533. (пор. Z dziejów Ukrainy с. 410) — непублікований.

5. 1648, 12 грудня, Остріг, до шляхти в справі селян. Публікований: 1) Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, і 187—188, 2) S. Barącz, Pamiętnik dziejów polskich, Львів 1855, с. 49—50.

6. 1648, 28 грудня, Київ, до селян села Підгорець про послух печерському монастиреви. Оригінал з архіва київської Скарбової Палати, в Петербурзі в Археографічній Комісії (пор. Лѣтопись Арх. Ком. XVII с. 33). Публікований в Актах Западной Россіи т. V с. 85.

7. 1648, 29 грудня, Київ, на маєтности Себастіяна Снятинського. Копія в Бібліотеці Красінських у Варшаві, рук. ч. 4031 к. 482. Публікований з копії Олексія Марковича в Трудах черниг. Археограф. Комісії т. X с. 144—145.

1649.

8. 1649, 8 жовтня, Чигирин, густинському монастиреви на млини в с. Валках. Оригінал в Київськім Центральнім Архиві в актах густинського монастиря (пор. Лазаревський, Описаніе старой Малороссіи т. III с. 164—5) — непублікований.

9. 1649, 8 жовтня, Чигирин, густинському монастиреви проти маціївських селян (пор. А. Лазаревський, Описаніе старой Малороссіи т. I с. 381, III с. 395) — непублікований.

10. 1649, 8 листопада, Київ, Іванови Скиндеру на чернигівське війтівство. Оригінал в архиві П. Я. Дорошенка. Публікований з оригіналу: 1) Труды предварительнаго Комитета по устр. XIV археол. съѣзда с. 26—27; 2) Труды черниг. Археогр. Ком. т. X. с. 145—147; 3) з копії: Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 96—97.

1650.

11. 1650, 24 мая, Чигирин, київському полковникови про військову підмогу ханови проти Черкесів. Польський переклад в Бібліотеці Оссолінських у Львові рук. ч. 189 с. 337—8. Публікується нижче в додатку ч. I.

12. 1650, 1 серпня, Ірклиїв, до ніжинського полку про назначення Лукіяна Сухини ніжинським полковником. Оригінал в Археографічній Комісії в Петербурзі. Публікований в Актах Зап. Россіи т. V с. 85—86.

13. 1650, 2 серпня, до білоцерківського полку в обороні шляхти. Копія в Архиві Чорторийських у Кракові рук. 144 ч. 184 (пор. Z dziejów Ukrainy c. 542). Непублікований.

14. 1650, 28 серпня, в обороні шляхти. Памятники Ком. для розбора древн. актовъ т. I вид. 2 с. 574.

15. 1650, 20 вересня, Ямпіль, в обороні шляхти. Копія з гродської житомирської книги 1649—50 р. к. 550. Памятники т. II. с. 57—63.

1651.

16. 1651, 11 січня, Чигирин, надання домініканських маєтностей Богоявленському братському монастиреви в Київі. Публікований з копій: 1) Памятники т. II 1. с. 210—212; 2) Акты Западной Россіи т. V с. 86—87 (з датою 11 червня 1651); 3) Акты Южной и Запад. Россіи т. III с. 444—5.

17. 1651, 16 мая, зпід Зборова, максаківському монастиреви на маєтности. Копія з „Генерального слѣдствія о маєтн. Черниг. полка“. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 98.

18. 1651, 24 мая, під Збаражем, переяславському полковникови про межигірський монастир. Оригінал в Археографічній Комісії у Петербурзі (пор. Лѣтопись Арх. Ком. т. XVII с. 34—35). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 86.

1651, 11 червня — див. 1651, 11 січня.

1651, 24 червня — див. 1656, 24 червня.

19. 1651, 2 липня, під Білоцерквою, полковникам білоцер-

ківському, винницькому, брацлавському, уманському і поволоцькому збиратися з полками під Білоцеркву. Польський переклад: Stanisława Oświęcima Dyaryusz, wyd. dr. W. Czermak. Scriptores rerum polon. XIX c. 362. Инша копія в Бібл. Оссолінських рук 189 с. 526 з датою 7 липня 1651 р.

20. 1651, 1 листопада, Чигирин, в справі маєтностей київського Микольського монастиря. Копія в Київ. Центральнім Архиві N. 5974. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. XX відд. V с. 7—11.

21. 1651, 30 листопада, Чигирин, вереміївським селянам про послушність київському Микольському монастиреви. Оригінал в петербурській Археографічній Комісії (Лѣтопись т. XVII с. 35). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 87.

22. 1651, 5 грудня, Чигирин, харківському і ловатинському отаманам про охорону прав Печерського монастиря в хуторі Бузикові. Копія в Церковно-археол. Музеї Київської Духовної Академії ч. 217 к. 318. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. VIII відд. III с. 10—11.

1652.

23. 1652, 24 марта, Чигирин, зазив до воєнної готовости проти Польщі. Публікований в польськім перекладі: Grabowski, Ojczyste spominki т. II с. 131—2.

24. 1652, 8 червня, під Камянцем, в справі охорони київських міщан від стацій і своєволі війська. Оригінал в архиві Київської Городської Думи. Публікований: Акты Западной Россіи т. V с. 88.

1652, 18 серпня, Чигирин див. 1656 р.

1653.

25. 1653, 22 січня, Чигирин, миргородському полковникови про млин мгарського монастиря. Копія в Археографічній Комісії (Лѣтопись т. XVII с. 35). Публікований: Акты Западной Россіи т. V с. 89.

1653, 5 марта див. 1657, 5 марта.

26. 1653, 2 червня, зпід Бару, в обороні маєтностей київських міщан. Оригінал належав до Київської Городської Думи, тепер в Національнім Музеї у Львові. Публікований: Акты Западной Россіи т. V с. 89—90.

27. 1653, 20 грудня, Корсунь, надання села Чернина межигірському монастиреви. Оригінал в Київській Скарбовій Палаті; копія в Археографічній Комісії. (Лѣтопись Арх. К. XVII с. 35—36). Публікований: Акты Запад. Россіи т. V с. 90.

1654.

28. 1654, 17 січня, Переяслав, про воєнну готовість проти Польщі. Публікований в польськім перекладі: Памятники Ком. для разб. др. акт. т. III з с. 57—58.

29. 1654, 21 (28?) квітня, в справі податку на чужоземних купців. Копії 1) Моск. Архива Закордонних справ з датою 21 IV; 1) Археографічної Комісії з датою 28 IV. (пор. Лѣтопись Арх. Ком. XVII 36). Публікований з першої копії: Акты ЮЗап. Россіи т. III с. 507—8.

30. 1654, 22 мая, Чигирин, для оборони маєтностей Евксентія Жеребила. Оригінал в Бібліотеці Красінських у Варшаві рук. ч. 4022 ч. 122. Публікований нижче в додатку ч. II.

31. 1654, 25 мая, Чигирин, київському полковникови про охорону маєтностей Видубицького монастиря. Оригінал в Археографічній Комісії. (Лѣтопись Арх. Ком. XVII с. 36). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 91.

32. 1654, 13 липня, Київ, про охорону міщан і шляхти в Насташці. Копія в латинській транскрипції в Архиві Чорторийських у Кракові рук. ч. 3776 (пор. Z dziejów Ukrainy с. 219). Непублікований.

33. 1654, 4 серпня, під Хвастовом, дозвіл київській капітулі ситити мід. Оригінал в архиві Київської Городської Думи. Публікований: Акты Зап. Россіи V с. 92.

34. 1654. 11 жовтня, Білоцерква, максаківському монастиреви на маєтности. Копія з „Генерального слѣдствія о маєтностяхъ черниговскаго полка“, Чтенія Общества Нестора т. IV с. 99.

35. 1654, 11 жовтня, Білоцерква, ніжинському наказному полковникови про маєтности максаківського монастиря. Копія з „Генер. слѣдствія о маєтностяхъ черниг. полка“, Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 100.

1655.

1655, 11 марта, Корсунь — див. 1656, 11 марта.

36. 1655, 6 квітня, Чигирин, про право київської капітули ситити мід. Оригінал в архиві київської Городської Думи. Публікований: Акты Западной Россіи т. V с. 92—93.

37. 1655, 28 квітня, Чигирин, потвердження маєтностей лубенського мгарського монастиря. Копія з архіву Скарбової Палати в Археографічній Комісії в Петербурзі. (Лѣтопись т. XVII с. 36). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 93.

38. 1655, 28 квітня, Чигирин, батуринському монастиреви на

село Хмелів. Копія зі збірки А. Лазаревського. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. V с. 54.

39. 1655, 15 мая, Чигирин, селянам бортнянським, валківським і половенським з приказом сипати греблю густинського монастиря. Оригінал в Київськім Центральнім Архиві. Публікований з фототипією: Палеографическій Изборникъ Кіев. Археогр. Комиссіи т. I ч. 39.

40. 1655, 16 мая, густинському монастиреви на с. Полове. Оригінал в київськім Центральнім Архиві (пор. А. Лазаревський, Описаніе старой Малороссіи т. III с. 177—8, 395). Непублікований в цілости.

41. 1655, 31 мая, Корсунь, про послух селян Ольшанки мгарському монастиреви. Копія з архиву київської Скарбової Палати в Археографічній Комісії (Лѣтопись т. XVII с. 36). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 93.

42. 1655, 2 червня, Богуслав, потвердження вибору намістника київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Теодосія Софоновича. Оригінал з київської Скарбової Палати в петерб. Археогр. Комісії (Лѣтопись т. XVII с. 36). Акты Зап. Россіи т. V с. 93—94.

43. 1655, 15 червня, Київ, надання млина під Трипіллєм київському Золотоверхому Михайлівському монастиреви. Копія в архиві київської Скарбової Палати. Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 94.

44. 1655, 15 (?) червня, Київ, надання київському полковникови Павлови Хмельницькому чотирьох сіл у застав за позичені 8.000 золотих. Копія в Архиві київської Скарбової Палати. Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 95. (Дата в заголовку 25 VI, в тексті 15 VI).

45. 1655, 26 червня, під Баром (?), надання земель Якову Сомковичу. Копія: А. Лазаревський, Изъ семейной хроники Берловъ, Кіевская Старина 1899 I. Непублікований.

46. 1655, 26 листопада, Паволоч, для охорони київських міщан від наїздів війська. Оригінал належав до архіва Київської Городської Думи, тепер в Національнім Музею у Львові. Публіваний: Акты Зап. Россіи т. V с. 95.

1656.

47. 1656, 9 січня, Чигирин, київському Богоявленському монастиреви на село Ксаверів і инші. Копія з архива київської Скарбової Палати. Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 96.

48. 1656, 29 січня, Чигирин, назначення Івана Нечая полковником. Копія в Архиві Міністерства Загр. Справ в Москві, оригінали ч. 67. Публікований: Сборникъ Археогр. Комиссіи т. І с. 28—29.

49. 1656, 2 марта, Чигирин, про будову млина Микольського пустинного монастиря в Совині на р. Росі. Оригінал в Національнім Музею у Львові. Публікується нижче в додатку ч. III.

50. 1656, 9 марта, Чигирин, пропуск Янови Песочинському. Нова копія в Бібліотеці Красінських у Варшаві рук. 4032 к. 85. Публікується нижче в додатку ч. IV.

51. 1656, 11 марта, Корсунь, Батуринському монастиреви, потвердження привілея канцлєра Оссолінського. Копія у збірці Ал. Лазаревського. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. V с. 54—55 (дата в заголовку: 1655, в тексті: 1656 р.).

52. 1656, 21 марта, Чигирин, Межигірському монастиреви на Вишгород з селами Петрівці і Мощони. Оригінал в київській Скарбовій Палаті. Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 97.

53. 1656, 31 марта, Чигирин, любецькому сотникови Саві Унучку і Артемови Красковському на любецькі маєтности. Копія з „Генеральнаго слѣдствія о маєтностяхъ черниговского полка". Публікований: 1) Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 101—102; 2) Черниговскія Губернскія Вѣдомости 1892 ч. 22.

54. 1656, 3 мая, Чигирин, надання Оникію Силичу млина на р. Білоусівці. Оригінал в Музею Тарновського в Чернигові (порівн. Каталогъ Музея т. II с. 237). Непублікований.

55. 1656, 18 мая, переяславським міщанам про звільнення від податків млина Павла Тетері в Попівцях. Оригінал в петербурській Археографічній Комісії (пор. Лѣтопись Арх. Ком. XVII с. 37). Непублікований.

56. 1656, 17 червня, надання Батуринському монастиреви сіл Спаське поле, Божок, Любитів, Заболотів, Озаричі. Копія із збірки Ал. Лазаревського. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. V с, 55—56.

57. 1656 (?), 24 червня, Чигирин, затвердження землі Лукаша Носановича в Чернигові. Копія з „Генерального слѣдствія о маєтностях черниговского полка" (з хибною датою 24 червня 1651[1]). Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 98—99.

---

[1]) Дата 24 червня 1651 р. для сього універсалу хибна, бо титул „гетьманъ зъ войскомъ его царскаго величества запорозскимъ" в 1651 р. неможливий, а також Б. Хмельницький не був тоді в Чиги-

58. 1656, 26 червня, Чигирин, надання Олиферови Радченкови села Постовбиці. Копія з „Генер. слѣдствія о маєтностяхъ черниговского полка“. Публікований: Чтенія Общ. Нестора IV с. 102—103.

59. 1656, 29 червня, Чигирин, надання лубенському монастиреви сіл Луки і Хитці. Копія з архива Київської Скарбової Палати. Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 97.

60. 1656, 18 серпня, Чигирин, надання київському Михайлівському монастиреви сіл Ходосівки і Кренич. Копія з архива київської Скарбової Палати в Археографічній Комісії в Петербурзі (Пор. Лѣтопись т. XVII с. 37) з хибною датою 1652 р.[1]). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 88.

61. 1656, 2 вересня, Чигирин, надання маєтностей Лаврентієви Борозні. Оригінал в Музею Тарновського в Чернигові. Публікований з копії: Акты ЮЗРоссіи т. III с. 544—545.

62. 1656, 2 вересня, Чигирин, надання маєтностей Мартину і Федору Воронам. Копія в Архиві Міністерства Закорд. Справ в Москві. Публікований: Акты ЮЗРоссіи т. III с. 545.

63. 1656, 3 вересня, Чигирин, про охорону сіл Клюси, Горськ, Семківка, Хорошне, Куршеновичі. Оригінал в Музею Тарновського в Чернигові (пор. Каталогъ II с. 237). Непублікований.

64. 1656, 4 вересня, Чигирин, надання Михайлови і Іллі Рубцям. Копія з Московськім Архиві М. Заграничних Справ. Публікований: Акты ЮЗРоссіи т. III с. 545—546.

65. 1656, 5 вересня, Чигирин, звільнення Лаврентія Борозни від поборів. Копія в Архиві М. Закорд. Справ у Москві. Публікований: Акты ЮЗРоссіи т. III с. 546.

66. 1656, 10 жовтня, Чигирин, надання права зборів для міста Козельця. Копія в Архиві М. Закорд. Справ в Москві. Публікований: Акты ЮЗРоссіи т. III с. 548.

67. 1656, 31 грудня, Чигирин, в справі охорони міста Пинська. Копія в Актах минського городського суда з 1656—8 р. № 13009 к. 609. Публікований: Акты виленской Археогр. Комиссіи т. 34 с. 96.

рині, а у відступі зпід Берестечка. З инших років, що лишаються до вибору, можливий 1656 або 1657 р., коли можна ствердити присутність гетьмана в Чигирині.

[2]) На хибність дати вказує титул „царскаго пресвѣтлого величества“. Одинока можлива дата 18 серпня 1656 р., бо лише тоді Б. Хмельницький був у Чигирині.

68. 1656, надання Крупецькому монастиреви села Коренецького. Описаніе черниговской епархіи т. III с. 302 (нам недоступне).

1657.

69. 1657, 9 січня, київському Братському монастиреви на с. Ксавери і инші. Копія в петербурській Археографічній Комісії (пор. Лѣтопись т. XVII с. 37). Непублікований.

70. 1657 (?), 5 марта, Чигирин, Мгарському монастиреви на сіножати лубенських Бернардинів. Копія з Архива Скарбової Палати з хибною датою 1653 р.[1]). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 89.

71. 1657, 15 марта, Чигирин, про свобідний переїзд київських міщан до Старого Бихова. Оригінал в Бібліотеці Пшездзєцьких в Варшаві. Публікується нижче в додатку ч. V.

72. 1657, май, Чигирин, надання Павлови Ярмултовському сіл Вербичі і Горбів. Копія з „Генер. слѣдствія о маєтн. черниг. полка“. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 104.

73. 1657, 9 мая, права ніжинським Грекам. Публікований (?): Федотовъ-Чеховскій, Акты греческаго нѣжинскаго братства с. 43 (виданнє мені недоступне).

74. 1657, 23 червня, Чигирин, надання маєтностей Катерині Грязній. Копія з „Генер. слѣдствія о маєтн. черниг. полка“. Публікований: Чтенія Общ. Нестора т. IV с. 104—5.

75. 1657, 28 червня, Чигирин, грамота пинській шляхті. Копія з книг київського ратуша, також Архів Чарторийських рук. 2105 к. 31. Публікований: 1) Памятники Ком. для розб. древн. актовъ т. III 3 с. 145 і д., 2) Z dziejów Ukrainy c. 517—519.

76. 1657, 21 липня, Чигирин, миргородському полковникови про охорону маєтностей Мгарського монастиря. Копія з Архива Київ. Скарбової Палати, в петербурській Археогр. Комісії (пор. Лѣтопись XVII с. 37). Публікований: Акты Зап. Россіи т. V с. 99,

77. 1657, права ніжинським Грекам (другий універсал) — пор. Федотовъ-Чеховський, Акты греч. нѣжин. братства с. 43.

---

[1]) Рік 1653 хибний. бо гетьман титулується „его царскаго величества“. Можливі роки 1654, 1656, 1657. Приймаємо 1657 р. з огляду на фразу „за отпущеніе грѣховъ нашихъ“ — може писаний підчас слабости Б. Хмельницького?

ДОДАТОК.

Непубліковані універсали Богдана Хмельницького.

I.

1650, 24 мая, Чигирин, київському полковникови, про військову підмогу ханови проти Черкесів.

Bohdan Chmielniczky Hetman Wojska J. K. M. Zaporowskiego.

Panu Pułkownykowy Kyiowskiemu ze wszistkim towarzistwem Pułku WM zdrowia od Pana Boga miecz zicemy. Jakosmy was zymą ządaly y przikaziwaly, abjscie Carowy JM Crimskiemu na usługę sly, iz na ten czas iescze niepewnoscy pokoiu od PP Lachow spodziewalysmi się, dliatego tak mi tego roku poniechaliszmy, iak y Car Krimsky, y usługę, na ktorąsmy mieli na ten czasz yscz, odłozylysmy. Teraz pewny pokoi stanął, tedy Car JM Krimsky przisłał do nas, abjsmi mu kielka tiszięczy towarzistwa z pułku po 300 człeka, iednego setnyka starsym na swoie mieysce przydaly, z orężem dobrym ognistym, prochow abi beło dostatek, o dwu kon, w dziesiątek człeka woz ieden zywnosczyą, nie czekaiącz drugiego uniwersału naszego na dzien 26 maia do Pułtawy stawicz szie tu y w tę drogę, to iest na usługę naznaczoną Carowy JM Krimskiemu, ktory na Cerkaszy zamysł ma, na mieysce naznacone bez wimowy daley, inaczy nie czynyącz pod łaską naszą wojskową. Dan w Czehrinye 24 may anno 1650.

Jan Wychowsky piszarz Wojska Zaporowskiego.

Бібліотека Оссолінських рук. ч. 189 с. 337—338. Напис: Uniwersał od Hmielnickiego do pułkownyka kyiowskiego.

II.

1654, 22 мая, Чигирин — для охорони маєтностей Евксентія Жеребила.

Богдан Хмелницкий Гетманъ Воиска Его Царского Величества Запорозский.

Всѣмъ въобецъ и кождому зъособна, кому бы о том вѣдати належало, меновите Паном Полковником, Сотником, Асаулом, Атаманом и всему Товариству, ездным и пешим, Воиска Запорозского до вѣдомости доносим симъ нашим унѣверсалом, иж мы поважаючи зычливост противъком [sic] нам, а не мнѣй услуги противъко Церкви Божой Манастыра Печерскопо Пана Евксентія Жеребила, (котории маючи частокротные свои такъ въ хуторе, яко теж и въ млынъку од товариства нашого доку-

чаня и наежджаня, перед нами ся ускаржал), даемо оному тот нашъ обороны унѣверсал и владзою нашою гетманскою приказуем, абысте такъ там зостаючіе, яко теж и переєзджаючіе, жадное оному докуки не чинячи, ночлегов, попасов не одправовали и жадное турбаціи не задавали; а єжели бы ся который таковый смѣл важити мимо тое выразное заказанъе наше чинити, таковего кождого за данъем вѣдомости полковникови нашому киевскому под неотволочное каранъе поддаем, што и повторе вам всѣм приказуем. Данъ въ Чигиринѣ року ҂ахнд мця мая кв дня.

Богданъ Хмелницкий L. S.
рука власна.

Бібліотека Красінських у Варшаві рук. ч. 4022 с. 122. Оригінал на піваркуші з власноручним підписом гетьмана. Печать типу II (пор. І. Крипякевич, З козацької сфрагістики с. 7—8).

III.

1656, 2 марта, Чигирин, — київському полковникови, про будову млинів Микольського Пустинного монастиря в Совині на ріці Росі.

Богданъ Хмелницкий Гетманъ з Войском Єго Цар. Вел. Запорозскимъ.

Ознаймуємъ тымъ писанъем нашимъ кождому, кому того потреба будет вѣдати, меновите П. Полковникови, Сотникомъ, Атаманомъ и всей черни козакомъ Войска Єго Царского Вел. Запорозского до полку каневского належачимъ и вшелякоє кондиции людемъ, кому толко сее наше писанье показано будетъ, іжъ позволилисмо на прозбу в Богу Велебного Отца Інокентия Кгызеля Ігумена Монастира святого Отця Ныколы Пустинного и всей братии черцовъ тогожъ Монастира млыны [1]) для поратунку монастирского на рецѣ Росѣ в державѣ тогожъ менованого Монастира в селѣ Совинѣ поставити, с чого абы моглы выживенъє собѣ мѣти. Сурово прето приказуємо, абы онымъ в будованю тохъ [sic] млынов [2]) жадное перешкоди и перенагабаня чинити нихто не важился и не збороням, также и до пожитковъ ихъ абы не втручался под срокгимъ войсковимъ ка-

[1]) Спершу було »млын«, справлено на »млыны«, мабуть иншою рукою.

[2]) Спершу було »тего млына«, справлено з помилкою на »тохъ млынов«.

ранем, що меновите абы ведлугъ волѣ нашоє было. Датъ з Чигирина дня в̃ марта ҂аχн̃ѕ.

Богданъ Хмелницкий рука власна. *L. S.*

Національний Музей у Львові. Оригінал на аркуші паперу, зложеним вдвоє з власноручним підписом гетьмана. Печать типу III (І. Крипякевич, З козацької сфрагістики с. 8—9).

З другого боку записка иншою рукою:

„На будоване млынов савинских лист от Пана Богдана Хмелницкого Манастырови Сто Николскому Пустин. Киевскому даный“. В долі: „Переписан“.

IV.

1656, 9 марта, Чигирин — пропуск для Яна Песочинського.

Богданъ Хмелницъкій Гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ.

Паномъ Полковникомъ, Асауломъ, Сотникомъ, Атаманомъ и всему Товариству войскъ нашихъ запорозкихъ, старшинѣ и черни, также Атаманомъ городовымъ, Войтомъ, Буръмистромъ и вшелакой кондиціи людемъ и кождому, кому би тилки сеє наше писане показане было, доносымъ до вѣдомости, ижъ бывши у насъ П. Янъ Песочински, который отъ насъ, здавши одправу, назадъ поворочаетъ; пилно теды вашецей жадаемъ, абисте оному во всемъ вѣру давши, всюды доброволне, такъ тамъ идучого, яко зновъ з чимъколвѣкъ назадъ до насъ поворочаючого пропущали, не задаючи оному ни в чомъ найменшое трудности, которы кѣди будетъ чого у вашецей жадати, также оному жебисте не збороняли, не чинячи иначей для ласки нашое. Данъ зъ Чегирына марца 9 дня року 1656.

Богданъ Хмелницкий рука власна.

Бібл. Красінських рук. 4032 к. 85. Нова копія.

V.

1657, 15 марта, Чигирин — про свобідний переїзд київських міщан до Старого Бихова.

Богданъ Хмѣлъницъкий Гетманъ з Войскомъ Єго Царскаго Велич. Запорозкимъ.

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдати належить, меновите П. Пувковникомъ, Асавуломъ, Сотникомъ,

Атаманомъ и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложоным людемъ доносимъ до вѣдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: іжъ з волѣ Божое упаметавшисе шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Быхова цале и вѣрне поддалисе под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣкгды южь нѣкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южь их щирую вѣрност, позволилисмо купцомъ и мещаномъ киевскимъ (поневажъ портъ сотворилсе) вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посылат до Быхова и гдеколвекъ залоги нашѣ зостают, з вшелякими лекгумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаем и приказуемъ, жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано ведлугъ давных привилеєв от королей наданих, а хтобъ спротивный был волѣ нашой и дороги тоєє имъ зборонял и мыто витягал, таковый кождый за найменшою скаргою срокго от нас караный будетъ, іначей не чинечи. Дан в Чигиринѣ єі марца ҂ахнз.

Богданъ Хмелницкий *L. S.*
рука власна.

Бібліотека Пшездзецьких у Варшаві, відділ кореспонденцій. Оригінал з власноручним підписом гетьмана, на піваркуші зложенім вдвоє. Печать типу III (пор. І. Крипякевич, З козацької сфраґістики с. 8—9). По другім боці дописка: „Универсал Єго Мл. Пана Гетмана позволеня порту волного до Литви 1657 марта 15“.

VI.

Підроблений, насмішливий універсал приписаний Б. Хмельницькому, ніби з табору під Батогом (1652 р.).

Frant ktoris zmislieł.

Uniwersał Hmielnickiego w obozie pod Bathowem po rozgromieniu obozu i Hetmana Im P Calinowskiego zabycziu.

Bochdan Chmielnicki z laski Miłostywoho Boha Korol Haliczki, Wielki Kniaz Rusky, Siewierski, Kyiewski, Podulski, Brasławski, Wołinsky, Chelmski, Bełski, Weliki Straznyk Porty Othomenskoe, Prawodawca Lacki, Hetman Zaporoski, Zastupca Swobod Miru Chrzestjanskiego.

Wsem wobec y kozdomo zosobna z Lachow, komubi to wydati nalezało, a menowite zemlianom, mołodcom widomo czynimo,

yz nas tot uniwersał posyłaiemo, abiste według onoho sprawowali się i od lichich postupkow swoich odwerneli się, aby Myłostiwy Boh nas perestaw za takie zbitki i pyhu was karaty woinoiu, holodom, powitrzem i roznoiu niemocą. Abi zaden Lach do Nemcow ne waził sie zboza posyłacz y muzikow powozamy nie trapił, alie sczobi doma sam zył, z peprem i safranem, z gołgani abi nie wazył sie isty, telko s coszkiem a s hranem, wina, miodu abi nie pili, telko prostoiu horelku, w sukmanach kostownich, krasnih abi nie chodzieli, telko w karazyiowych, takze zonky wase abi głowi swoie nie wiązali bogato, telko w sorach konopnych.

Zydowie abi telko do siodmego roku do skoli chodzili, bo iuz wielmy premudreli, azebi telko loiem a skurami kupceli.

Lacki władikowie przicewnici abo niech sie zenią abo niech dadzą ludziom pokoj.

Starszi Lachowie aby w (нечитке) sklianemi okni abi nie iezdili alie telko o iednim koniku homontem.

Te artykuły powinni będą starszi Lachowie trimati pod knutowaniem a mołojczy pod harlem.

Ato artykuły abi beli po horodach i miastach obwołac kazaly w miastach Krolia IM Pana naszego miłoscziwego y Dobrodzieia.

В долі замітка:

To zmislione rzeczi mogą bydz nieprawdziwe, od PnP Kołobockiego celiadnika przepisane z copiey jego (między pospolstwem albo żołnierzstwem zmislione).

Бібліотека Оссолінських рук. 189 с. 624.

VI. Суд.

Про суд в козацькій державі за гетьманства Богдана Хмельницького є дані дуже неповні. В отсім огляді обмежуємося тільки до зазначення найважнійших питань.

В часи до Хмельниччини найвищою судейською інстанцією була рада. На раді видавано присуди смерти і в прияві ради їх виконувано. З доручення ради судейську владу мав гетьман, судді, полковники і инша старшина. По революції 1648 р. рада втратила давнє значіннє[1] і не виконувала вже судейської влади. Тепер найвищим суддею в козацькому війську був гетьман. Він передавав судейську владу нижчим судам, приймав відклики від них, переводив контролю козацького судівництва і назначував

[1] Пор. Студії над державою Б. Хмельницького, I. Рада — Записки НТШ CXXXIX—CXL.

надзвичайні суди. В гетьманських універсалах з наданнєм полковництва все зазначено, що полковник „отъ насъ суполную владзу маєтъ... непослушныхъ карати“, „кождого зъ козаковъ тамъ зостаючихъ добромъ миловати, а зломъ карати“[1]). В ріжних инших справах гетьман дає владу полковникам, сотникам й отаманам всяких злочинців „тамже заразъ карати, не отсилаючи до насъ“[2]).

Зразок надзвичайної гетьманської судової комісії маємо в 1656 р. Полковник Антін Жданович „посланый... отъ єго милости пана гетьмана для выслушанья сыску въ розныхъ дѣлехъ“ і зокрема „хто чинитъ разореніе и царскаго величества людемъ всякимъ неправду и грабежъ, таковыхъ сыскивать и росправу чинить и всякого винного, на когобъ такое только воровство покажется, горломъ карати и наказаніе чинити всякое“[3]). Жданович розглядав такі справи: причини, чому козацька залога залишила Новий Бихів; уживаннє титулу білоруського полковника Іваном Нечаєм; бійки між козаками і царським військом; ріжного рода розбої і грабежі. Слідство велося цілий місяць в Ніжині, Борзні, Чавсах, Могилеві білоруськім. По слідстві полковник деяких винуватих покарав, навіть горлом, справу невинних відіслав до рішення гетьмана; деякі діла, що до котрих слідство не було покінчене, полишив до розгляду місцевим полковникам[4]).

Гетьман відбував деколи сам суд першої інстанції і видавав вироки смерти[5]).

Найвищий суд при гетьмані і мабуть як його заступники вели ґенеральні судді, яких було двох[6]). Але про їхні компетенції і діяльність з того часу не дійшли до нас ніякі звістки. При ґенеральнім суді був також судейський писар з платою 100 зол. річно[7]).

---

[1]) Універсал для ніжинського полковника Сухині з 1 серпня 1650, Акты Зап. Россіи т. V с. 85—86; універсал для білоруського полковника Нечая з 26 січня 1656, Сборн. археогр. ком. I.

[2]) Універсали з 29 грудня 1648, Труды черниг. Архив. Ком. X с. 144—5; з 8 листопада 1649, Чтенія общ. Нестора IV с. 96—96; з 21 липня 1657, Акты З. Р. т. V с. 99.

[3]) Протоколи слідства Ждановича, Акты ЮЗР т. III с. 519, 522.

[4]) Инший приклад комісії висланої гетьманом до Конотопу, Акты ЮЗР т. IV с. 20.

[5]) Т. нпр. приказав стяти Федоровича, що захопив скарб Тимоша, Акты ЮЗР т. X с. 78.

[6]) Див. наші Студії. II Ґенеральна старшина, Записки НТШ т. CXXXIX—CXL с. 77. [7]) Акты ЮЗРоссіи т. X с. 475.

Не знаємо також докладнійше про орґанізацію нижчих судів. Судейську владу мали всі начальники провінціяльної і місцевої адміністрації: „Чого всего полковникове, а де не мається полковниковъ, сотникове и атаманове поблизкиє, кому бы сей нашъ универсалъ указаннымъ былъ, перестерегать будутъ, и то все сурове безъ жадного милосердія на горле, до мене не отсилаючи, карати маютъ“ — така звичайна постанова гетьманських універсалів[1]). Суд на території полку вів полковник; в деяких полках були теж окремі полкові судді[2]). Сотенний суд належав до сотника. В городах судили отамани, деколи при участи козацької ради[3]). Коли не було старшого, що мав владу вести суд, обовязувала засада звичаєвого запорожського права: „де три козаки, одного два судити повинні“[4]).

Між козацькими судами ріжних ступнів перестерігався (принайменше деколи) порядок інстанцій: від суду отамана відклик ішов до сотника, від сотника до полковника і від полковника до ґенерального суду. В справі обиди маєстату царя, якої допустився козак Ігнат Тарасович, веприньский отаман Іван Скиба заявляє, що „він Ігнат, належить до суду його, не до полковникового“[5]).

Право, яким судили козацькі суди, не було списане. В основі його було звичаєве запорожське військове право, доволі примітивне і суворе. Але на козацьких судах відбивався також вплив міських судів маґдебурського права і мабуть також судів земських і ґродських. Знаємо тільки деякі подробиці з практики козацького суду. Обжаловані є замкнені „въ вязенью“, деколи приковані до пушки[6]). Суддя починав слідство допитом обжалованого, потім питав свідків; деколи допитувано обжалованого

[1]) Труды черниг. архив. ком. X с. 144—5.

[2]) В 1649 р. в кальницькім полку, Реєстра Зап. Войска; в 1650 р. в миргородськім полку, Акты ЮЗР VIII с. 329; в 1654 р. в стародубськім, гадяцькім і полтавськім полках, Акты ЮЗР т. X с. 294 і д.

[3]) Вепринський отаман Іван Скиба 1649 р. „учинилъ раду большую“ і на ній карав „комишиною“ козака, що обидив царське імя, Акты ЮЗР III доповнення с. 51.

[4]) „... Jako przedtym bywało, aby gdziekolwiek kozactwo nasze się znajdowało, by trzech kozakow, jednego dwaj sądzić powinni“, інструкція під Зборовом в серпні 1649 р., М. Грушевський Хмельниччина в розцвіті, с. 210. Пор. у переговорах з Москвою в марті 1654 р. — Акты ЮЗР X с. 446.

[5]) „Онъ, Игнашко, при суду ево, а не полковникова“, Акты ЮЗР т. III доповн. с. 50.

[6]) Акты ЮЗР т. III с. 235, 519, 522.

кілька разів, навіть тоді, як вже стояв засуджений під шибеницею „и на остатней ступени", „уже в сило голову кладучи"[1]). Кари знаємо трьох родів. За лекші провини приковувано винуватого до пушки — це була кара найменш ганебна, на неї був засуджений навіть полковник Максим Кривоніс[2]). За тяжчі провини бито киями або „комишиною", — деколи так безпощадно, що не „знати, чи живі, чи ні"[3]). За дуже тяжкі злочини була кара смерти; сій карі підлягають нпр. бунт, непослух приказам гетьмана, розбій і рабунок; один сотник був покараний смертю „тому, що дозволив своїм козакам красти"[4]). Кару виконувано найчастійше „на горлі", — „відсікти голову на площі"[5]), — се кара військова; звичайних злочинців карали шибеницею[6]); деколи також казали розстріляти або вбити на кіл[7]). Засуд смерти не все виконувався, — суддя міг звільнити засудженого. Так полковник Іван Нечай засудив був кількох злочинців на смерть через повішеннє; але міщане і салдати, яких сі злочинці ограбили, „по тих злодіїв не посягаючи, щоби тою смертю померли, з ними помирилися і на се й лист у них взяли", — тоді полковник засуджених увільнив[8]).

Окрім козацьких судів істнували ще суди шляхетські, духовні і міські. Шляхетські суди обновлено формально по зборівськім договорі. Адам Кисіль як київський воєвода і королівський комісар, приїхав до Київа в марті 1650 р. і обновив давнє судівництво[9]).

Але практичне значіння мали тільки судові гродські книги, в які по традиції вписувано важнійші документи — нпр. королівські привілеї для Запорожського Війська[10]). Самі суди ледви чи увійшли в життє — занадто ворожо відносилася до них козацька чернь. Шляхетські суди мали залишитися також по обєднанню України з Москвою 1654 р. В московськім договорі було застережено, щоби шляхта „межъ себя старшихъ на уряды судовые обирала" та що „суды земскіе и градскіе чрезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ,

---

[1]) Тамже с. 523.
[2]) Michałowski, Księga pam. с. 149, 160; Акты ЮЗР т. X с. 88.
[3]) Акты ЮЗР т. III с. 523, 524, 531, доповн. с. 51.
[4]) Акты ЮЗР т. III с. 525. [5]) Тамже с. 525, 531.
[6]) Тамже с. III 523, X 508. [7]) Акты ЮЗР т. III доп. с. 21.
[8]) Тамже III с. 523. 524.
[9]) Пор. Грушевський. Історія Укр. Руси т. VIII част. III с. 282 і д.
[10]) Акты ЮЗРоссіи т. X с. 454—462.

исправлены быти имѣютъ, какъ и прежде сего"[1]. Але про діяльність сих шляхетських установ з того часу не знаємо вже нічого.

Церковні суди залишилися очевидно без зміни, але їхня діяльність потребує окремого розсліду.

Деколи гетьман признає духовенству також право суду над підданими. Так в універсалі для межигородського монастиря з 20 грудня 1653 р. читаємо: „Подданымъ тежъ тамошнимъ росказуємъ, абы они до вшелякой повинности знайдовалися и послушными мѣсту святому межигородскому были..., а непослушныхъ вольно будетъ превелебному отцу игуменови и чернцомъ до того монастыря належачимъ карати, яко подданыхъ мѣста святого, водлугъ проступковъ ихъ"[2].

Міські суди маґдебурського права знайшли своє потвердження у московських статтях 1654 р. Також в окремих універсалах гетьман потверджує істновання міських судів і навіть дає їм ширшу компетенцію. Так в універсалі з 26 жовтня 1655 р. гетьман віддає під міський суд у Києві своєвільних козаків, „которые бы безъ писанья нашего зъ пѣрначами наѣхавши, вымислы якіе починити мѣли" — „теды мы кождого такого, яко своеволника, томужъ маестратови кіевскому и до насъ не одсылаючи, строго карати позволяемъ"[3].

Додати ще треба, що московські статті 1654 р. передбачують й окремий суд московських воєвод на Україні.

Як було пояснено на початку, зазначуємо тут тільки головні питання судового устрою, які чекають основного розсліду, — на остаточне вирішення тих справ не компетуємо.

---

1) Тамже с. 438.

2) Акты ЗР т. V с. 90—11; подібний універсал для богоявленського монастиря в Київі з 9 січня 1656 р., тамже с. 96—97.

3) Акты Зап. Россіи т. V с. 95—96.

Січовий архимандрит Володимир Сокальський

в народній памяти та освітленні історичних джерел[1]).

Написав *Василь Біднов.*

Межигорський „під Київом“ Спасипреображенський монастирь стає особливо близьким до Запорожського низового війська з 70-х рр. XVII ст., з того часу, як Запорожжя визнало себе парохією цього монастиря, а члени його товариства — ктиторами Межигорського монастиря. Звязок з ним Запорожців виявлявся в тому, що для відправи в Січі богослуження й для задовольнення релігійних потреб членів січового товариства Кіш Запорожський закликав до себе духовних осіб — ченців виключно з зазначеного монастиря по призначенню його ігумена (а пізнійше — архимандрита). Прислані з монастиря ченці мали від Коша й товариства матеріяльне забезпечення, а самий монастирь одержував від січової церкви свічні, карнавочні та инші прибутки й постійно мав від Запорожжя всяку матеріяльну підмогу. Запорожці часто приходили сюди на прощу, особливо великим постом; немало з них, на старости постригалися тут в ченці й так закінчували своє життя. Коштами Запорожського Коша в Межигорському монастирі було заведено й шпиталь, де знаходили притулок старі та немічні січовики.

На підставі приступних йому матеріялів, М. Максимович свідчить, що вперше тісний звязок з межигорським монастирем Військо Запорожське утворило 1672 року, запропонувавши йому стати військовим монастирем й зобовязавшися бути його пара-

1) Доклад, читаний в засіданні „Українського Історично-Філологічного Товариства“ в Празі 24 лютого 1925 року.

фією[1]). В листі Івана Сірка (з 28 травня 1676 р.) до ігумена Межигорського монастиря Теодосія Васковського (ігуменствовав у цьому монастирі від 1669-го до 1703-го року) бачимо перший доказ таких звязків з ним Січи. „За обрадою цілого війська“, Сірко просить ігумена прислати якусь особу „з братії на правий клирос уставника“, бо січові „панове дяки свіцькі“ або зовсім до того непридатні, або „не вміють коштувати ласки військової й хліба спокійно вживати“[2]).

Близькі стосунки з Запорожжям, очевидно, були потрібні й для Межигорського монастиря, й той, щоб не втратити низового товариства, забажав назавжди їх закріпити. В 1683 році ігумен Васковський з усім собором та братією звернувся до Коша з листом, щоб військо окремим „писаніемъ“ підтвердило „на потомные часы и лѣта“ „тое, щобъ теперь и завше зъ ихъ монастиря общежительнаго Межигорскаго Кіевскаго, а не зъ иншой якои обители святой священницы служили зъ монастыря православныя Божія службы у Покрова Пресвятыя Богородицы, въ церкви святой нашей Запорожской, и всѣ духовныя правила спасенія, войску надлежачія, отправляли и духовними отцами товариству были, — жебы парафія наша Запорожска въ держанію ихъ была“. Таку заяву („челобитную“) межигорських ченців було заслухано на військовій раді, і все козацтво 4 жовтня 1683 року винесло рішучу постанову назавжди бути парафією Межигорського монастиря. Текст постанови такий.

„Мы, все войско, видячи черезъ часъ немалый отцевъ Межигорськихъ Кіевскихъ житіе иноческое, пристойное, общежительное, и чинъ ихъ монастырскій похвалы годный, ку спасенію людемъ полезный и привѣтный и странолюбивый уважаючи; уважаючи оныхъ прислуги немаліи у войску нашому и въ церкви нашой и видячи церковный порядокъ у святои Покровы статечный и отправу въ нихъ служебъ Божіихъ по монастырску и зъ того всего тѣшачися, — теды мы, войско все, единостайнѣ нарадившися зъ собою добре, тую чолобитную отцовъ выше помѣнныхъ принялисьмо и до скарбници войсковой сховали, а на ихъ желаніе позволилисьмы тое, абы церковь святой Покровы наша Запорожская и вся парафія при нихъ завше была, жебы на потомные часы завше неотмѣнне зъ монастыря Межигорського общежительнаго Кіевскаго при святой

[1]) „Собраніе сочиненій“, т. II, стор. 275,
[2]) Скальковський, Історія Нов. Сѣчи, стр. 72—73 (вид. 1-го).

Покрови священно дѣйствовали, а Войску Запорожскому богомольцами и отцями духовными были; тое еднакъ собѣ варуемо, абы зъ монастыря на тое святое дѣло присылано людей способныхъ, статечныхъ: священниковъ двохъ, діакона и уставника. Которое то наше зезволеніе войсковое согласное симъ нашимъ войсковымъ писаніемъ при печати войсковой ствержаемо теперъ и на потомние часы завше; и хочемо, и просимо, абы тоей волѣ нашей войсковой, которая за волею Божіею сталася, и нашего постановленія сего нихто теперъ и на потомные часы не касовалъ и не отмѣнялъ, жеби войсковые слово, звлаща не противное волѣ Божіей, овшемъ славу Божію помножаючое, было завше поважно, статечно и, якъ скала, неподвижно".

Таку сприятливу для межигорських ченців військову постанову зроблено від імени „отамана на той час кошового" Григорія Івановича, „судді кошового" Григорія Меченка, писаря Леонтія Константиновича, осавула Матвія Цесарського, „всей отаманіи" курінної та всього товариства курінного „низового войска царскаго ихъ пресвѣтлаго величества Запорожскаго"[1]). Отже вона мала певну сталість та обовязковість для січового товариства. І останнє незабаром яскраво засвідчило, що воно непорушно додержує своє слово.

Київський митрополит Гедеон, князь Святополк-Четвертинський, що, перед своїм поставленням в митрополити, визнав над українською церквою владу московського патріярха (1685 р.), захотів поставити запорожську церкву в безпосередню залежність від своєї катедри й звідси посилати до Січі священиків. На початку 1686 р., він наказав межигорському ігуменові Теодосієві Васковському, щоб той негайно відкликав з Січі межигорських ієромонахів, що правили в запорожській церкві. Васьковський мусів виконати наказ митрополита, що користувався підтримкою й гетьмана Самойловича, свого свата, й страшної для Українців Москви. Він послав до Січі ієромонаха Тарасія, аби той забрав з Січі межигорських ченців. Запорожцям не сподобалося таке розпорядження митрополита та його втручання в січові церковні справи. Незадоволення своє вони виявили в листі свойому до ігумена Теодосія (писано з Січи 29 травня 1686 р.). „Не моглисьмо выдивиться" — пише кошовий Хведір Іваника ігуменові — „неласцѣ и нелюбви превелебности твоей,

---

[1]) Повний текст цеї постанови (4 жовтня 1683 р.) наведено Скальковським в „Ист. Нов. Сѣчи", стр. 73—75 (вид. 1-ше).

*

же зостаючую братію у насъ хотѣлъ превелебность твоя чрезъ высланнаго отца Тарасія до обители святой общежительной зовсемъ забраты! Може наша любовь къ общежительной обители межигорской не есть вдячна? Божія и наша церковь, межь кочовисками агарянскими зостаючая, не подлежитъ власти ясне освѣцоного княжати, митрополиты кіевскаго, бо не въ малороссійскомъ знайдуется горизонтѣ, але за границею, въ поляхъ татарскихъ, на помноженіе чести Господней и на духовную войсковую потребу, яко православныхъ христіанъ; въ которой церкви и мы молячися Господу Богу, цѣлость отчизны нашей перестерегаемъ, кровь нашу проливаючи, яко вѣрніе отчизнѣ нашей и зичливые сынове, и знайдуемся яко зъ вѣрнымъ подданствомъ" царям московским „такъ зъ належнымъ добродѣеви нашему ясновельможному его милости, пану гетману послушаніемъ"... Сказавши, що Кіш звертається до царів і патріярха московських та до гетьмана з проханням не одривати запорожської церкви від межигорського монастиря, бо як попередні митрополити січовою церквою „не интересовалися", так і тепер „не належитъ ясне освѣцоному княжати митрополитѣ кіевскому въ неналежное втручатися", — кошовий заявляє: „не будетъ церковь Божія и наша отлучена отъ монастыря общежительнаго межигорского, пока въ Днѣпрѣ воды и нашого Войска Запорожского будетъ!" На знак того, що Запорожжя не бажає коритися наказові митрополита Гедеона, кошовий просить Васковського: „перемѣны просимъ прислати часу звичайного, мѣсяца септембрія, кого ласка будетъ", себто не забирати зараз присутних в Січі ченців до вересня, коли звичайно мінялося, з волі Межигорського монастиря, духовенство, й тільки тоді прислати нових ченців, „кого ласка будетъ"[1]).

Запорожці доходили свого. В той же час і Межигорський монастир одстоював свої права. В місцеву українську справу було втягнуто й московську владу, як найвищу інстанцію. Патріярхом московським був тоді Іоаким Савелов, який прийняв постриг чернечий (1655 р.) в Межигорському монастирі й, ставши патріярхом московським (1674—1690 рр.), виявляв до нього багато уваги[2]). 28 лютого 1687 р. особливою грамотою своєю патріярх звільнив Київо-межигорський монастир від підлеглости київському митрополитові й надав йому право ставропігії мо-

---

[1]) Скальковський, „Ист. Нов. Сѣчи", стр. 75—77 (вид. 1-ше).
[2]) Про це в М. Максимовича — »Собр. сочин.«, т. II, стр. 268 і 271—74.

сковського патріярха, себто монастир підлягав безпосередньо московському патріярхові [1]). На підставі права ставропігії, ігумен Теодосій Васковський, через своїх посланців-ієромонаха Іродіона, діякона Гавриїла та монаха Филярета, — подав на початку 1688 р. патріярхові скаргу на митрополита Гедеона за те, що той намірився „безпристойно и безналежно" сущу в Запорожжі церкву від Межигорського монастиря „силомиць оддалити й одірвати" та піддати під свою владу, завдяки чому, Васковський хоче одкликати до монастиря ту свою братію, яка перебуває в Січі (отже виходить, що настоятель Межигорського монастиря, як і січове товариство, не виконував митрополитового наказа). 24 лютого патріярх приймав межигорських посланців, а 5 березня 1688 р. дав їм на імя ігумена Васковського та всеї братії ставропігійного Київо-межигорського монастиря свою грамоту, якою назавжди затверджував звязки січового товариства з межигорськими ченцями. Патріярх Іоаким виразно підкреслює, що не кому иншому, а йому іменно належить право „церкву Божу, в Січі Запорожській сущу", держати „в повній та непорушній патріяршій владі": „имъже хощемъ, ее поручаемъ, а имъже не хощемъ, тѣхъ отъ нея отдаляемъ и вѣдать отрицаемъ и отрѣшаемъ", До Київа митрополитові Гедеонові було послано „увѣщательную грамоту", щоб не тільки він, митрополит, та всі „на впредь-грядущіе" літа його наступники по катедрі, а й усі инші архиепископи і епископи, з їх епархій архимандрити, ігумени та всякого иншого духовного й „мірскаго чиноначалія люди" не заважали й не перешкоджали межигорським „ієромонахам, діяконам і білим послужникам" переводити відправи та всякі молитвословія в Запорожській Січі. Наказ свій патріярх підтверджує погрозою оддати Божому та архиєрейському „непрощаемому неблагословенію" всякого, хтоб наважився порушити або одверто зневажити оце патріярше розпорядження. „Нехай буде на ньому вічне й ніколи не розрішиме од Бога прокляття й неблагословення!" [2])

Таким чином, Запорожці й межигорські ченці перемогли митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, який мав нагоду переконатися, наскільки була бажаною для української церкви канонична залежність від московського патріярха. З цього часу й бувший на запорожських вольностях Самарський Миколаївський монастир (на острові, утвореному річкою Самарою та

---

[1]) Ibid., т. II, 273.

[2]) Скальковський op. cit., „приложенія«, стр. 384—387.

Самарчуком, коло теперішнього Новомосковська) теж підлягає Межигорському монастиреві й від нього одержує своїх настоятелів.

На сприятливе для січовиків вирішення конфлікта поміж митрополитом Гедеоном та межигорськими ченцями, безумовно, мали вплив політичні міркування та пляни Москви. З одного боку, треба було одучати київського митрополита, хоч би то й занадто покірного Гедеона, від самостійних кроків, до яких звикла напів-автокефальна українська церква, — і таким актом збільшити розлад серед українського вищого духовенства. З другогож боку, необхідно було Москві прихилити до себе запорожське козацтво, бо в його поведінці що до Москви з 1681 р. помічалася зміна: в 60-х та 70-х роках, в часи Тетері, Брюховецького, Дорошенка, воно, за малими винятками, завжди стояло на сторожі Москви й нераз визволяло московські війська та адміністрацію з непевного становища. Від 1681 р., після бахчисарайської умови Москви з Туреччиною та Кримом, що в значній мірі обмежувала свободу Запорожців в сумежних з Татарами місцевостях, низове козацтво стало виявляти неприхильність до Москви. В 1686 р., в квітні місяці, Москва й польсько-литовська держава підписали акт т. зв. вічного миру (умова Ґржимултовського). За те, що ослаблена польсько-литовська держава назавжди одмовлялася від лівобережної України та Запорожжя на користь Москві, остання зобовязалася вести активну й наступну боротьбу з Кримом. Невдалий московсько-український похід на Крим в 1687 р. довів московському правительству, як важно для нього мали на своїм боці Запорожців, а тому воно не хотіло дратувати низове товариство, й конфлікт між митрополитом та Межигорським монастирем воно вирішило так, як бажало того Запорожське військо.

Московське правительство використовувало в своїх інтересах те становище, яке в очах Запорожців мав Межигорський монастир. Так, в кінці 1708 р., після того, як Мазепа перейшов на сторону шведського короля Карла XII, Петро I хотів затримати при собі низове військо. 12 листопада він післав на Січ свою грамоту й гроші (500 червінців кошовому, дві тисячі старшинам і 12 тисяч червінців козацтву) через двох своїх стольників — Кислинського Гаврила та Григ. Теплицького; з ними гетьман післав ще лубенського сотника Василя Савича, а митрополит Йоасаф Кроковський (очевидно, з наказу царя) межигорського ієромонаха, Іродіона Жураковського, щоб той умовив січовиків „стояти за православну віру й свого великого государя та ко-

ритися новому гетьманові Іванові Скоропадському“. На цей раз заходи московського правительства не досягали своєї цілі, Запорожці зневажали посланців й відібрали в них гроші, погрожувалися побити їх або втопити в Дніпрі, а що-до ієромонаха Іродіона Жураковського, то його обзивали „шпиком“ і нахвалялися спалити в смоляній бочці. За таку небезпечну місію Жураковського було зроблено 6 січня 1709 р. межигорським архимандритом[1]).

Коли Запорожську Січ було зруйновано в 1709 р. 14 травня, й Запорожці пішли під протекцію кримського хана, вони ніби то пірвали свої звязки з межигорським монастирем: певних вказівок не маємо. Звідки походили бувші в Січі духовні особи, от як архимандрит Товія (до 1718 р.)[2]) та Гавриїл (перед 1734 р.), невідомо. Але-ж память про звязки з межигорськими ченцями серед Запорожців не зникає, й вони поновляються, як тільки московське правительство відмінило свої суворі накази відносно Запорожців, що видано було в роках 1709—1730. В 1734 році Запорожці повернулися зпід Алешок на свої старі місця й осіли кошем над р. Підпільною. Межигорським монастирем правив тимчасово бувший чернигівський архиепископ Іродіон Жураковський, (відомий з 1708 року), звільнений „на покой“ до цього монастиря. Тепер Іродіон звернувся до Запорожців з привітанням, в відповідь на яке кошовий Іван Малашевич писав до архиепископа, що „они, войско, монаховъ межигорскихъ не чуждаются и благословлятъ за духовныхъ себѣ мѣти“[3]). Листа від кошового Іродіон одержав 11 лютого 1737 року, а 9-го березня Іродіон дякував кошовому, курінним атаманам, старикам і всьому товариству за те, що ті приймають межигорських ченців „за настоятелей духовныхъ себѣ по прежнему“, і вислав до Січі ієромонаха Павла Маркевича, уставника та присутних при ньому. Разом з тим Іродіон обіцяє „соборне“ „у всі часи молебствовати“ в Межигорському монастирі за кошового, курінних отаманів, стариків та „за все товариство рицарське низового

[1]) „Описаніе о Малой Россіи Украинѣ“ Стан. Зарульського в московських „Чтеніяхъ“ 1848 р., № 8. стр. 21. — Максимович, II, 277—78. — Яворницький Д., „Исторія Запорож. козак.“, т. III, 397—399.

[2]) Про архимандрита Товію, засудженого в 1721 р. на заслання до Свирського монастиря за те, що він перебував на Січі до 1718 р., див. у т. I „Описанія дѣлъ и документовъ архива Св. Синода...“.

[3]) Максимович, Собр. сочиненій, т. II, 281.

війська Запорожського“[1]). Ієромонах Павло Маркевич замінив собою в Січі того архимандрита Гавриїла, який знаходився в 1734 році при Запорожському військові (можливо, прибув разом з ним з Алешок) і якому архиєпископ Рафаїл Заборовський, у відповідь на листа кошового з 3-го квітня 1734 р., — благословив закласти Покровську церкву[2]). З цього часу Межигорський монастирь знову став щорічно висилати до Січі своїх ченців. Що до кількости останних, то дослідники говорять неоднаково. Так, М. Максимович каже, що Межигорський монастирь щорічно посилав до Покровської Січової церкви двох ієромонахів та двох ієродіяконів[3]). Скальковський свідчить, що для Самарського монастиря й Січової церкви з Межигірря посилалося три ієромонахи й два ієродіякони[4]). Д. Яворницький твердить про двох ієромонахів для січової церкви, одного ієродіякона й одного або двох „уставщиків“[5]). Вважаючи на те, що один ієромонах призначався до Самарського монастиря, а уставник мусів бути обовязково ченцем-ієромонахом (як от Леонід в 1760 р., він же й доглядає січової школи[6]) або ієродіяконом, треба погодитися з М. Максимовичем. Але-ж ця кількість не завжди була однакова. Підставу до такого твердження дає нам відомість про тих Запорожців, що 20 січня 1762 року присягали цареві Петру III; тут ми знаходимо вісім межигорських ченців — пятьох ієромонахів (в тому числі начальника Січової церкви Володимира й „уставщика“ Леоніда), двох ієродіяконів та одного ченця (без духовного сану)[7]). Згадана відомість говорить і про те, що Межигорський монастирь деяких осіб залишав у Січі на протязі кількох років. Так, начальником січової церкви Володимира бачимо

---

1) Скальковський, стр. 392 („приложенія“).

2) Див. лист архиеп. Рафаїла в Скальковського (стр. 194—196 першого видання). З цього-ж листа видно, що тоді-ж архиепископ послав Запорожцям для нової церкви антімінса та нововидруковане в Печерській Лаврі євангеліє.

3) Див. його „Сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ“ в т. II-му „Собранія сочиненій“, стр. 281.

4) Скальковський (1-ше вид.), 196.

5) „Исторія Запорож. козаковъ“, т. I, стр. 358. 1-го видання.

6) Скальковській, „Ист. Нов. Сѣчи“, т. II, стр. 195—196, 3-є видання.

7) „Записки Одесскаго общ. ист. и древ.“, т. XIV, 655, — 9 травня 1770 року архимандрит Київо-Межигорський Гедеон Слонимський просив у митрополита благословення на посилку до Січі для церковних відправ трьох ієромонахів: Теоктиста, Адріяна і Вартоломея, та до них долучав ще й четвертого — Савву, який вже перебував у Січі (прохання Гедеона в „Кіев. Старинѣ“ 1901 р., № 1, стр. 6. в „документах“).

й після 1762 р., а уставник ієромонах Леонід був тут і в 1760 р. Очевидно, це залежало від того, як ставилося товариство до тої чи иншої духовної особи. Знаємо випадок, що кошовий Калнишевський, довідавшися в 1773 році про присилку до Січи в друге ієромонаха Кошмака (?!), який, при першому перебуванні в Січі, „при поступкахъ нечинныхъ отъѣздъ въ Кіевъ такъ непорядочно сдѣлалъ“, — наказав негайно вислати цього ієромонаха з Запорожжя назад до Межигорського монастиря[1]).

Межигорські ченці, перебуваючи в Січі, близько стояли до січового товариства й безумовно мали на нього впливи. Але-ж простежити за цим нема тепер можливости. Памятки минулого зникли, приступні зараз джерела про церковно-січові справи говорять дуже мало. Можливо, що знайдений вдруге січовий архів[2]), яким свого часу користувався А. О. Скальковський, зберігає ще деякі дрібнички по інтересному для нас питанню. Алеж ми зупинимося тільки на особі посліднього „начальника Січової церкви“, на архимандриті Володимирі Сокальському, про якого дещо збереглося не тільки в писаних джерелах, а й у памятниках народньої творчости, а це свідчить про те, що о. Володимир залишив по собі немалий слід серед низового товариства. На жаль, все те, що знаємо про архимандрита Володимира, носить характер поодиноких, уривчастих епізодів, на підставі яких нема змоги дати повну, вичерпуючу картину життя та діяльности „начальника“ січового духовенства. Починаємо з народніх переказів та пісень, як загально відомого джерела.

II.

Перші згадки про архимандрита Володимира знаходимо в записах архиепископа Гавриїла Розанова та архимандрита Якова Вечеркова: „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“.

Розповідаючи про „атакованіе“ Запорожської Січи ґенералом Текелієм, Микита Корж так малює події. Текелій наказав дорученим йому військовим частинам до Зелених Свят 1775 року обсісти всі запорожські землі понад Дніпром, а сам з своєю дівізією та артилерією в той же самий день наблизився до Січи й, зупинившися зо дві верстви від неї, на відкритій місцевости,

---

1) Скальковський, 80, вид. 1-е.

2) Див. замітку п. Ант. Флоровського: »Об архивѣ Сѣчи Запорожской« — »Голос минувшаго на чужой сторонѣ« (Париж), 1926 р., № 4/XVII, стор. 174. З приводу цеї замітки мова буде иншим разом

розкинув свої шатра, звелів виставити в одну лінію проти Січи свою артилерію, не давши одначе ні одного вистрілу; від Січи, в свою чергу, не було ніякого опору. Так стояв він два дні коло Січи, а тим часом курієри сповістили його, що „московські військa посіли вже всі паланки, всі містечка та всі слободи по всьому Запоріжжю". Тоді тільки, на третій день, Текелій послав до Січи за старшиною, аби та йшла до нього „въ гости". Одержавши таке повідомлення, кошовий покликав на сходку всіх курінних отаманів і почав з ними радитися.

„А що, панове-отамани, тепер будемо робити? от Москаль у гості нас кличе! чи підемо, чи не підемо: чи оддамо Москалеві Січ, чи не оддамо?"

Тоді отамани й ватажки та инші характерники почали поміж себе бунтовати: одні погоджувалися скоритися, а одні гримали, в надії на своє характерництво: „нехай Текелій приведе ще стільки війська, як оце, то ми всіх, як пух, розвіємо, всіх, як мух, передавимо! чи то-ж можна віддати за спасибі Січ та славне Запорожжя Москалеві? цього ніколи, поки світ-сонця, не буде!"

Такими відважними були всі сіроми, бурлаки та нежонаті: вони не мали ніякої осілости, тому й бунтовали. Але як більша частина як з отаманів, так і з багатих козаків, маючи в себе жінок, дітей та „прочія достаточныя обзаведенія по зимовникахъ", вважали недоцільним битися з Текелієм. Хоч би й пощастило „до ноги" вибити Москалів, що стояли коло Січи, то инші полки, що вже розташувалися в запорожських володіннях й оволоділи всіма паланками та свободами, почувши про опір Січи, знищать всі „пожитки", а жінок та дітей вже „безчеловѣчно предадутъ смерти". Через те вони й не погоджувалися з відважними, не здавалися на раду сіромах. Крім того бувший в Січі архимандрит, прочувши про таке безладдя та „мятежъ" серед козацтва, вийшов з церкви в повному священицькому одягові, з хрестом, і став умовляти бунтарів.

„Бійтеся Бога! що ви думаєте, діти? ви християне й піднімаєте руки проти християн; ви — християне й наміряєтеся пролити кров єдиноутробную! Побійтеся й втримайтеся од такого вчинку! Видно, така вже наша доля, й приймімо від Бога ми „достойная по дѣломъ нашимъ"! Ось вам хрест і Розпятий на ньому, і як що ви Його не послухаєте, то всі загинете „внезапно!"...

„Од такого вразливого („разительнаго“) вмолення, гадаю — каже Корж — камяне серце спустилоб сльози свої“ — од таких слів почали плакати не тільки бунтарі, а й вся старшина та військо, і тут же всі відповідали архимандритові: „ну, панотче, нехай буде так! знав ти, що сказати; ми за тебе готові й голови наші покласти, не то що послухатися!“ — Бо до архимандрита вони мали особливу повагу, як і до всього духовенства, єдино за те, що архимандрит, поперемінно з иншими ієромонахами, кождої неділі і в кождий празниковий день, говорили їм в церкві проповіді наізуст, „самыми разительными, по ихъ малороссійскому штылю“, виразами, й за те саме Запорожці й нагорожали духовенство й довіррям, й дуже щедрими дарунками“ [1]).

Таким чином, архимандрит, настоятель січового духовенства, переконав товариство, й козаки не виступили проти московського війська, захоплення Січи обійшлося без крови. Це свідчить про те, що авторитет архимандрита серед Запорожців стояв дуже високо. Розуміється, тут мали значіння ще й обставини, як і сам Корж зауважує, що січовики згодилися не воювати з Москалями „и по увѣщанію архимандрита, и по прочимъ обстоятельствамъ“ [2]).

Корж не був свідком захоплення Січи Текелієм; про це він чув від инших, й його оповідання повторює ті балачки, що були в народі про видатну подію в історії Степової України. І в цій передачі особі січового архимандрита надається велике значіння.

1832 року, підчас іллінського ярмарку в Кременчуці, Олекса Стороженко записав від кобзаря пісню про руйнування Січи Москалями. Пісня починається так:

Гей, із за зеленого гаю
Червоне сонечко зійшло;
Гей, з московського краю
Велике військо прийшло.

„Батько“, себто кошовий, побачивши в віконечко це військо, питається в „дітей“, чому це царицине військо прийшло,

„Чи не за нами,
Щоб йшли Татар к чорту гонить?“

Алеж той факт, що „гармати горлом в вічи стоять“, переконує всіх, що військо прийшло не за тим, що гадав батько...

„Ой провідали Запорожці,
Що Нечоса Текелю послав

---

[1]) „Устное повѣствованіе... Коржа“. Одесса, 1842, стор. 44—46.
[2]) Ibid. стор. 47.

Щоб нас з старшиною
І всю славну Січ зруйновав".

Подія ця відбувалася на „Великі Зелені свята". „Батько" радиться з „дітьми", що робити,

Що будемо чинити?
Москаль кличе в гості,
Будем, чи ні, йому голову хилити?
Як будем його зустрічати:
Чи з хлібом-солею?
Чи війну обявляти,
Чи йти до його доброю волею?
Одні кажуть: „не дамо за спасибі Січи!"
Другі кажуть: „мир лучче всього"
А сі: „нехай нам випалить очи,
То й пропадемо аж до одного.
Ніколи сього не буде,
Щоб ми оддали Січ-мати
Поки ще світ-сонця.
Будемо Січ нашу рятувати".
— „Бога бійтеся, діти! —
Каже пан-отець архимандрит.
„Що ви хочете робити?
Прокляті будете із рода в рід.
Ви, діти, — христіяне
І підіймаєте руки на братів!
Не робіть в своєму серцю рани,
Щоб милосердний Бог вас простив.
От вам хрест Божий,
На нього ви положіться.
І совіт мій вам гожий —
Ні в чім, діти, не журіться!"
— „Ну пан-отче, по твойому нехай —
Послухались тебе Запорожці.
Бери, Петре, хліб та сіль
Та й ходім до Текелі в гості".

Далі в пісні йде мова про візит кошового до ґенерала Текелія, про арешт кошового та старшин й про сумну їх долю та загибель на віки Січи[1]).

Наведені нами уривки записаної Ол. Стороженком пісні змістом своїм нагадують те, що розповідав Корж, що наведено вище. Це дає підставу гадати, що в основі як Коржевого оповідання, так і цеї пісні лежать народні перекази про обставини

[1]) О. Стороженко, Твори, Львів 1911. стор. 374—378 (видання »Просвіти«). Цю саму пісню наводить і Скальковський — »Ист. Нов. Сѣчи«, ч. III, стор. 192—196 (вид. 3-е).

зруйнований Січи, а тому в обох них з однаковою пошаною виводиться особа січового архимандрита, імя якого не названо.

Про ньогож згадує й друга пісня, яку А. Кащенко наводить в своїй книжці: „Оповідання про славне військо Запорожське низове"[1]). Тут він зветься священником „Владимиром" й зазнає від Москалів перешкоди в відправі у Січовій церкві.

Ой ішли наші славні Запорожці
Та понад Бугом-рікою,
Ой долиною та широкою,
Ой та понад лиманами!

Ой уже-ж наші славні Запорожці
Та невеселі стали —
Ой облягли-ж їх, облягли Москалі
Та всіма сторонами.

Ой кругом церкви Січової
Та й карачули стояли.
Ой, священнику, отцю Владимиру,
Та служити не дали.

Ой летіла бомба з московського поля
Та й серед Січи впала.
Ой, хоч пропали славні Запорожці,
Так не пропала їх слава!

Наведена тут пісня досить поширена на Україні Степовій, Київщині та Лівобережжю. На неї покликається О. М. Лазаревський для доказу популярности архимандрита Володимира серед запорожського козацтва[2]). Вона відома, як бачимо нижче, й Пан. Кулішеві. Відома й серед еміґрації нашої. 30 червня 1923 р. доводилося чути, як співав її проф. О. П. Одарченко, який засвоїв її ще в молодих роках. Пісня передає сум тих козаків, що з Січи втекли до Бугу та лиманів Дніпрово-Бужського та Тілігульського. в Туреччину, де вони згадують подробиці захоплення Москалями Січи та конфіскації військового майна, жертвою чого стала й Покровська Січова церква; до неї було приставлено варту, яка забороняла входити всім до церкви.

По народніх піснях тойже січовий архимандрит не мириться з московською окупацією Січи й разом з деякими січовиками тікає до Туреччини, переживаючи з останними тяжкі пригоди, сполучені з такою небезпечною мандрівкою. Так, на сторінках

[1]) Вид. в Ляйпціզі, стор. 300.
[2]) „Описаніе Стар. Малороссіи, т. II — полкъ Нѣжинскій", Київ, 1893, стр. 273, прим. 483.

„Кіевской Старины“ за 1885 рік (іюнь, стор. 363—364) Петро Зуйченко вмістив пісню, в якій січовий архимандрит, „отець Владимир“ підбадьорює запорожських втікачів підчас бурі „на Лиманіморі“, коли ті, по зруйнованні Січи, шукали собі „козачої долі“. Пісня має такий заголовок: „Пѣсня на исходъ Запорожцевъ за Дунай“. Наводимо її всю цілком, без скорочень.

Ой, на Лимані-морі зашуміла филя,
Та стали чайки поринати.
А отець Владимір, піднявши хреста у гору,
Став Господа Бога благати:
„Ой, пошли Ти, Боже, Запорожцям згоду
Від московської неволі втікати!
Як не Твоя-ж воля, підем всі у воду
Спасення за гріхи шукати!“
Аж ось гукнув батько-отаман:
„Чогож нам, діти, журитися!
Бились ми з Татарвою, бились і з Ляхами,
То й филі не будем коритися.
Піднімайте-ж стерна. —
Нехай вона грає, стогне-заливає,
А ми будем Богу молитися!“
І, схиливши чуби до чесного хресту,
Козаченьки щиро молилися...
Заяснілось море, крячки налетіли,
І филі доразу не стало.
Полетіли човни, мов птахи по вітру,
Шукаючи козачої долі.

Отже, з народних переказів, що збереглися в оповіданнях Коржа, та з народних пісень бачимо, що січовий архимандрит Володимир — людина дуже близька до січового товариства, завжди поділяє його долю, лихо козацьке являється й його власним лихом. Коли Москалі захопили Січ і обмежили свободу січового братства, то це обмеження розповсюджується й на нього, бо московські „караули“ „...священнику, отцю Владимиру та служити не дали“.

Близкість, поєднання його з Запорожцями настільки великі й безпосередні, що народня уява не мириться з тим, що козаки тікають до Туреччини без нього! Архимандрит Володимир іде разом з утікачами, з ними сполучає свою долю й, як за часи істнування Січи, скрізь і завжди підтримує моральні сили бідолашного козацтва. Виразний доказ того, на скільки справді Володимир Сокальський був популярним серед війська Запорожського!

III.

Що відомо про архимандрита Володимира з писаних джерел? Історичні матеріяли дають нам про нього мало відомостей. Скальковський, що користувався січовим архивом, дає підставу думати, що отець Володимир був начальником січового духовенства більше десяти літ. Звідки він був родом і коли попав до Січи, невідомо, алеж 1762 року, 20 січня, він, бувши ще ієромонахом, підписався, як „начальник“ січової церкви в числі тих, що присягали цареві Петрові III [1]). Самий факт довголітнього перебування його в Січі свідчить про те, що отець Володимир користувався пошаною та популярністю серед січового товариства, бо звичайно тут духовенство мінялося що року: в певний термін (у вересні місяці) [2]) настоятель Межигорського монастиря, в порозумінні з військовою старшиною в Коші, відкликав усіх бувших в Січі ченців назад, а на їх місце присилав инших. Так робилося на протязі десятиліть, і тільки особлива симпатія низового товариства до Володимира Сокальського могла примусити останнє до порушення давньої запорожської традиції що до представників його духовенства.

Матеріяльне становище начальника січової церкви, очевидно, було не кепське, бо в противному разі о. Володимир (як й инші ченці, що перебували в Січі) не дорожив би своїм перебуванням тут і знайшов би привід повернутися до межигорського монастиря. Перш всього він одержував платню від війська й грішми, й натурою-мукою. З 1761 року Запорожське військо одержувало що-року від московського правительства 6660 рублів та 1300 четвертей муки і 85 четвертей крупи (крім того, 50 пудів пороху й 50 пудів олова). Гроші й харчові продукти товариство урочисто на майдані ділило поміж собою. З цього на долю начальника січової церкви припадало у повну його власність 5 карбованців грошей та 5 четвертей борошна (житнього)[3]). Але-ж в 1774 р., коли він став архимандритом, військова рада призначила йому щорічну платню в розмірі 300 карбованців. Та

---

[1]) „Записки Одес. общ. истор. и древн.“, т. XIV, стор. 655 — „Кіево-Межигорского монастыря іеромонахъ Владимеръ, Сѣчовой церкви начальникъ“.

[2]) Див. Скальковський, стр. 77 (вид. 1-ше).

[3]) Скальковський. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стр. 202 і 203 — поділ 1768 року. Тут читаємо: „начальникові січових церков — 5 кар., піднадальному — 3 карб., ієромонахам — 5 карб., діяконам — 3 карб., устав-

головні засоби втримання о. начальникові січової церкви йшли від церкви, з прибутків за всякі церковні відправи, з братерської карнавки, від всього того, що побожне козацтво давало на січове духовенство (гроші, коні, тканини всякі, сіль, риба, вино та ин.), в цьому-ж відношенню воно не скупилося. Не даром-же на Січі збіралося богато зборщиків на ріжні монастирі: Київо-Софійський, Київо-Кирилівський, Полтавський Воздвиженський, ріжні молдавські та грецькі, особливо-ж у 60-х рр. XVIII ст.[1]).

Поруч з гарним матеріяльним становищем, о. Володимир користувався й повагою та моральним впливом серед товариства. Він брав безпосередно участь у всяких урочистостях та подіях в життю Запорожців. Наведені Скальковським уривки з денників походової канцелярії кошового Калнишевського свідчать, що Володимир Сокальський брав участь і в подорожах кошового. 23 лютого 1772 р. Калнишевський з усією військовою старшиною поїхав до Нового Кодаку по справах та, мабуть, і на прощу, бо там була чудотворна ікона Божої Матері. З нагоди великого посту всі старшини там говіли від 27 лютого до 3 березня (від понеділка до суботи), а потім Калнишевський влаштовав „всякіе порядки, обществу тамошному полезные". З кошовим їздив і „начальник отець Володимир з діяконом": підчас подорожі, він спільно з кошовим, ночував під стиртою сіна в степу, брав участь в урочистих обідах по зимовниках і в Новому Кодаці, зазнавав урочисті зустрічі з гарматними вистрілами й т. ин. Підчас перебування його в Новому Кодаці, йому, як і старшинам, було відведено помешкання в священника Василія Олексієва[2]). В 1774 році, 27 листопада — 13 грудня, кошовий знову їздив до Нового Кодаку; подорож відбувалася також урочисто, як і в 1772 році. Отець Володимир, вже тоді архимандрит, теж брав участь в подорожі Калнишевського і теж зазнав немало уваги й пошани[3]).

никові — 3 карб., свічареві — 1 карб., титарям — 4 карб., школярам — 3 карб., та паламарню — 10 карб.". Муку тоді-ж поділено так: „отцю начальникові церков — 5 четвертей, на паламарню дві четверті, на школу — 4 четверті й титарям — 2 четверті".

[1]) Див. Труды Кіев. Духов. Академіи 1894 р., № 10, стор. 305—315, стаття протоєрея П. Орловського: „Матеріалы для біографіи Кіев. митрополита Арсенія Могилянского". — „Чтенія въ общ. Нестора Лѣтописца", кн. XVIII (1904 р.), вв. 8—4, стр. 23—49 — О. Левицький: „Переписка съ Запорожьемъ (1763—1765)".

[2]) Скальковський, Ист. Нов. Сѣчи, ч. I, стр. 150—152, вид. 3-е.

[3]) Ibid., ч. I, стр. 152—153 (вид. 3-е).

В часі війни 1768—1774 рр. і єромонах Володимир брав участь в походах, переносячи разом з усім козацтвом тягарь походового життя. Ті нагороди, що правительство російське давало запорожським старшинам та козакам за їх послуги московським військам, примусили кошового Калнишевського Петра подбати про те, щоб дано було нагороду, за участь в походах, й начальнику січового духовенства: кошовий бажав, щоб о. Володимира зроблено було архимандритом, що могло-б викликати велике задовольнення всього січового товариства. Кошовий звернувся до київського митрополита Гавриїла Кременецького, в 1773 році, бо до його епархії належало Запоріжжя. Листування в цій справі затяглося, і тільки 1774 року, з наказу цариці Катерини II, ієромонаха Володимира Сокальського зроблено було архимандритом.

Військо Запорожське довгим листом своїм, з обіцянкою усугубити вірну службу свою російському правительству, дякувало цариці за таку велику до нього ласку, як призначення о. Володимира архимандритом, з правом носити йому й наступникам його золотого хреста на грудях[1]). Висвячення було переведено в Київі митрополитом Гавриїлом Кременецьким, про що він і повідомив Кіш Запорожський 20-го листопада 1774 року. Разом з тим митрополит просив кошового подати йому відомости про кількість запорожських церков і при них духовенства, про прибутки останнього, грамоти й т. ин.

Калнишевський ухилився від прямої відповіди: церкви запорожські збудовано військом, духовенство втримання має від війська і від нього одного залежить, а тому зайва річ обтяжати митрополита цим предметом![2]) Щоб вшанувати свого „начальника“ церкви, січове товариство купило для нього в Москві дорогого наперсного хреста та мітру, а військова рада 1774 року призначила йому щорічню платню в розмірі трьохсот рублів[3]), суму по тим часам (і для січовиків) велику.

Положення архимандрита Володимира змінилося літом 1775 року: 4 червня окупувало Січ московське військо, а 3 серпня того-ж року видала цариця маніфест про знищення „навіки“ Запоріжжя. Січове товариство зникло: частина його втікла в Туреччину, друга мусіла розійтися по инших місцях, бо

1) Яворницький, Источники для исторіи Запорож. козаковъ, ч. II, стр. 2001—2002; лист з 24 вересня 1774 року.

2) Скальковський, op. cit. стр. 79 (вид. 1-е).

3) Скальковський, „Ист. Нов. Сѣчи“, ч. I, стр. 140, вид. 3-е.

запорожським козакам наказано було кожному вертатися в своє первісне становище, туди, звідки походив Запорожець. Західню частину Запоріжжя, що лежала на правому березі Дніпра, включено було в склад „Новоросійської“ губернії, й новоросійський губернатор, ґенерал-майор М. В. Муромцев, що, в свою чергу, підлягав ґенерал-губернаторові Григорію Потьомкинові, повинен був ліквідувати тут запорожські звичаї та лад й завести той звичайний адміністраційний розпорядок, що вимагався царициним статутом про Новоросійську ґубернію. Збиралися відомости про запорожські слободи, зимовники та їх населення, робився опис запорожських земель, намічалися адміністраційні осередки, прокладалися почтові тракти в колишніх „вольностях“ запорожських, а тим часом арештовували та судили козацьку старшину та січовиків, що не хотіли коритися новому ладу. Майно таких старшин, починаючи від кошового Петра Калнишевського, було секвестровано; забрано було до державного скарбу й військове майно (гармати, зброя, військові шинки, льохи, крамниці, череди, табуни та ин.), що було не тільки в Січі, а й поза нею. Справу ліквідації старого ладу та підготовки до заведення нового, московського, Муромцев доручив підполковникові Петрові Норову, на якого-ж було покладено й обовязки коменданта в Січі, що була тоді-ж переіменована в місто Покровськ.

Тепер архимандритові Володимирові Сокальському довелося мати справи з иншою владою. Та це не пошкодило йому. Нове начальство ставилося прихильно до нього. 4 вересня 1775 року о. Володимир звернувся до новоросійського губернатора М. Муромцева з проханням видати йому, в рахунок звичайної для нього платні, сто рублів „за майську третину“. Текст цього прохання наводимо цілком, не перекладаючи на українську мову:

„Ваше превосходительство, милостивѣйшій патронъ! Уповая по высокому вашего превосходительства обнадеживанію, что може быть соблаговолите имѣть въ полученіи резолюціи о надлежащихъ мнѣ за минувшую майскую треть сту рубляхъ денегъ, прошу всепокорнѣйше ваше превосходительство о непродолжительной оныхъ мнѣ выдаче съдѣлать милостивое наставленіе; соблаговольте повѣрить, ваше превосходительство, что, по крайнему никакой прибели неимѣнию, доходитъ до такой скудости, что ни за что приготовить ни дровъ, ни харчей къ подходящей зимѣ. Въ протчемъ есмь съ истиннымъ имени вашего превосходительства высокопочитаніемъ и преданностью, мило-

стивѣйшый патронъ, вашего превосходителства покорнѣйшій слуга, Архимандритъ Владиміръ“.

Наведений документ свідчить, що січовий архимандрит звертається до Муромцева не випадково, а „по высокому“ його „обнадеживанию“, себто тому, що ґубернатор запевнив його, що платня йому, Володимирові, йтиме й по зруйнованні Січи, йтиме в тому самому розмірі, в якому вона йшла й при істнуванні січового товариства. Це й дає Сокальському підставу просити в ґубернатора розпорядження про видачу йому того, що належить йому „за майскую треть“, тобто за другу третину року (бо тоді російські урядовці отримували платню по третинам року, по закінченні кожної з них). Прохання своє наш архимандрит підкріпляє покликом на своє скрутне матеріяльне становище, на своє убожество: за відсутністю всяких прибутків (бо його попередні парохіяне-Запорожці розбіглися) — „по крайнему никакой прибели неимѣнию“ — він не має спроможности виготовити ні дров, ані харчів на наступну зиму. Губернатора-ж він зве своїм найласкавійшим патроном й підкреслює свою до нього повагу.

8 вересня М. В. Муромцев одержав прохання архимандрита Володимира, а через три дні, себто 11 вересня, дав „ордера“ підполковникові Норову, аби той задовольнив бажання прохача й видавав йому по сто рублів на третину. Разом з тим ґубернатор наказував тому-ж таки Норову видавати „отставному“ поручнику сербського гусарського полку Харевському[1]) по третинам належну порутчикові платню та дванадцяти писарям бувшого Запорожського Кошу по 30 карбованців на рік, з тим, щоб їх було зараховано на державну службу й приведено до присяги. Потрібні для зазначених виплат кошти Норов повинен взяти „изъ вступающих въ бывшей Кошъ Запорожской доходовъ“, отже не з державної скарбниці, а з тих коштів, що звичайно йшли до бувшого січового скарбу. Таке розпорядження Муромцев робив не сам по собі, а тому що одержав, „на (своє) представленіе, отъ его сіятельства, господина генералъ-аншефа, новороссійскаго генерал-губернатора и разныхъ орденовъ кавалера, графа Григорія Александровича Потемкина повелѣніе“. Звідци видно, що російська адміністрація визнавала якісь послуги з боку архимандрита Володимира й за ці послуги ста-

[1]) Харевському доручено було доглядати майно секвестроване. в кошового та инших старшин.

*

вилася до нього прихильно. В противному випадкові Муромцев не „обнадеживалъ“ б його, він сам не писав би до губернатора такого листа й не просив би належних йому „за майскую треть“ сто рублів, а сам Муромцев не робив би „представленія“ за нього Потьомкинові. Напевне, згадана адміністрація визнавала вплив Сокальського на козацьку масу підчас захоплення Текелієм Січи: він не допустив, разом з иньшою, лояльною до Москви козацькою старшиною, кровопролиття, допоміг московським військам оволодіти Січчю без всякого опору з боку запорожського козацтва. Серед січового товариства був поділ на два табори: частину козацької старшини (кошового Калнишевського Петра, писаря Івана Глобу, військового суддю Івана Тимофійовича Касапа, військового осавула Павла Головатого, полковників Ґараджу та ин.) захопили Москалі, друга-ж частина залишається на свободі, при своїх зимовниках та майні, одержують подяки й російські військові чини (от, як Сидір Білий, Антін Головатий, Яків Качала, Лазарь Глоба та ин.). Представники останньої течії мали в себе офіційні докази своєї благонадійности (з погляду Москви) в формі посвідок ріжних аґентів московської влади. Так, згаданий вище полковий старшина Лазарь Глоба, що володів двома зимовниками коло слободи Половиці, мав посвідки командирів ріжних військових частин. Ґраф Дебальмен, начальник тих частин, що окупували Новий Кодак та його околиці, свідчить, що Лазарь Глоба, підчас перебування Дебальмена в Новому Кодаці, „поводився так, як того вимагає обовязок честної людини й ніяких „развратныхъ“ вчинків що до теперішнього положення сього краю за ним не помічено, а навпаки він всіма способами дбав про те, аби непокірливих та „развратныхъ“ товаришів приводити до покірливости найвищій монаршій владі“[1]).

Начальник „січової церкви“, архимандрит Володимир, очевидно, належав до тих, що не тільки самі не робили вчинків, ворожих що-до нового положення Запорожського краю, а ще й „развратныхъ“ товаришів своїх „приводили“ до покірливости московській цариці. Зате то й аґенти останньої прихильно ставилися до отця Сокальського, який з иньшими ченцями перебував у бувшій Січі. 28 листопада 1775 р. київська консисторія

[1]) Ця посвідка взята мною з архіву Катеринославського губернського правління — звязка № 95, справа, без номера, 1781 р.; текст їх опубліковано в моїй статті: „Къ исторіи Запорожскихъ старшинъ и козаковъ“, в X вип. Лѣтописи“ Катеринославської архівної комісії (1915 року): в окремій відбитці стор. 25—26.

послала архимандритові Володимирові наказ про те, щоб він негайно їхав до Київа, а звідти до Батурина, куди його призначено настоятелем тамошнього Миколаївського Крупицького монастиря. Це новий доказ того, що Володимир допомагав московській владі, що мала від цариці наказ з Запоріжжям „спокойно и безъ кровопролитья кончить“[1]). Одержавши консисторське розпорядження, отець Сокальський почав збиратися в дорогу, й тут виявляється, що він мав десятеро коней, які знаходилися в зимовнику бувшого військового судді Головатого Павла (на річці Солоній, що вливається у Базавлук), і разом з кіньми Головатого попали до списку секвестрованого його майна. Щоб одержати своїх коней, архимандрит звертається до підполковника Норова з проханням повернути коней, що належали йому, а також ієромонахові Варахиїлові — двоє, та ієродіяконові Паладієві — одну коняку. При цьому Володимир покликався на свідків, які підтверджували, що справді, в табуні бувшого судді Головатого було десятеро коней отця Сокальського, пара — згаданого ієромонаха Варахиїла, а одна — Паладія. Підполковник Норов сам не наважився повернути цих коней їх правним господарям, а запитав дозволу в новоросійської губернської канцелярії, в підлеглій Н. В. Муромцеву установі. Канцелярія про цю справу рапортує 30 грудня 1775 р. самому Муромцеву; але-ж останній, на рапорті новоросійської губернської канцелярії положив свою резолюцію тільки 17 березня 1776 року; резолюція така: „учинить выправку, и буде по оной окажется по всякому истинному свидѣтелству, что точно сіе число лошадей ихъ собственныя, то возвратить имъ оныя съ расписками“. Отже Муромцев з застереженням ставиться до справи й вимагає „виправки“, себто докладного виясненння претензій архимандрита Володимира. Мабуть, таке-ж саме застереження виявила й новоросійська ґубернська канцелярія, бо свій „указъ“ Норову про виконання резолюції Муромцева вона послала тільки 30 квітня[2]).

Призначений настоятелем Крупицького Миколаївського монастиря в Батурині архимандрит Володимир Сокальський при-

[1]) Див. рапорт Текелія до цариці — „Зап. Одесского общ. Ист. и древ.“, т. III, 587—589. — Скальковський, „Ист. Нов. Сѣчи“, стор. 342 (вид. 1-е).

[2]) Згадані документи 1775—1776 рр. в моїй брошурі: „Къ исторіи бывшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ“, стр. 5—8 (відбитка з X вип. „Лѣтописи“ Катеринослав. архів. комісії, 1915 р.).

був туди в 1776 році. Тут він незмінно й перебував аж до самої смерти в 1790 р. Про життя його та діяльність, як настоятеля Крупицького монастиря, в історичній літературі нічого невідомо. Принаймні знавець минулого лівобережньої України О. М. Лазаревський, перелічуючи настоятелів Крупицького Миколаївського монастиря, про Володимира Сокальського міг сказати лише те, що відомо нам з оповідань Коржа, та в підтвердження великої його популярности серед Запорожців покликається на наведену вище пісню про московські караули[1]).

Наприкінці ще слово про портрет о. Володимира Сокальського. Згаданий вище Петро Зуйченко (вмер у лютому 1886 р.) збирав портрети історичних діячів та письменників України[2]). Серед иньших портретів мав він звідкись і портрет архимандрита Володимира. З поваги та приязні до Куліша, цей портрет Зуйченко подарував йому; алеж П. Куліш довго не брав собі портрета, й той залишався в Катеринославі. Тільки вкінці 1896 р. Куліш згадав про подарований йому портрет і написав спадкоємцям Петра Зуйченка, щоб вони надіслали портрет В. В. Тарновському до його музею. 8 січня 1897 р., себто меньше, як за місяць до своєї смерти, Куліш повідомив про це самого В. В. Тарновського. „Колись у Єкатеринославі“ — пише Куліш — „подаровано мені портрет отця Владимера, що про його співають:

Кругом церкви січової
Калаури стали,
Священнику Владимеру
Служити не дали.

„Я тоді просив мені не посилати, а як одержите з Єкатеринослава посилку на 10 р., дак знайте, що це прибув до вас отець Владимер. Той, що подарував його мені, був собі антикварій і ховав свій старосвіцький скарб у якомусь мурованому льоху. Чи не довідались би ви, що то за льох і що то був за скарб? Це був покійничок Петро Іванович Зуйченко“[3]). Чи Тарновський одержав портрет Володимира Сокальського, з листування не видно. Відповіди треба шукати в катальозі музею В. В. Тарновського в Чернигові.

---

[1]) „Описаніе стар. Малороссіи, т. II, полкъ Нѣжинскій“, стор. 272—273.

[2]) Лист П. Куліша до Мик. Стороженка 24 лютого 1885 р. — „Записки істор.-філологич. Відділу Академії Наук“, кн. II—III, стр. 214.

[3]) „Письма П. А Кулиша къ В. В. Тарновскому — сыну“. — „Кіев. Стар.“, 1899 р. январь. стр. 99.

Будівництво міста Потилича.

Написав ***В. Січинський.***

Зпоміж стародавніх міст Західньої України, особливе, як що не виключне значіння має Потилич своїми природніми багацтвами та рідкими памятками мистецтва, передовсім деревяними будовами, повстання яких сягає до початків XVI століття.

Потилич або Потелич, Телич, Подтелич, чи як селяне називають, Підтилич лежить на річці Тилич або Тилиця, що втікає до річки Рати, в 7 кільометрах від сучасного повітового міста Рава Руська.

Природні, мінеральні багацтва місцевости з підкладом прекрасної гончарської і фаянсової глини, білим піском придатним для шкляних виробів, добрим вапняком і брунатним вуглем, — значно підіймали значіння цього колишнього живого і досить великого мійського центру. Тут були гончарські майстерні, фаянсова фабрика, дві гути, броварня, горальня, млини, фолюш, воскобойня і чималий ремісничий промисл — ткацький, кушнірський, шевський, седлярський, ковальський, боднарський та ин. Тепер з цілого мійського господарства та мійського ремісництва не залишилося майже нічого, виключаючи хиба слабе і примітивне виробництво гончарське. Не стало і самого міста, тепер це лише невелике село...

Час заснования Потилича ще не встановлено. Правда, ми маємо згадку про Телич в Іпатьєвському літопису, де оповідається, що волинський князь Василько після перемоги над литовцями коло міста Небля в р. 1262 повернувся до Володимира Волинського. Тоді князь післав до короля Данила післанців. „Король же бяшеть поїхал в Угри і угони єго Борис у Телича“...[1]). Одначе невідомо, чи в літопису йде мова про наш

[1]) Полное собраніе Русскихъ лѣтописей. Томъ второй. Ипатьевская лѣтопись. изд. второе. СПБ 1908. арк. 285 відв., ст. 857.

Потилич коло Рави Руської чи Тилич коло Попраду на дорозі до Угорщини, принаймні акад. М. Грушевський схиляється до останнього припущення[1]).

Істнують також устні перекази про заснования міста в старокнязівську добу. Одна з таких леґенд занотована в „Шематизмі" перемиської єпархії, що Потилич заложений на вісім років перед Львовом (1250—7 = 1243), але невідомо, з якого джерела взятий цей переказ.

Друга леґенда, що затрималася у селянства ще і досі і записана Е. Горницьким в кінці XIX ст.[2]), говорить о „Солудивім Боняку", що був у Потиличу. Як відомо з історичних, літописних звісток (Іпат. літопис), князь Половців Боняк в 1096 році напав на Київ, а в 1097 році рушив у похід на Галичину, де, як союзник Давида Волинського і галицьких князів, розбив Угрів під Перемишлем. По иншій версії діяльність Боняка припадає на першу половину XII ст. Зміст леґенди, записаної в Потиличу, зводиться до того, що чоловікоподібний Боняк мав такі довгі і тверді повіки, що їх підносили желізними вилами два його підручні парубки. На що тільки подивився він своїми чортівськими очима, всюди наступала в той час біда і нужда на людей, а з красних країв робилася пустеля. Так стояв Боняк раз під Потиличем на „Косовім горбі", подивився на Потилич і від тоді Потилич почав підупадати, а земля стала неурожайна. Цікаво, що та сама леґенда істнує і тепер серед місцевого селянства, але приписується не Боняку, а „одному з полковників" Богдана Хмельницького, при чім з тою варіяцією, що „відколи той полковник подивився на Потилич, то сталася поміж людьми незгода". Таким чином, леґенда, що мала м. и. пояснювати також явища господарсько-хліборобського характеру („...а земля стала неурожайна"), згодом змінилася, з примішкою мотивів суспільного життя і побуту.

Леґенда про Солудивого або Шолудивого Боняка повторюється, з ріжними відмінами, також по инших місцевостях України, але найбільше на Волині та Галичині. Варіянт про чарівника

[1]) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. II, ст. 612. Що до Тилича коло Попраду, на північний захід від Бардієва, то там істнувала старовинна церква, правдоподібно. XVII ст. описана В. Мисковським (Holzkirchen in den Karpaten. II. Die ruthenische Holzkirche in Tylicz (Galicien). Mittheilungen d. Central-Comis., Wien 1880, ст. XXVIII).

[2]) Записки топографічно-историчнї о стародавнôмъ мѣсточку Потыличи (Зôбравъ Евгеній Горницкій). »Зоря«, Львів 1890, чч. 10—15, ст. 206.

Боняка, що мав незвичайно довгі повіки, записаний, між иншим, в Завалові коло Галича п. Герасевичем і в Погоні коло Станиславова Т. Окуневським в 1887 р. З деякою відміною це саме оповідання зустрічається в Румунії. М. Драгоманів, що присвятив цій легенді спеціяльну розвідку[1]), приходить до висновку, що в цій легенді нема нічого не лише історичного, але і місцевого, окрім імени Буняка та епітета „Шолудивий", котрий дає половецькому ханові наш літопис. Порівнюючи ріжні варіянти наших пісень з иншими вказує, що вони становлять посередню форму, поміж найстаршими азійськими і візантійськими варіянтами та досить близько стоять до західньо-европейських — народніх чеських і пізніщих народніх німецьких[2]). Що до потилицького варіянту, де Боняк заміняється чарівником-полковником Богдана Хмельницького, то подібні легенди відомі також на Волині (Кремянець — Дубно), занотовані в працях Костомарова[3]). По думці М. Драгоманова, ся легенда подана Костомаровим за польським хроністом Юзефовичем та німецьким Енгелем.

Польський історик Длугош XV ст. (I, 45), а за ним і новійший дослідник Шараневич[4]), вказували, що в XV ст. були сліди в Потиличу оборонної фортеці, яка панувала над містом і старим шляхом, що йшов з Белза в Надсяннє[5]). Сліди оборонного замчища залишилися ще і досі, зовсім не досліджені і не розкопані. Природня гора, під назвою „Городище", на якій були укріплення, є дійсно імпонуюча. Вона домінує не тільки над містом але цілою околицею. Знаходиться на схід від містечка і з того боку є дуже стрімка, так що старе містечко з неї видно як на долоні (див. рис. 1). На самому вершку гори є досить велика площа коло $^{1}/_{2}$ кілометра в поперечнику, яку з чотирьох боків оточують вали, рови і почасти рештки камяних укріплень. Дуже стрімкий східний спад гори має вали безпосередньо над кручою. Тут же збереглися камяні, безсумнівно штучні, укріплення, які скоро будуть

---

[1]) Розвідки Михайла Драгоманова про українську нар. словесність і письменство. Збірник Фільольоґ. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1900, т. II, ст. 95: Шолудивий Буняка в укр. нар. оповіданнях.

[2]) Там само, ст. 122 і 165.

[3]) Богдан Хмельницький, вид. 1884 р., т. I, ст. 342.

[4]) Szaraniewicz: Żródła do poznania dziejów", ст. 3 і Изслѣдованіе на поли отечественной исторіи и географіи, „Литер. Сборникъ галицко-русской Матицы«, Львôвъ 1869, ст. 126.

[5]) У Длуґоша: »Potylicz, mons altus terrae Belsensis, qui a fluvio Potylicz alluitur et oppido sui nominis imminet, in quo quondam arx notablis habebatur«.

зрівнані з землею. Польський археольоґ Зоріян Ходаковський, їдучи через Потилич в 1818 році називав потилицьке городище „святим городом старих Славян — довкола валом обсипаний“, а камяну кладку пояснював він, як укріплення тих валів, бо були вони над самим спадом гори[1]). Найгірше зберіглися вали з півночи і півдня, а зі сходу, де спад гори найменьший, і де крім насипаного валу є окіп, ще і досі помітний перерив поміж валами, ніби місце колишнього входу — брами до городища. На цьому і кінчаються наші відомости про потилицькі укріплення, що сягають своєю давниною, правдоподібно, до старокнязівської доби. Але і пізніщі часи не дають нам якихнебудь документальних звісток. Коли Галицька Україна підпала під панування Польщі, першим кроком нового володаря було заснування латинської парохії, що сталося в році 1425.

*

Розцвіт мійського життя Потилича припадає на кінець XV і ціле XVI століття — час ренесанса, коли нові умови соціяльного устрою Европи спричинилися до надзвичайного розцвіту міст з їх господарським життям і широким розвитком ремісничого виробництва, що керувалося особливими „уставами“ цехових організацій.

Потилич XVI ст. власне може служити прикладом такого малого міста з досить розвиненими ремісничими спеціяльностями. Так реєстр 1578 року вичисляє в Потиличу 27 перекупнів разом з пекарями, 50 гончарів, 14 ковалів, 6 кушнірів, 8 ткачів, 19 шевців, 10 різників, 12 пивоварів, 7 купців, по два кравці і солодовники, одного боднаря[2]). „Ревізія“ 1564 року опріч зазначених ремісничих спеціяльностей, згадує також 4 ковалі, 2 золотарі, 2 седлярі і одного муляра[3]). Крім того робітники були заняті на гутах, млинах, воскобойні, горальні та инших мійських підприємствах. З більших підприємств, опріч гончарського виробництва, що було широко відоме вже в 1502 р., в XVI ст. в Потиличу працювали дві гути, що виробляли фляшки і шкло на шибки, як це зазначено в „Ревізії“ 1564 р.[4]). Одна з гут належала до староства,

---

[1]) За Горницьким — „Pamiętnik naukowy“, Kraków 1837. т. III і „Biblioteka Warszawska“ 1868, т. II, ст. 178, де опубліковано лист З. Ходаковського до гет. Л. Кропинського про потилицьке городище.

[2]) Архивъ Юго-Зап. Россіи VII. II, ст. 166—7: М. Грушевський: Історія Укр.-Руси. т. VI, ст. 120.

[3]) Жерела до історії України-Руси, Львів 1900, т. III, ст. 242—252.

[4]) Жерела I, ст. 97; II, ст. 197, 251—2, 419.

другу „скупив за королівським дозволом" потилицький війт разом з ґрунтами, млином, ставом, що до неї належали, та осадив тут шість селянських господарів і заложив малий фільварок[1]). Податки з першої гути складалися, крім дорічного чиншу, 6 злотих і 12 грошей, ще 400 шклянок і „скільки потрібно" шкла до замку (любачівського). Друга гута платила 1 злотий і 18 грошей. Тепер від гут залишилися лише назви околичних сел Потилича — Гута Зелена і Гута Обєдинська.

Оскільки Потилич був значним лістом в XVI ст. свідчить „Ревізія" 1564 р., де офіційний документ нараховує 95 „цілих" дворів і 72 ланів. Крім Ринку були тут більші вулиці, як Гончарська, Закостельна, Забужанська, та окремі околиці як Забуже, Прусія, Передмістя, Підгірря та ин.[2]). Належало місто до коронних посілостей — до староства Любачівського, повіту і воєвідства Белзького[3]). Дуже рано запроваджено тут маґдебурське право, бо вже в 1498 році надає король Ян Ольбрахт потилицьке війтівство Мартинові Бронєвському. Про культурний стан міста кінця XVI ст. говорить, наприклад, звістка, що тоді вже був спеціяльний „руський шпиталь". З пізніщих документів довідуємось також про потилицький шпиталь для убогих з фондом на 11 убогих![4]).

Про історію міста та його будов протягом цілого XVI ст. зберeглося чимало історичних звісток в грамотах, королівських привілєях, люстраціях, судових розправах то що. Частина цих мійських паперів, що колись переховувалися в потилицькій ратуші, випадково заховалася на місці в Потиличу, і дала авторові цих рядків головну підставу для цеї розвідки, особливо що до історії будов. Не заховані оріґінальні документи міста Потилича збереглися в копіях. Цей щасливий випадок пояснюється тим, що місцеві українські парохи вічно провадили ріжні судові розправи за посідання ґрунтами. На доказ своїх посілостей, священники списували в копіях ріжні документи, а навіть ведено книжку — рід дневника. Все це заховалося ще і досі в місцевому парохіяльному архиві.

Розвиток мійського господарства і спеціяльно будівництва особливо поширюється після 1502 р. — року татарського по-

[1]) Жерела III, ст. 252.
[2]) Жерела III. ст. 244—252.
[3]) Źródła dziejowe. XVIII I, реєстри 1531 і 1548 р.
[4]) З архіву міста Потилича. З огляду на те, що цей »архів« зовсім не упорядкований, ми не маємо можливости зазначати число паперів.

грому і спалення Потилича. Про цей татарський напад знаємо з грамоти короля Александра 1502 р., котрою місто звільняється від податків на 6 років, від мита на два роки, а від чопового на один рік[1]). В 1519 році одержує Потилич „привілей“ на ярмарку, а в иншому привілею Владислава IV дозволяється три ярмарки, триваючих дванадцять тижнів зі свобідним вибором торговельного радника. Далі дозволяються тижневі торги зі „свобідним вибиранням“ від селян дров, з продажею дьогтю, смоли і лоєвих свічок в ратуші. Свої права і першенство Потилич пильно оберігає і в 1523 році добивається королівського привілею, в якому забороняється улаштовувати ярмарки в околичних селах, „котрі увійшли у звичай зі шкодою для міста і противні його привілеям“, далі щоби ніхто з громадян не варив пива на віддаленню одної милі від Потилича[2]). Тойже привілей поновляє маґдебурське право, через те, що належні місту привілеї запропастилися в часи татарських набігів, і дозволяє побудувати ратушу. З істнуючих тепер будов на Ринку, найбільша деревяна будова, що стоїть по середині площі (рис. 1, літ. Р), ще і досі називається ратушою, але це будова, правдоподібно, пізніщої дати (після XVI ст.). В привілею 1523 р. дозволяється побудувати костел на горі „Старе Городище“ та укріпити його. Для зискання потрібних коштів королівська грамота подає такий своєрідний, часто уживаний в Польщі, проєкт: вибудувати у місті коршму з горальнею і воскобойнею, завести на сі вироби монополь, а дохід з них ужити на будову і уряджения костелу!... Горальня і воскобойня дійсно функціонували не зле, але до будови костелу так і не прийшло, як це свідчить привілей з року 1540. Натомість дохід з горальні і воскобойні призначається тоді на укріплення міста[3]). Грамота 1523 року цікава ще і тим, що тут занотовано також здобуток „Русинів, грецької віри“ в самоуправі міста. До трьох радників римо-католиків додається ще четвертий „радник Русин“, очевидно з „людей достатних, доброї чести і слави“, і такий же один „Русин“ поміж семи лавниками.

Значні улегшення для міщан наступають в році 1552, коли королівським привілеєм звільняється потилицьких міщан, що

---

[1]) Оріґінальна королівська грамота 1502 р. передана автором до Укр. Націон. Музея у Львові.

[2]) З люстрації 1766 р., де передається зміст усіх привілеїв. Тепер рукопись в Бібліотеці Оссолинських у Львові, ч. 2835.

[3]) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, т. VIII під „Potylicz“.

везуть крам, від мита по цілій державі[1]), що мало добрі наслідки найперше для гончарського і шкляного виробництва.

Десь перед 1569 роком Потилич знова навістили Татаре, про що довідуємось з грамоти тогож року, якою привертається горожанам давні привілеї і повне посідання ґрунтів.

Ріжні податки і монополь відбирав арендар, насаджений самим королем, крім того населення платило податок старості на любачівському замку і місцевому війтові. Вже привілей середини XVI ст. встановлює платню для любачівського замку по 16 грошей від четверти лану. „Повинности міста" страшним тягарем лягали на все біднійше населення. Це ми знаємо з пізніщої люстрації 1766 року[2]), де перечислюються податки на міщан з „пляців і городів". Особливо тяжкі податки грішми і посудою накладано на гончарів на потреби тогож любачівського замку: „Посуди поливяної, горців великих і малих, тиглів, ринок кіп шість, простих горців до набілу кіп три і кахлів поливяних кіп шість. До того ще кахлеву піч, де покажуть, мають виставити на три роки".

Не приходиться вже говорити, що місцеві війти використовували по свойому своє становище, так що міщане мусіли звертатися до короля в обороні своїх прав. Так маємо королівську грамоту з р. 1603[3]), в якій король забороняє Юрію Броневському, потилицькому війтові „порушати права горожан". Але цей наказ, очевидно, не був такий страшний, бо утиски не припинялися, а місто постепенно почало підупадати.

Лише гончарське ремісництво далі жило повним життям та розвивалося. В 1615 році добилися вони навіть „Уставу для гончарського цеху", котрий в 1649 і 1729 роках було підтвержено королями[4]). Але цеховий устав в руках старших майстрів став у свою чергу засобом для визискування учнів та нових робітників, яких приймали до цехового товариства. В гончарському цеху Потилича, наприклад, жадалося „зробити на пробу ринку, в котрій би усмажилося двадцять кіп яєць і масла до них, скільки треба, і миску, на котрій би та страва умістилася". Під час тої роботи треба було „підняти" (гостити) 12 майстрів, що мали до-

---

[1]) Там само подається, що документ зберігається в Архиві Бернардинському у Львові, т. 346, ст. 814 і т. 502, ст. 1840.

[2]) Рукопис в Бібліот. Оссолинських, ч. 2835, ст. 96—97.

[3]) Архів Бернард. т. 356, ст. 360 (Słownik geograf.).

[4]) Dodatek do Gazety Lwowskiej, 1853, ч. 27.

глядати тої роботи". Від цього всього можна було також відкупитися 30 золотими!...

*

Великі революційні рухи на цілій Україні і зокрема в Галичині в 1648 році не залишили і Потилича. Про перебування тут українських козаків під проводом Богдана Хмельницького перший раз в 1648 році і вдруге в 1655 році, польські хроніки та за ними і старші українські історики говорили, розуміється, як про „знищення" і „пустошення" краю і самого міста Потилича. Як відомо, війська Хмельницького в жовтні 1648 року зпід Львова рушили до Замостя по шляху: Збоїска, Куликів, Жовква, Магерів, переходили через Потилич, далі прямуючи через Раву, Наріль і Томашів. Сам гетьман, правдоподібно, з Жовкви завитав до Крехівського монастиря, де заночував з дня 26 на 27 жовтня[1]. Останнє тим більше правдоподібно, що ще під час облоги Львова Хмельницьким, до нього зявилася делеґація від крехівського монастиря, запрошуючи його до Крехова. Невеличка затримка вийшла під замком Руді коло Потилича, де замкнулася околична шляхта під проводом Юрія Белзецького. Але по короткій облозі замок впав і ціла шляхта дісталася в руки Хмельницького.

Що був Богдан Хмельницький в самому Потиличу свідчить напис на евангелію в місцевій т. зв. Передмійській церкві Різдва Богородиці про те, що тут був зі своїм військом гетьман Богдан Хмельницький підчас походу на Замосте. Перебуваючи в літі 1923 році в Потиличу авторові, на жаль, не пощастило побачити цього евангелія, бо його, як пояснив місцевий парох, передали до сусіднього села якомусь молодому досліднику для його наукових студій.

Инший доказ перебування гетьмана в Потиличу — оповідання козаків з полку Небаби, захоплених польськими підїздами під Томашовом, про те, що Хмельницький вислав їх з Тугай-беем перед себе з під Потилича[2].

„Руїна" і „нищення", які спричинили козаки торкалися в першу чергу ненависної їм польської шляхти, а в парі з тим уніятів, яких в той час трактували на рівні з „латинниками", як що не гірше. Тому в Потиличу сталася відома подія, що було вбито місцевого уніятського священника. Це тим більше зрозуміло, що По-

---

[1]) С. Томашівський: Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину. Львів 1914, ст. 69.

[2]) М. Грушевський: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). Київ-Відень. 1922. ст. 96.

тилич був місцем, де народився відомий Калікст (Касіян) Сакович (народився коло 1580 р.), автор „Віршів“ на погреб гетьмана Конашевича Сагайдачного (1620 р.), ректор Братської школи у Київі, пізніще уніят і латинник-єзуїт, автор полемічних памфлетів писаних польською мовою проти православя.

З другого боку, маємо відомости, що саме в Потиличу міщане приймали енергічну участь в протипольських рухах за часів перебування Б. Хмельницького. Тут вони повстають під проводом двох священників Івася та Ілька Процика, нищать костел, потім прилучаються до козаків, беруть участь в поході на сусідні замки й двори[1]).

Про перебування українських козаків в Потиличу в 1655 році[2]) і пізніще шведських війск збереглися лише глухі відомости. Люстрація Любачівського староства з року 1667 нічого не подає про Потилич, як місто знищене через шведську війну. Все таки в другій половині XVII ст. Потилич і надалі залишається не другорядним містом, бо навіть зупиняються тут польські королі підчас своїх переїздів[3]).

Про перебування Турків в Потиличу в 1672 році залишилася лише легенда, що міщане, урядники і мійські жовніри „схоронилися на гору Городисько і там боронилися маючи досить оружя і пушок“[4]). Нічого і казати, що в другій половині XVII ст. ніякого оборонного замку на горі „Городище“ не було, бо вже в XIV ст. від нього залишалися лише сліди... Цікаво, що оця легенда про „чудесне спасення“ Потилича від Турків, подібна до почаївської і це вказувало би, що Турки не спричинили якихось великих шкід в Потиличу, або і зовсім не були в самому місті.

Народні перекази не залишили і другу подію — перехід шведських військ Карла XII через Потилич на весні 1709 року. Легенда звязує це зі знищенням церкви Миколаївської. Вона оповідає: „Перед великим натовпом Шведів не мали наші міщане-солтиси безпечнійшого місця, де би могли сховатися, як церкву святого Николая. Але о сій тайні довідалися скоро кляті вороги і підпалили церкву зо всіх кінців. Лиш пів корця золотих підков (sic!), лишилося по бідаках!..“

На місці колишньої Миколаївської церкви пізніще стояла

---

1) Жерела, V, ч. 23. За М. Грушевським, VI, ст. 261.
2) Петрушевич: Сводная Галиц.-рус. лѣтопись, I, ст. 123—4.
3) Tatomir: Slady króla Jana, ст. 88,
4) Ціла досить довга леґенда подана в »Зорі«. 1890. ч. 10—15.

капличка, а в 1841—2 роках вона спорохнявіла і була розібрана[1]. На полудневій стороні від Ринку ще і досі є деревяний хрест, як пояснюють, на місці церкви Миколи.

Більш автентичний характер має один з документів (в польській мові) 1708 року, що вказує на перебування тут Шведів: „Діялося в Потеличу дня 5 мая Р. Б. 1708 в присутности славетного пана Александра Щербана — ландвіта, в присутности слав. пана і т. д... і при цілому уряді, бувша руйнація через Шведів всюду в наших краях, при тім дісталося і нашому містечку Потиличу, що не тільки худобу людям позабирали, але в костелі, в церквах руйнацію учинили"[2]. Других два записи подає Е. Горницький[3], списаних ним з „Помянника" 1659 року, що переховувався в 1890 році в церкві св. Духа. З них довідуємось, що перебування в Потиличу шведського відділу кінчилося навіть двома смертними випадками місцевих горожан:

„Сей раб божій Максимъ скончалъ животъ свой отъ старости своєй, было болше якъ лѣтъ ѯѕ (66), затятъ сокирою в голову отъ незбожнихъ геретикъ то єсть Шведовъ при храмѣ св. Духа и такъ Пану Богу душу отдалъ року божія ҂аѱ҃ѳ (1709) мѣс. марта ї҃є (15) дня. Тогожъ дня и години Адама гончара шпадою сколовъ и сокирою два рази въ голову затявъ и такъ Пану Богу душу отдалъ и тамъ вєлє люду скалєчєно въ Подтеличу градѣ".

В XVIII ст. Потилич швидким темпом близиться до упадку. Великі податки на населення, як хліборобське так і ремісниче підточують його економічний ґрунт. І хоч міщане знова подають скарги на тяжкі податки і відібрання від міста доходів, про що ми довідуємось з люстрації 1766 року, але не одержують вони на цей раз навіть відповіді.

Таж люстрація подає нам досить убогий господарський стан міста: „Місто то заложено на 119 ланах, але тепер зарослі лісом, ледви шоста частина, ланів 20 поля знаходиться, на котрі міщане і обивателі міста виказалися привілеєм approbationis Яна III, виданим в Яворові дня 14 квітня 1680 р., ствержуючим привілеї, записи доживотні, прерогативи і права".

Цікава ще люстрація 1766 року тим, що подає перелік усіх тих важнійших будов, з яких беруться ріжні податки: „Ратуша з крамницями, бровар з винницею, коршма на Передмістю, кор-

[1]) Там само.
[2]) З документів міста Потилича, знайдених автором.
[3]) »Зоря«, 1890.

шма в Прусії, млин боровий (в урочиску Борове) на 3 камені, млин присянський (в селі Присю) при річці Раті на один камінь, фолюш (машина до збивання вовняної матерії)" та ин. Інтересно зазначити, що в XVII ст. Потилич мав аж 5 добре упоряджених ставів, в 1766 році — три, в 1890 році лише один, а тепер немає жадного...

Всі доходи, очевидно лише прямі, читаємо в люстрації 1766 року, виносили на один рік 5.067 зл. польських і 20 грош., а onera et expensa fundi виносили 1423 зл. 27 гр.

Невелике оживлення наступило в Потиличу в початку XIX ст., коли тут було заложено фаянсову фабрику, де працювало 150 робітників. Потилицькі фаянсові вироби славилися на цілу Галичину і могли, у свій час, конкурувати навіть з закордонними. Але під кінець XIX ст. виробництво значно погіршилося, а в самому кінці XIX ст. фабрика закрилася.

Значно підупало і гончарство, так що тепер цим ремеслом займається лише кілька бідних жидівських родин, що виробляють зовсім примітивну і зле випалену посуду.

Перебуваючому в Потиличу в 1923 році авторові траплялися фаянсові вироби лише останніх років істнування фабрики, але і вони викликують значний інтерес, навіть з мистецького боку. У всякім разі в дослідженню нашого гончарського і фаянсового промислу потилицькі вироби заслуговують на окрему спеціяльну розвідку.

В XIX століттю, особливо в другій її половині, Потилич не можучи конкурувати з иншими великими промисловими і торговельними центрами, що мали великі капітали, швидко хилиться до повного упадку. В цьому розумінню Потилич поділив долю иньших менших міст Европи, що повстали в добу ренесансу і загинули на порозі XIX століття. Всеж таки по кількости населення міг Потилич називатися бодай хоч містечком. По статистиці 1847 року тут було 511 будинків з 2.745 мешканцями, з того 112 жидів. По перепису 1880 року — 613 будинків, 2.929 мешканців, з того 2.195 Українців, 431 Поляків, 303 „Німців", — 2.131 греко-католиків, 493 римо-католиків, 303 жидів і 2 инші віроісповідання[1]). В 1890 році було в Потиличу з околичними селами, коло 3.000 населення[2]).

* * *

[1]) Słownik Geograficzny — Potylicz.

[2]) Городинський, ст. 190.

З памяток архітектури особливо цінні в Потиличу деревяні будови, що сягають аж XVI століття. Коли приймемо на увагу, що памяток деревяної архітектури XVI ст. у нас на Україні майже немає, а дати заложення і ремонтів потилицьких будов можна підперти цілим рядом неперечно документальних відомостей — стане для нас ясним, оскільки є цінні для історії українського мистецтва потилицькі памятки.

За найстаршу будову міста Потилича треба вважати церкву св. Духа на Підгірю (див. рис. 3, 8, 9—14). Вона стоїть на узбіччю міста під горою „Городище" і була побудована, згідно з переказом, потилицькими гончарами. Тому, що тут скрізь були старі, добрі ліси, то матеріял для будови рубали на місці, тутже висушували та обробляли для будови.

Рік заложення церкви датується в „Шематизмах" перемишльського єпископства роком 1502, але, на жаль, там не подається звідки саме взята ця дата. Ріжні документи, або їх копії, що збереглися в згаданому парохіяльному „архиві", подають цінні вказівки до історії будови, переважно XVIII ст., та освітлюють до певної міри і питання заложення будови. І так в копії документу 1555 року[1]) вказане, що на місці істнуючої тоді (в 1555 р.) церкви св. Духа була церква Бориса і Гліба. Це підтверджується також тим, що в церкві залишався старий образ Бориса і Гліба, пізніще (перед великою війною) переданий до Музею Ставропігії у Львові (рис. 10). І. Свєнціцький[2]) зазначає, що ікона Бориса і Гліба з Потилича (Ставропігіяльний Музей, ч. 192), „лучить Галицьку Русь із давніми традиціями Київської землі. Ікона ся задержала на собі ціхи давньої іконописної традиції, завдяки якій іконописець повторив один з найстарших типів зображення святих". Ікону датовано, в підпису на ілюстрації[3]), другою половиною XVI століття, одначе невідомо, за якими джерелами подається ся дата. Самий образ вивезено зі Львова російськими військами, під час великої війни, до Ростова на Дону і тому оглянути його у Львові авторові сих рядків не вдалося. В стилістичному відношенню, судячи по репродукції (рис. 10), цей образ можна датувати не тільки першою половиною XVI ст., але навіть XV століттям.

[1]) З »Записника« місцевої парохії, правдоподібно XVIII ст. — тепер переховується в потилицькій церкві Пр. Богородиці.

[2]) І. Свенціцький: Галицько-руське церковне малярство XV—XVI ст. (Матеріяли і замітки). Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. CXXI, Львів 1914. ст. 96.

[3]) Там само, ст. 106, рис. XIII.

З документу 1729 року[1]) довідуємось, що „на Підгіррю" коло церкви з південної сторони коло бабинця була мурована „комора" зі склепінням. В другому документі того самого 1729 року[1]) говориться про иншу комору з північної сторони коло бабинця. Були ще „комори" коло середньої частини церкви з півдня (1756 р.) і під дзвіницею церкви (документ 1732 року)[1]). Всі ці „комори" віддавав місцевий парох мешканцям, переважно гончарам, побираючи за це платню! Колиж йому дехто з комірників не платив, то таких без церемонії потягав до суду... З цих судових розправ ми власне і маємо відомости про ці „комори".

Підгірська церква в 1736 році ґрунтовно ремонтувалася майстром тесельського куншту Казимиром Домініковичем[2]). Він пише: „В лісі зробив 6 підвалин. На самій горі великої церкви (середньої частини — наша прим.) будовано нові копулу і вісімку з віконцями... на четирех кватирах старої будови, на котрих давав нову шатню і лати по них нові і коронки над вікнами вісімки" (4 віконця у вісімці — наше пояснення). „І на тій великій копулі маленька зелена копулка куншту гончарського старосвітського взірця і на тій же кулі... желізний на кшталт... осадив хрест найбільший запровадив щасливо. Хрест з Немирова добрих ковалів з промінням. Кратки, котрі були старі, повипадали і ланцюшки з кобилками на взір перантів желізних прибив на вісімці для забезпечення від вітру над віконцями зі сходу і заходу. Вставив 4 віконця в олові, також роблені в Немирові. За те мені дав св. Духа парох о. Дуркалевич 24 злотих польських крім трунку і леґуміни". Далі „репарував паперть т. є. опасання з переду церкви і трема ґанками. На тім же будинку щит з ґзимсами і на тім ґзимсу, що на верху паперти з двома копулками куншту гончарського коштовно роблено. На штимберку хрест передній менший. Дах на бабинці побитий новий".

Далі вказується „над олтарем репарував". Побивав наново опасання навколо церкви і стіни середньої частини церкви. Підвалини давав під передними дверима дубові і наверха дверей ґзимс сосновий. Направлено також двері з полудня.

Дзвіницю також репаровано. „Запровадив 9 слупів і підвалини. Побито бляхою шпіц і хрест дав з промінням. Побито дах від хреста аж до ґзимсу і до підсубітки, що над вікнами

[1]) З парохіяльного архіву.

[2]) З документів парохіяльного архіву. Умови з майстром і поквітовання з ним.

побив ґрунтовно, гладко і міцно ґонтою. Дав також нові шалівки на стіни... За все це отримав 166 злотих польських, свиню живу, горівку і пиво. Збудував під дзвіницею 4 комірки. Збудував нову фіртку і другу стару репарував і дав хрест з місяцями".

У візітації церкви епископом холмським 1739 року читаємо:[1]) „Сама церква в стінах і дахах добра, на ній хрестів желізних три, дзвіниця також добра, порядна, на котрій дзвонів 4 і хрест желізний 1. До тої церкви дверей двоє, одні з заходу, завіс двоє через цілі двері і в кратах желізних, замків 2, колодок 2 добрих і т. д. Другі двері на полудне, на котрих завіс 2 через цілі двері в крати роблені і т. д. В тій церкві вікон 2 тафльових, одно на полудне, одно на північ; в олтарі великім одно в дерево оправлено з кратами з надвору прибитими. У великій церкві (у середній частині церкви — прим. В. С.) вище в горі вікон 2, одно зі сходу, друге з полудня. Під самою банею в тій же церкві вікон 4 оправлених в олово. В паперті то є в бабинці вікон в дерево оправлено 2: одно з полудня, друге з півночи. Рік заложення зперед 184 р. або і більше".

Рахуючи рік опису 1739, маємо рік заложення 1555 (1739 — 184 = = 1555). Ми навмисне спиняємось над датою заложення цеї будови через те, що у де яких дослідників датування XVI-им століттям викликає певні сумніви[2]).

Порівнюючи два описи церкви, подані нами вгорі, бачимо, що в загальних рисах церква і особливо дзвіниця зберегли свій первісний вигляд, виключаючи бабинця і деяких деталів. Спеціяльно докладний опис ремонту 1736 року майже не перечить вигляду будови по рисунку А. Лушпинського 1909 р. (див. рис. 13) і почасти сучасному вигляду.

Отже, на „четирех кватирках", с. т. на четирехгранній основі шатрового накриття середньої камери (зруба), яку майстер називає „великою церквою", є маленька баня з вісімкою і маленькою маківкою „куншту гончарського старосвітського взірця", с. т. маківкою виточеною гончарем з глини, як це взагалі уживалося в старовину. Така сама маківка (а може і та сама) з Потилича зберігається м. и. в Національному Музею у Львові під числом 23054 (див. рис. 8 В). Далі майстер докладно описує усталення та укріплення хреста на тійже бані через те, що це була порівнюючи не легка річ. У вісімці були пороблені вікна оправ-

[1]) З документів парохіяльного архіва м. Потилича.

[2]) Наприклад Д. Щербаківський в рецензії на одну з праць автора, див. у часопису »Україна«, Київ 1927, ч. 1—2, ст. 206.

лені в олово, які згадує і візітація 1739 року, але пізніще їх, очевидно, заложили, бо в 1909 році їх вже не було. Що до бабинця, то, як відомо з опису ремонту 1736 року, тоді ремонтовано опасання навколо бабинця — с. т. „паперть з трема ґанками". Далі на бабинці репаровано фронтон чи „щит з ґзимсами". На гребні даху бабинця були дві маківки (тепер лише одна) „куншту гончарського коштовно роблено". А на „штимберку хрест передній меньший"[1]). Отже, на „штимберку" значить на вінчаючій частині маківки-бані. В дверях у бабинці, с. т. в головних західніх дверах, тойже майстер дав нові дубові підвалини і „наверха дверей ґзимс сосновий". Завдяки заміні цього „ґзимсу", правдоподібно, було знищено надпис про рік заложення церкви, який звичайно робився на одвірках у верхній частині рами. Тому не диво, що візитатор 1739 року вже не може подати докладно дату заложення. Як доповнення до опису 1736 року, у візітації 1739 року маємо ще відомости про два вікна у бабинці з полудня і північи „в дерево оправлені". Таким чином і опис бабинця сходиться в загальних рисах з сучасним станом. Візітатор звернув також увагу на дверні завіси: „завіс 2 через цілі двері в кратах желізних". І дійсно південні двері (рис. 12) будови уявляють собою справжній мистецький твір ковальської умілости — твір, що серед подібних зразків української штуки мусить заняти одно з визначнійших місць.

Меньше даних маємо про вівтар. В описі ремонту 1736 року говориться лише, що „над олтарем репарував". Також і опис 1739 року згадує лише одно вівтарне вікно, тоді як в дійсности є їх тепер 4. Таким чином, найбільше сумніву, що до первісного вигляду, дає вівтар. Те саме підтверджується і стилістичним аналізом, до котрого переходимо нижче.

Кілька дат, що до давности будови подає Е. Горницький[2]). Так в кінці XIX ст. помітний був напис на стіні церкви. Хоч там було багато позатираних літер, всеж таки можна було прочитати рік ҂ахкн (1628). Був також в церкві старовинний Помяник 1659 року[2]).

Грунтуючись на вищезгаданих документах і звістках 1555, 1628, 1729, 1736, 1739, 1752, 1756 та ин. років, приходимо до пе-

1) В німецькій мові Stemmen — впирати, Berg — гора. Шухевич (Гуцульщина, ч. I, ст. 117) подає, що »штибель« у гуцулів означає поперечку поміж голосницями в ліхтарі (маківки), на якому у верхнім кінці стоїть хрест.

2) »Зоря«, Львів 1890, ч. 12, ст. 192.

реконання, що церква св. Духа на Підгіррю в Потиличу походить з першої половини XVI ст.

Стилістичні особливости будови також не заперечують цій даті. Середній зруб будови з шатровим ступіньчасто-пірамідальним накриттям є яскравим зразком архаїчного типу перекриття, який зберігся в церквах сучасної Бойківщини з південного і північного спаду Карпат та в найстарших будовах Галичини[1]). Цей характер архітектурних форм, що має в собі стільки льоґічної простоти, конструктивної доцільности та статичної рівноваги, можемо без вагання назвати конструктивним стилем не в розумінню добовому але — певної архітектурної концепції. Цей „конструктивізм" одначе не зберегли бокові зруби, що зазнали значні перебудови. Найперше зовсім змінено перекриття вівтаря. Тут повстала баня, хоч і спокійної форми, всеж таки по суті річі барокова. Замість монументальної, зрівноваженої і доцільної конструктивности стала зовнійша прибраність, пишна і вибаглива у своїх формах, розрахована на поверхове і моментальне враження. На зміну конструктивного принціпу прийшла чиста декоративність.

В опису ремонту 1736 року Домінікович обмежується лякончною заміткою, що він направляв вівтар. Але колиб тоді була баня над тим же вівтарем, то майстер конче зазначив би цей характер перекриття вже тому, що побивати ґонтою сферичну, пукату баню значно трудніще від звичайного шатрового перекриття. Нічого не згадує про баню і візитація 1739 року. Колиж припустимо, що майстер Домінікович взагалі не справляв вівтарну баню, то це вказувалоби на те, що її стан був добрий і значить вона повстала пізніще від середньої частини. Незгідність цих двох зрубів можемо помітити також на пляні (рис. 14), де середній зруб продовжено, чи вірніще зменьшено вівтар, при чім матеріял в цій частині (поміж середнім зрубом і вівтарем) є новійший. (На жаль рисунок А. Лушпинського в цьому місці не зовсім точний — див. в ілюстраціях рис. 13).

Що до бані-маківки над вівтарем, то вона також ріжниться від маківки середнього зрубу. Остання в спокійних, зрівноважених і орґанічно-цілих формах, тоді як вівтарна маківка більш вибаглива в пукатих і вигнутих лініях — словом цілком барокова. Значить при перебудові зразком служила середня маківка,

[1]) Про це див. спеціяльну розвідку автора: »Бойківський тип деревяних церков на Карпатах«. Записки Наук. Тов. ім. Шев. т. CXLIV—CXLV і окремо »Бойківське будівництво«, Львів 1927, ст. 32.

а не навпаки. Чи не була маленька маківка „гончарського куншту“, що переховується тепер в Національному музею у Львові (рис. 8 В) саме з первісної вівтарної баньки? Принаймні її форма дуже нагадує вінчаючу маківку середнього перекриття. Нарешті хрести. Над середнім зрубом (рис. 8 А) він тонкого рисунку ніби ґотицького зіґзаґу, тоді як над вівтарем це бароковий „промінь“ чи „сяйво“ з написом „IXC“ — також риса новійших часів (рис. 13).

Крім бані, що повстала, правдоподібно, після 1736 року, ремонт торкнувся також инших частин церкви, але загалом зміни були незначні та лише в деталях: закрито віконця у вісімці головної бані (ці віконця докладно описує Домінікович); для зміцнення стін пороблено стояки звязані зі зрубом; дзвіниця побита бляхою.

Залишається ще порівняти рисунок архіт. А. Лушпинського 1909 р. (див. рис. 13) з сучасним вигладом, в якому автор сих рядків бачив будову в 1923 році. Здається протяг часу невеликий, яких 14 років, але ці зміни може найбільш болючі, переведені варварським способом! Десь перед війною 1914 року заковано цілу будову в желізо: побито бляхою не тільки баню, перекриття, дашки, опасання, але навіть стіни! Вирізьблені підпори (консолі) під стіжковим перекриттям середнього зрубу було цілком знищено, так само як і инші деталі, ґзимси знівечено та попсовано.

Вежа-дзвіниця на Підгірю (рис. 9), що повстала рівночасно з церквою, зберігла свій первісний вигляд, очевидно, ще в більшій мірі як сама церква. Цікаво одмітити, що майстер Домінікович ремонтуючи її, не тільки покрив бляхою шпіц і побив ґонтою цілий дах, але „запровадив“ 9 слупів і підвалини дав нові, с. т. замінив у дзвініці цілу основу. Отже дзвіниця не змінила своїх форм, бож саме перекриття-дах на кроквах, вікна-голосники не замінялися. Опис репарації дзвініці дає також цінну вказівку, як саме переводилася в стародавніх деревяних будовах заміна старих перегнилих частин на нові, так що сама будова, не міняючи своїх тектонічних форм, постійно могла бути відновлена аж з основи.

В українській літературі з деякого часу встановився погляд, що ніби то деревяна будова не може простояти довше, як 200—300 років з огляду на недовготривалість матеріялу. Погляд цілком хибний вже тому, що сама конструкція старовинних деревяних будов, система охороняючих засобів у формі ґанків, опасань,

ґзимсів і ґонтового ошатовання, забезпечують дерево від руйнуючих кліматичних впливів та вогкости. Нарешті вище згадані способи заміни старого дерева новим, давали можливість піддержувати будову, не міняючи архітектурних форм, протягом необмеженого часу. Істнують же в Норвеґії деревяні церкви навіть з середньовіччя! Наприклад, повстання деревяної церкви коло міста Aalesund зовсім поважні дослідники датують в межах років 1150—1200. Розуміється, що і тут усі старі деревяні частини замінені вже новими, хоч сама форма залишилася первісна, виключаючи лише деталі.

В описі репарації церковних будов на Підгіррю говорить ще майстер: „Збудував нову фіртку і другу стару репарував і дав хрест з місяцем". Істнуюча тепер брама чи фіртка (рис. 3), правдоподібно, є тою старою репарованою, бо на ній власне бачимо „хрест з місяцем". Цей прекрасний зразок брами-входу до церкви вказує оскільки усі забудовання навколо церкви — паркани, вежа, фіртки і брами творили один, суцільний архітектурний комплекс, орґанічно вирішений аж до найменьших деталів.

*

Церква Троїцька (рис. 15—20), котру ще і досі називають „церквою на місті", стоїть недалеко від Ринку (загальний вигляд на рис. 1). Час повстання її датується зовсім точно 4 травнем 1593 р., про що свідчить напис над головними дверима церкви (рис. 15 А). Напис зберігся досить добре тому, що був закритий образом, який пощастило з немалими труднощами зняти, а по прочитанню і точному зарисованню напису — знова прибитий образ на місце.

Палеоґрафічні прикмети напису не заперечують тому, що його виконано саме в кінці XVI ст. Це є архаїчне, урочисто-каліґрафічне письмо наближене до уставу, з впливами ґрафіки друкарських літер. На це архаїчне, наближене до уставу письмо вказують між иншим літери — симетричне Ж і Ѹ та деякі особливости структури і форми письма. З окрема цифра 90 передається тут симетричним Ѹ, а не Ч, як це уживалося в пізніщих часах. Напис Троїцької церкви цінний також тим, що є взагалі найстаршим досі відомим епіґрафічним памятником в українській деревяній архітектурі.

Першу згадку про Троїцьку церкву маємо в міському архіві Потилича в документі 1586 року[1]). Правдоподібно, тут йде

[1]) З архіву парохіяльної церкви в Потиличу.

мова про будову, яка була перед істнуючою тепер. В 1594 році громадянин Іван Тараз записує ґрунт на церкву св. Тройці і на „шпиталь руський“. Таж „церква на місті“ згадується в документі 1606 року. На північній стінці вівтаря зберігся також напис, вирізаний в дереві, про якусь покійницю з датою 1683 р.: „Преставїсѧ рабинѧ Божїѧ рокꙋ ҂ахпг҃ цоркї Ѳеодора Маницкого“ і т. д. Напис є дуже характеристичний також своїм правописом, який тут в точности зберігаємо.

Від первісної будови Троїцької церкви залишилася лише нижня частина стін (рис. 19—20), тоді як верх цілком перебудовано, правдоподібно, в 1777 році, коли погорів потилицький шпиталь а з ним і деревяний католицький костел з XV століття. Тоді латинники забрали Троїцьку церкву і посідали її через шістьдесять років аж до р. 1837, коли перейшли до нового мурованого костела. В 1777 році було розібрано „видану із далека прехорошу баню“, що „через недбайлість зостала надіпсута від дощу“[1]), і на місці бані поставлено инше накриття, яке і збереглося до наших днів. Дійсно, двохспадистий дах середнього зрубу (рис. 19) з двома високими фронтонами і невеликою банею по середині гребня даху, яскраво говорять про католицький характер перебудови 1777 року. Бабинець і середній зруб перекриті тепер звичайною поземною стелею на сволоках і вистелені нечищеними дошками. Ця стеля повстала, очевидно, після 1777 року, на що вказує матеріял зовсім недавнього походження.

Мусимо також звернути увагу на одинокі в свойому роді розміри церкви (21,80 метрів довжини і 9,28 мет. ширини); це мабуть той maximum, який взагалі могло дати деревяне будівництво.

Зі стародавніх частин церкви добре збереглися головні західні двері з прекрасною оковкою (рис. 15 A) і згаданим написом, бічні двері з полудня з інтересним профілем одвірка (рис. 15 B) і желізний кований хрест над бабинцем (рис. 19 і 15 C).

Одначе центром нашої уваги мусить бути величезна вежа-дзвіниця при Троїцькій церкві, котра панує над цілим містом (16—18). Вона побудована в незвичайно монументальних формах з грубих бальок і дуже міцній і довготревалій конструкції. Стоїть на 9 могутніх стояках-стовбах, з яких деякі мають в діяметрі коло 70 сантіметрів. Висота вежі коло 20 метрів! Коли увійти до середини будови — маєте враження оборонної фортіфіка-

[1]) Е. Горницький. »Зоря« 1890, ст. 192—3.

ційної будови, а не місця де чіпляють маленькі дзвони. Хоч не маємо документальних звісток про час повстання вежі, але не підлягає сумніву, що таку величаву будову потилицькі громадяне могли побудувати лише в добу розцвіту мійського господарства, а це припадає якраз на час не пізніщий від заложення самої Троїцької церкви.

Для нас цікаво пізнати архітектурні форми цеї вежі, яка разом зі дзвіницею при церкві на Підгіррю (рис. 9) вражають своєю архаїчністью. На иншому місці ми висловили гадку, що українські деревяні вежі-дзвіниці походять від типу оборонних замкових веж[1]). Це твердження зустріло з боку чеського дослідника Fl. Zapletal-а певні сумніви[2]). Тепер користуємось нагодою підкріпити нашу думку новими даними, бо якраз потилицькі дзвіниці в цьому відношенню дають відповідний матеріял.

Дзвіниця „на місті“ (рис. 18) у своїй верхній частині з розвиненим ґзимсом (рис. 17), з 6 голосниками з кожного боку вежі, має значно поширений верхній масів, що значно виступає поза загальною лінією профіля. Яке практичне значіння мало оце напускання верхньої частини вежі? На церковній дзвіниці ця особливість, розуміється, втратила вже своє первісне значіння, але в оборонних вежах це мало глибоке фортіфікаційне значіння: у верхній частині вежі в тому місці, де на дзвіниці бачимо розвинений ґзимс (рис. 17—18) робилися отвори, через які сипали на наступаючого неприятеля каміння, пісок, виливали горячу воду і т. ин. В еволюції мистецьких форм завжди бачимо подібне явище, коли первісне практичне і конструктивне значіння певних форм страчується, але залишається певна традиція, складається певна естетична уява про красу, і модіфікована форма жиє ще довгий час, втрачаючи одначе своє первісне утілітарне значіння. Далі, форма голосників у потилицьких вежах, профіль ґзимсу (рис. 17) і перекриття підтверджують думку про їх первісне походження від оборонних веж. Стилістичні особливости їх ведуть нас до часів ґотики, а навіть романського стилю. Варто лише порівняти їх з подібними вежами цілої центральної Европи. Особливо типовим в цьому відношенню є двохспадисте перекриття веж, що складається з крутого даху у верхній частині і меньше похиленої нижчої частини. Як на приклад, подаємо вежі

---

[1]) »Крехівська архітектура«. Львів 1923, ст. 23 і »Деревяні дзвіниці і церкви Галицької України«. Львів 1925, ст. 33—36.

[2]) Z dějin ukrajinského stavitelstvi, „Československá Republika“, Praha 1927, č. 349.

б. Kaiserpfalz в Hagenau по рисунку 1614 року[1]), або вежу одної з найстарших будов Чехії — костел св. Бартоломея в Kočí u Chrudim-a. Останній є чисто-готицькою будовою з мурованою нижньою частиною і деревяним перекриттям та вежою. Будова заложена в 1397 році, але вежа-дзвіниця можливо пізніщих часів, правдоподібно, XV—XVI ст.[2]). Близько стоїть до цього типу вежа, що була при церкві в Понішовицях на Шлеську з 1499 року[3]).

Що до звисаючої верхньої частини дзвіниці, то такий прототип оборонних веж загально зустрічається в релігійних будовах усіх сусідніх до України країв центральної Европи, де було поширено деревяне будівництво і найперше у Словаччині, Чехії, Шлеську і Польщі.

Для прикладу наводимо вежі у Словаччині — Hervaltov з XV ст., Velká Poludza, Granastov, Hervaltov коло Бардієва з р. 1480 (на словацько-українському етнографічному кордоні) та ин.[4]); в Чехії — Klášterec u Žamberka, Hrabová u Vítkovic XVII—XVIII ст., Ticha u Frenštátu (pod Radhoštěm) XVI—XVII ст., Gůty u Těšína заложена в 1563 році і перебудована в XVII ст.[5]); на Шлеську — згадана вже дзвіниця в Poničovice[3]), Lubom коло Ратібора при церкві 1516 року[6]), Mikulschütz 1530 року[7]).

Тип потилицьких веж-дзвіниць зустрічається в цілій Західній Україні. Тут не будемо перераховувати усіх місцевостей, зазначимо лише, що ці вежі дзвіниці являються одним з найстарших, первісних типів, відомих таком з ґравюр українських міст і монастирів XVII ст. Була м. и. висловлена думка, що ґенезу дзвіниць треба починати від „простого“ типу дзвіниць на слупах чи стовбах[8]). Одначе ми сумніваємось, чи це буде справді ґенезою. Річ в тому, що всякі простійші типи будов часто бувають ре-

---

1) K. Simon: Studien zum romanischen Wohnbau in Deutschland, Strassburg 1902, Tafel II, fig. 1.

2) V. Mencl: Dřevěné kostelní stavby v zemich českých, Praha 1927, ст. 23—28, 41.

3) C. Lachner: Geschichte der Holzbaukunst in Deutschland, Leipzig 1887, ст. 110, fig. 133.

4) J. Vydra: Lidové stavitelství na Slovensku, Praha 1925, ст. 27, 154, 159, 167.

5) V. Mencl: Dřevěné kostelní stavby v zemich českých, Praha 1927, ст. 22, 42—45 55—59, 61—63, 78, 82.

6) C. Lachner, ст. 105, fig. 126.

7) Подаємо за німецькою транскрипцією: C. Lachner, ст. 110, fig. 132.

8) Див. рецензію Дан. Щербаківського на розвідку автора: »Деревяні дзвіниці«... в часопису »Україна«, Київ 1927. ч. 1, ст. 202—203.

зультатом певного реґресу, пристосовання до тих чи инших матеріяльних засобів та умов. Рівночасно зі справжніми вежами-дзвіницями „будовано“ і звичайні стовби з дашком для дзвонів і це явище можемо спостерігати не тільки в XVI—XVII століттях але і в найновійших часах. Нам же ходить про розвиток архітектурних форм і конструкцій, притримуючись хронольоґічного порядку і стилістичних особливостей. А це і довело нас до твердження, що дзвіниця при церкві св. Духа в Потиличу з першої половини XVI ст. є найстарший тип дзвіниць у нас на Україні.

Третя потилицька церква Різдва Богородиці стоїть на передмістю, тому і називають її „Передмійською“. Час заложення її докладно незнаний, одначе дуже важний в цьому відношенню є напис на марґінесі рукописної книги, що зберігається в церкві:

„Изволеніемъ Отца и сопоспѣшеніемъ Сына и совершеніемъ св. Духа за короля Жигмунда и за старосты пана Яна Пласки року ҂ахз (1607) мѣсяца октобрія дня... хвалена... сію книгу... рабом Божіим Григориєм Дор...мъ в градѣ Потеличи... до храму Рождества Пресвят. Владычицѣ нашоі Богород. Преснод. Маріи“[1]).

Відомо також, що передня частина церкви погоріла в 1731 р. від вогню, що повстав з притикаючої комори[2]). Пожежа була невелика, бо збереглися образи церкви та документи і серед них грамота, до якої було вписано цілий ряд осіб — членів „Брацтва Пресвятої Діви“. Після пожежі передміщане купили готову стару церкву в Руді-Магерівській, з матеріялу котрої частинно добудували погорівшу церкву „з красною банею“ в р. 1734; закінчено перебудову лише в 1749 році коли поставили і бабинець. Року 1860 побивалася на церкві баня новою білою бляхою[3]). Тепер церква є трьохбанною і такий вигляд дістала, очевидно в 1886 році, про що свідчить напис в самій церкві. Стилістичні особливости будови також промовляють за те, що вона повстала в XIX ст.

Про дзвіницю на Передмістю (рис. 21—24) місцеві перекази говорять, що вона залишилася від старої церкви, яка погоріла в 1731 році. Значить час повстання її можна датувати не пізніше початку XVIII ст. Порівнюючи з вежою-дзвіницею „на місті“, передмійська дзвіниця майже у двоє меньша і це зразу

[1]) Нерозбірні і стерті місця означаємо трема крапками.
[2]) З місцевих парохіяльних документів.
[3]) Е. Горницький, »Зоря« 1890, ст. 191.

вказує на ріжницю будівельного руху в Потиличу та матеріяльну спроможність місцевого населення кінця XVI і XVIII століть!

Трівка конструкція передмійської дзвіниці (див. перекрій і плян на рис. 22—23) в дечому нагадує конструкцію вежі на місті, але формальна мова стала зовсім відмінною. Тут нема ні стрімкого, ломаного перекриття, ні звисаючої верхньої частини вежі. Вікна-голосники иншої пропорції відповідно до маштабу цілої будови, вони значно витягнулися а їх кількість зменшилася. Змінилися і деталі. Хоч ґзимс цеї пізнішої вежі (рис. 24) в дечому нагадує ґзимс вежі 1593 року (рис. 17), але розподіл окремих частин та сильно розвинений профіль в нижній частині, говорять про стиль бароко, с. т. про вплив мурованого будівництва доби бароко на деревяні форми.

Про инші потилицькі будови відомо дуже мало. Церкву Миколи на Ринку ми згадували вище. З документів 1680 і 1681 року виходить, що був ще монастир в Смолині, але більших відомостей про нього не маємо.

Латинська парохія в Потиличу „ериґована" вже в 1425 році.[1]) Первісно будова була деревляною, вона стояла на полудне від Ринку. Після пожежі деревяного костела в 1777 році, заложено на його місці новий мурований костел в році 1824, який був закінчений лише в році 1837. Ця будова істнує і дотепер. Другий католицький костел (капличка) „Преображення" був на причілку гори „Городище". Коли цей костел було знесено в другій половині XVIII ст., то знайшли під ним, як оповідає Горницький, шість гармат, так званих гаківниць або шмигівниць. Їх було забрано до Ярослава і „перетоплено на залізні печі".

Таких же кілька стародавніх гармат було і в підгірській церкві св. Духа. Підчас оголошення австрійським урядом стану облоги в 1849 році, влада наказала церковному брацтву відставити гармати до Жовкви.

Звістки про „церковні гармати" цікаві для нас тим, що встановляють давніший звичай тримати при церкві зброю для оборони... Тим то ясніще для нас становиться питання — чому саме вежі при церквах, а часто брами та загорожа, будувалися з сильного і незвичайно грубого матеріялу та трівкої конструкції, — бо церковні будови часто відогравали ролю оборонних будов. Такі муровані церкви-фортеці, пристосовані для оборонних цілей

---

[1]) Słownik geograficzny — „Potylicz", ст. 879.

зі стрільницями, вартовими вежами та ин. збереглися ще і досі в Сутківцях на Поділлю 1476 року, Рогатині XIV—XVI ст., Богоявленська церква в Острозі 1521 р., церква в Риботицькій Посаді, повіт Сянік, XVI ст. та ин.

*

Будівництво міста Потилича, розцвіт котрого припадає на XVI і XVII століття, залишило нам переважно деревяні памятки, хоч не бракує тут деяких слідів будівництва мурованого. Як то переказують старожили, при розкопках в Потиличу зустрічається багато льохів, підземних ходів, фундаментів. Навіть в річці Тиличі знаходили селяне якісь мури. Все це залишається ще і досі зовсім недосліджене і науково нерозкопане.

Інтересними, ще захованими рештками мійського будівництва є дві муровані вежі чи стовби, що стояли колись на сторожі міста з обидвох боків великого шляху, що лучив Потилич зі сходом і заходом. Один такий стовб стоїть при сучасній шосейній дорозі, що веде від Потилича до Немирова на місці старого шляху, — тоді як инший стовб (рис. 5) стоїть в кількадесять кроках від сучасної дороги, що веде з Потилича до Рави Руської. По переказам ці вежоваті стовби походять від давніх мійських мурів на місці вїздових брам, чи коло брам. Маючи на увазі привілей з р. 1540 (див. вище) про укріплення міста, можна також припустити, що тоді саме повстали стовби. При обслідуванню цих будов не було знайдено надземних слідів инших забудовань, якіб свідчили, що збережені стовби входили в загальний, неподільний комплекс мійських мурів чи деревяної огорожі; навпаки, усі тектонічні і формальні прикмети будов свідчать про те, що вежі стояли окремо від инших забудовань, хоч не виключено, що могли творити якусь архітектурну, композиційну цілість з мійськими мурами.

Окремо стоячі вежі-стовби не є, розуміється, виключним явищем Потилича. Такі стовби зустрічаються і в инших частинах України, особливо західніх — при дорогах, містах і був. оборонних замках, хоч на них ще досі не було звернено належної уваги. Походження таких будов можна відгадувати ріжно, рівнож як і їх давність, хоч деякі з них побудовані навіть у XVIII століттю.

Цікаво занотувати, що тип таких веж-стовбів відомий у нас на Україні ще в старокнязівську добу. Як то вказують літописні звістки, крім сторожевих веж, що ставилися далеко від міста, коло мійських брам і в самому замку-гóроді, будували ще глухі

вежі (з заповненою серединою) у виді кольон, які ставилися на дорогах з попільницями. В пізніщі часи значіння таких веж-кольон, розуміється, стратилося, але якась традиція їх залишилася на довші часи.

Положення потилицьких стовбів при великому шляху і невеликий, порівнюючи, їх розмір вказує, що тут ми маємо діло з придорожними стовбами, які відомі в цілій Центральній Европі починаючи з романської доби.

Потилицький стовб (рис. 5) міряє коло 3—4 метри висоти (авторові на жаль не вистарчило часу на докладні обміри). Матеріял кладки (головно цегла) та отинковання не вказують про більшу давність як XVII століття. Те саме можна сказати і про архітектурні форми, що говорять про час бароко; правда бароко строге, стримане і це вказувало би на добу ближчу до ренесанса. Що до хрестів на обидвох потилицьких стовбах, то своєю недоладною формою і невідповідною пропорцією до цілости, вони ясно вказують, що повстали не одночасно з будовою стовба, а значно пізніще, правдоподібно, в XIX століттю. Міжтим сама кольона-вежа є гідна того, щоби найпильніще простудіювати та проаналізувати її пропорції та форми, витримані в подивугідній шляхотній простоті та гармонії, як в загальних масах так і окремих частинах. Видно, що тут працювала рука майстра вихованого в найкращих ренесансових традиціях та клясичних зразках, але майстра, що вміє творити вільно і незалежно без ніякої депресії сканонізованого шабльону та усталеного модуля. Почуття міри і пропорції, а передовсім рівноваги і льогічности не покидали будівничого, не зважаючи на те, що він далеко відійшов від звичайних „клясичних законів“, та додавав деякі своєрідні риси народньої, можна навіть сказати, місцевої творчости.

Монументальна, огрядна гранчаста основа-цоколь, з яскравим і сильним поділом двома пасками на дві частини, має достойно нести цілу будову-памятник та вказувати на не аби-яку важність і повагу того міста, на сторожі якого стоїть оцей вартовий. Над цоколем підноситься солідний, зовсім гладкий мур, роля котрого чисто тектонічна і тому він зовсім без прикрас. Вінчає його розвинений ґзимс, а над останнім — головна середня маса стовба з великими нішами. Сі заглибини уміщені в нижній частині середнього „поверха“ тіла кольони, але на певній висоті від ґзимса, — тому глядачу ясно, що се не вікна і не двері, а саме ніші. Крім того вони прорубані на такій висоті, що уміщений в них якийсь, скажемо, напис чи оголошення можна легко прочи-

тати, але не можна дістати рукою людині середнього зросту. Ґзимс, подібний до нищого, закінчує середню частину кольони, а над ним бачимо вінчаючий поверх цілої будови. Тут ніші більш легкі, тендітні, тоньші — вони не тиснуть своєю вагою нижчі поверхи. Також і заокруглення-склепіння їх, иншої форми порівнюючи з долішніми нішами. В цих останніх у склепіннях ще бачимо коротку поземну лінію, яка має ритмічно повторювати поземні лінії ґзимсів і тим вказувати, що будова в цьому місті не закінчується та має ще вищі поверхи. Натомість склепіння верхніх ніш зовсім півокруглі і ця „приміряюча“ форма, що зрівноважує сили повисні і поземні — вказує на завершення, увінчення цілої будови.

Мистецька мова цього твору мимоволі нагадує нам инший твір народньої умілости — сільську українську піч, що нерідко досягає незрівняного мистецького рівеня... Таж проста але вишукана форма, та сама рівновага і пропорціональність, ті самі ніші такі наївні а такі виразні, ті самі ґзимси такі декоративно-мальовничі, але не менше конструктивні.

Вміла стародавна Україна творити мистецькі річі та вміла шанувати і память про себе, про своїх визначних громадян. Щоби остаточно переконатися в цьому варто піти на потилицькі цвинтарі. Є їх кілька, бож це було місто.

Найкраще збережений цвинтар коло церкви на Підгіррю; тут побачите багато стародавніх намогильних хрестів камяних і деревяних ріжноманітної величини і форми, які в стилістичному відношенню вказують, переважно, на добу бароко (рис. 6 і 7).

*

Мусимо ще, бодай побіжно, оглянути житлове будівництво Потилича. Цікаве воно і в минувшині й в сучасности. Вашу увагу приковує найперше старий потилицький ринок, що якимсь дивним випадком заховався з давніх давен аж до наших днів (рисунок 1 і 4). Він цілий з дерева, виключаючи одної наріжної будови, що зявилася вже зовсім недавно; складається з десятка перестарілих, похилених заїздів і домів, у центрі котрих бачимо велику будову — колишню ратушу (рис. 1 Р). Тип потилицького ринку, що повстав у ренесансові часи, відомий у цілій Україні, а особливо в західніх землях. Такий самий ринок є в Камянці, Львові, Перемишлі, Ярославі і т. д. Такі самі деревяні містечкові будови зустрічаємо в якому-небудь Кременці, Лянцкоруні чи Бучачі, але такого цілого, захованого стильового образу як в потилицькому ринку, такого повного, суцільного ансамблю мало де знайдете на Україні.

Огрядна, чимала будова бувшої ратуші ще і нині говорить про колишню „велич“ цього маленького і культурного міста. А от напроти ратуші заховався типовий заїзд, де колись спинялися „не аби-які пани“ (рис. 4). На другому розі площі виступає не менший заїзд з округлою брамою посередині. Далі йде ряд приватних будинків, які своїми мініятюрними розмірами немовби підкреслюють значіння і повагу „великих“ мійських „палаців“ для знатних гостей! В стороні від ринку, але в звязку з ним стоять вежі-дзвіниці Троїцької і Святодухівської церкви, неначе вартівники мійської безпечности!

Селянське будівництво Потилича має особливий характер. Хати ховаються поміж садками і ні одна з них не виходить своїм чолом а навіть бічним причілком на вулицю гостинець; хіба який хлів чи инша господарська будова непривітливо визирає своєю задньою стіною на дорогу. Битий потилицький шлях, що стільки перетерпів від ріжного війська, проїзжих людей та урядових „драпів“, навчив селян бути якнайдальше від немилої дороги. Потилицькі хати переважно рублені; складаються з сіней та одної чи двох хат; з одного чи навіть з двох боків хати припирають хлів, комора або шпихлір. Середня частина житлової хати знадвору вимащена глиною і побілена або лише побілена, тоді як хлів чи шпихлір заховує природню барву дерева. Хата всередині гладко обмащена глиною і побілена. Внутрішнє розположення та „мебля“ говорить, що тут заховалися деякі традиції міщанського життя та побуту, що відріжняє також Потиличан від сусідних чисто-селянських, хліборобських хат.

Те саме можна сказати і про повагу та тип потилицьких селян. Він теж осібнний, зовсім не схожий на околичних селян. Потиличане здебільшого дуже рослі, прекрасно зложені, сильні, смуглясті з правильними обрисами обличчя, з одвертим, сміливим і впертим поглядом. І хоч одяг їх вже цілком селянського крою, але великий капелюх з широкими „крисами“ говорить про їх давнє міщанське походження. Впрочім, походження їх не зовсім зясоване. Істнують, наприклад, живі місцеві перекази, що підчас переходів „шведських“ військ тут залишилися деякі військові відділи, котрі пізніще перемішалися з корінним хліборобським населенням. Які саме були ці військові відділи, що відлучилися від „шведського війська“, досі встановити документально не вдалося. А чи не були це українські козаки з війська Богдана Хмельницького чи пізніщих часів, що оселилися в Потиличу, подібно тому, як істнує кілька таких козацьких селищ

в Галичині і поміж ними, наприклад, село Підберізці під Львовом, походження якого вже науково встановлено?

Покинувши свій давній стан і заняття потилицькі міщане відступили завмираюче місто жидам, а самі почали обробляти землю, що має пісковатий ґрунт недобрий, як кажуть, для хліборобства хоч і легкий для оброблення. Не вміючи використати оцього „пісковатого ґрунту", що несе дорогоцінний шкляний пісок, фаянсову глину, добрий випняк і вугіль, нарід ще і досі повторяє улюблену казку, що „потилицька земля стала неурожайною", відколи на неї подивився отой Солудивий Боняка...

Тепер залишається Потиличанам очікувати, щоби прийшов новітній „Промисловий Боняка", котрий зуміє просверлити землю, загатити стави, освітлити темряву електрикою та покрити „неурожайну" землю фабриками та заводами, з яких розвозитимуть кераміку, шкло, ткацькі та инші вироби нового мистецтва, що стане ближче до виробництва та потреб сучасного життя.

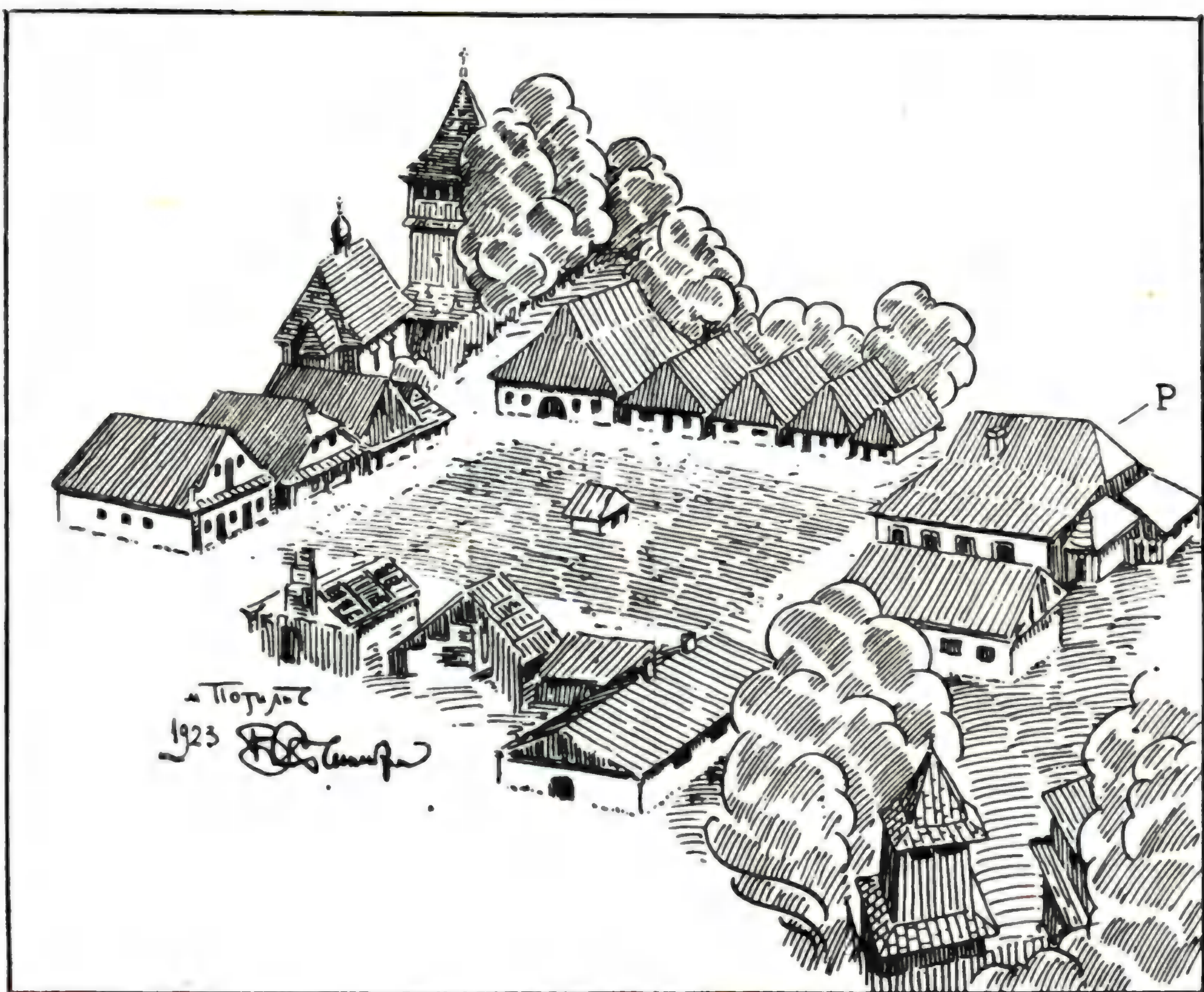
*

А тимчасом лежить Потилич мертвим... Можете розглядати його як на долоні з високої гори „Городище" (рис. 1). Забутий, а колись оживлений, крикливий Ринок поріс цілий травою. Лише старі, занедбані жидівські доми і заїзди говорять про давно минулий рух. Будинки видаються тепер непомірно маленькими, ніби виліпленими забавками. Перед вами немовби театральна декорація чи скорше модель старого деревяного міста XVI століття, а не правдива панорама... Навіть людей не видно серед цієї застиглої „Потилицької Помпеї..."

Ще в кінці 80-их років минулого століття тут було деяке життя, коли Е. Горницький, розглядаючи Потилич з тої самої гори, міг писати: „...під горою кипить в містечку новочасне свобідне життя; а ту чути глухо голосну людську мову, крики, сміх..." Не знати оскільки щиро писалися ці рядки, але в 1923 році авторові сих рядків не довелося чути, ані крику ані сміху. Образ пригнічуючий! Заледве кілька чорних людських тіней на цілому просторі сучасного Ринку. Десь чути глухий тріск розбитого зле випаленого горня... це останні ознаки потилицького життя. Серед цеї мертвеччини два рази на добу почуєте ще рівний стукіт автобуса, що везе подорожуючих з Рави Руської до Немирова. Але він навіть не спиняється на потилицькому Ринку. Потиличу непотрібний автомобіль... Цей ритмічний стукіт новітнього життя тут не знайшов ще жадного відгуку.

I

1

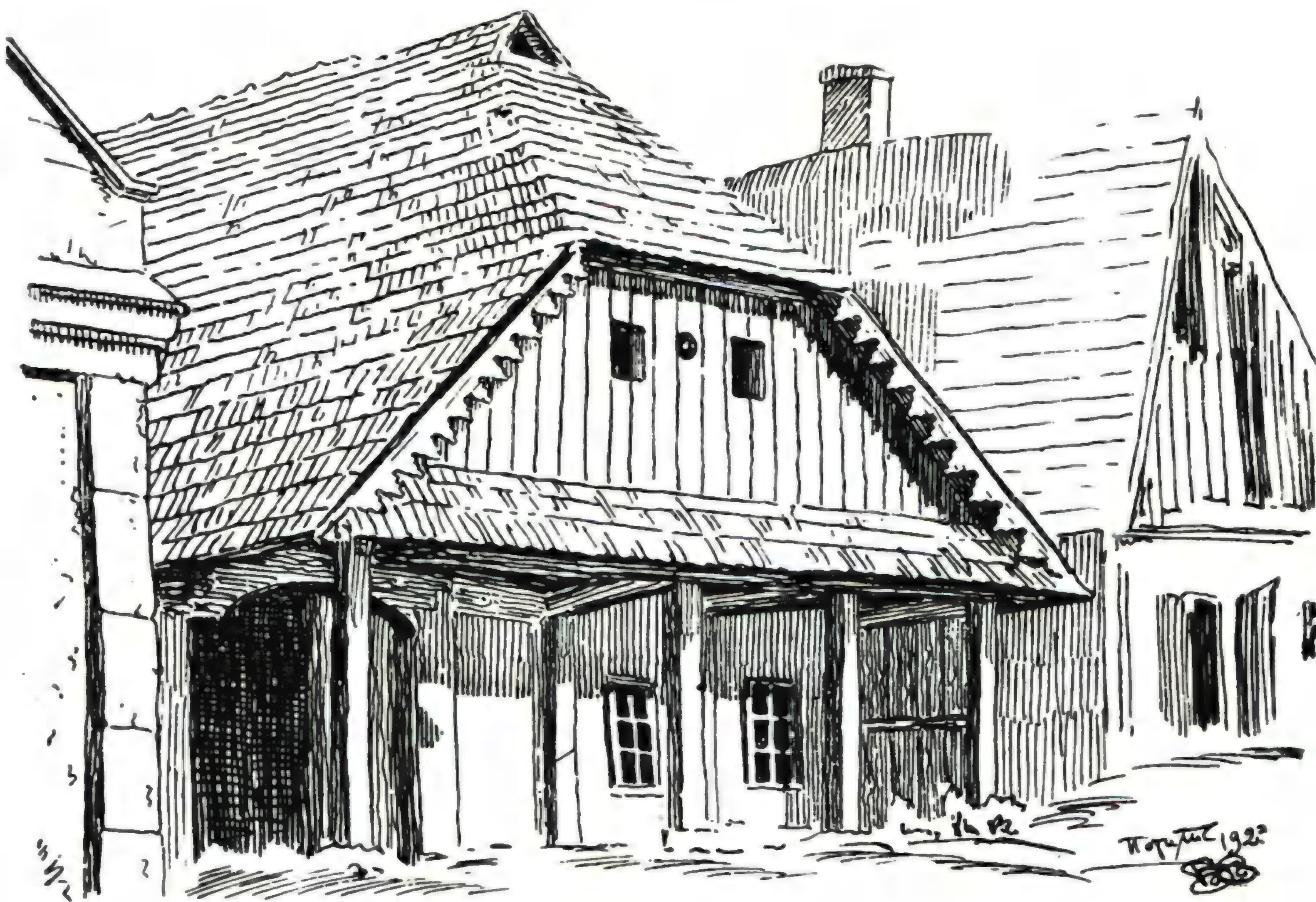
2

1. Загальний, перспективний вигляд Ринку міста Потилича. — 2. Вулиця зі старими будинками в Раві Руській, по дорозі до Потилича.

II

3

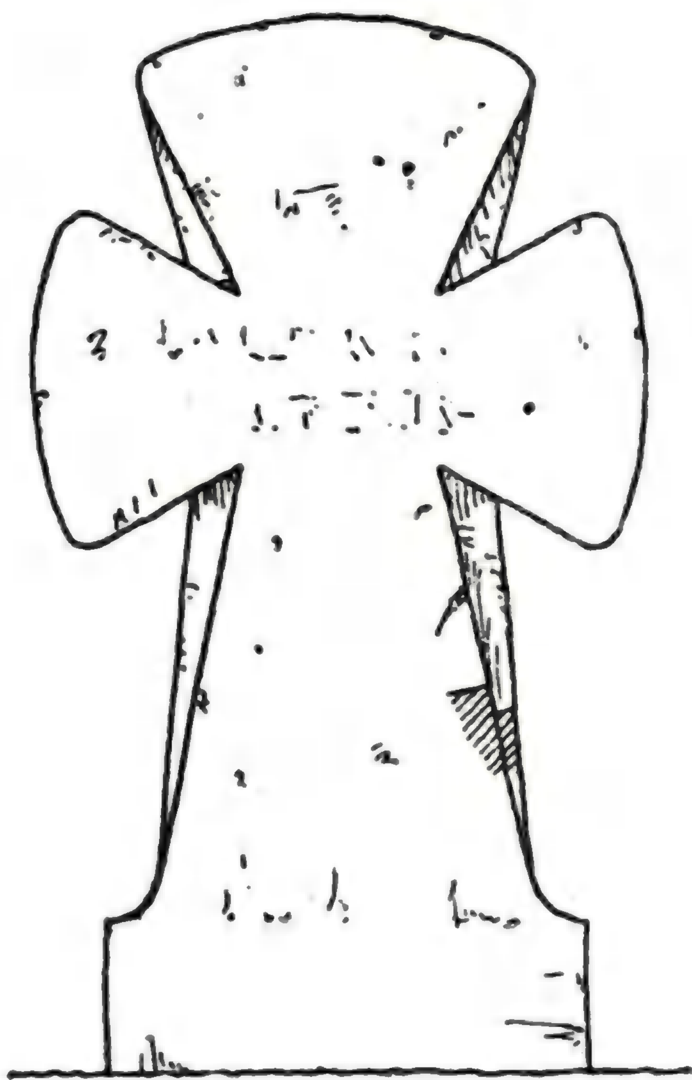
4

3. Брама при церкві св. Духа на Підгіррю з перед 1736 р. — 4. Заїзд на потилицькому Ринку.

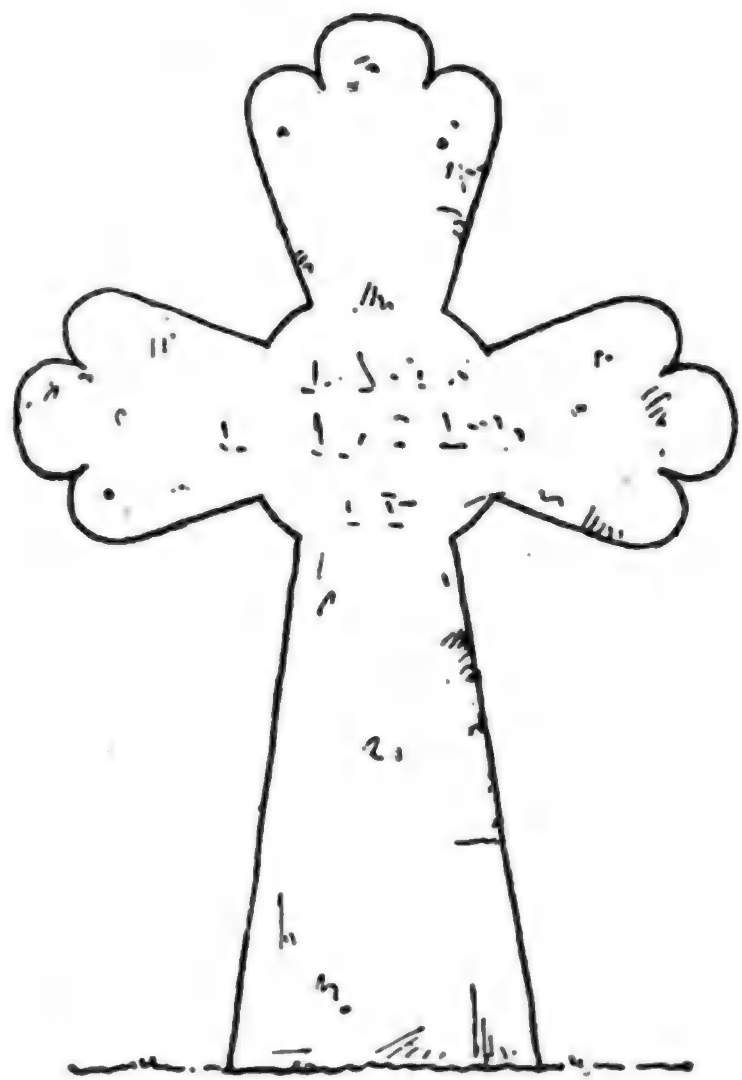
III

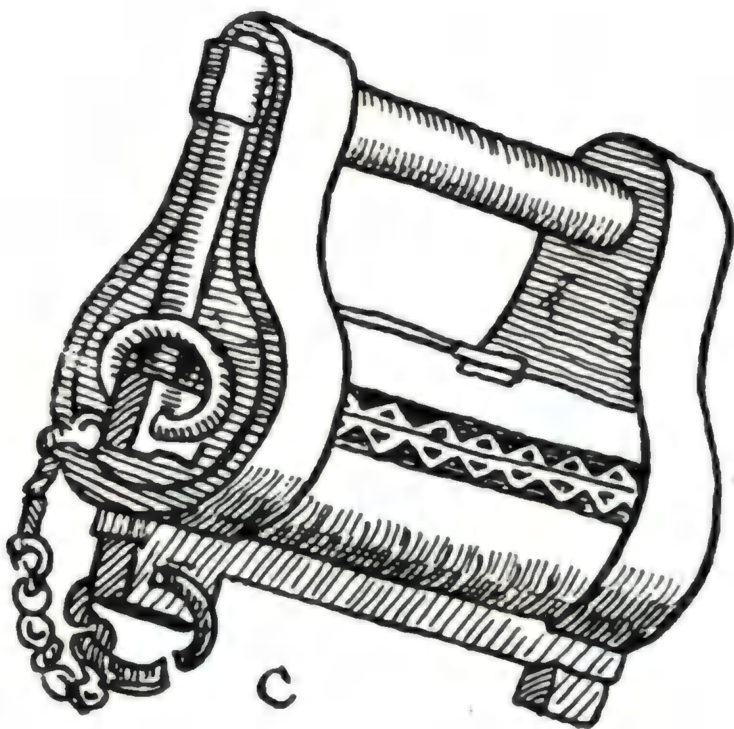
5. Вежа-стовб з колишніх мійських мурів.

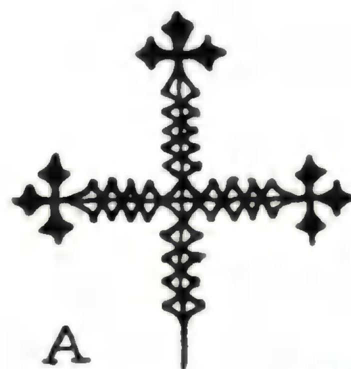

6

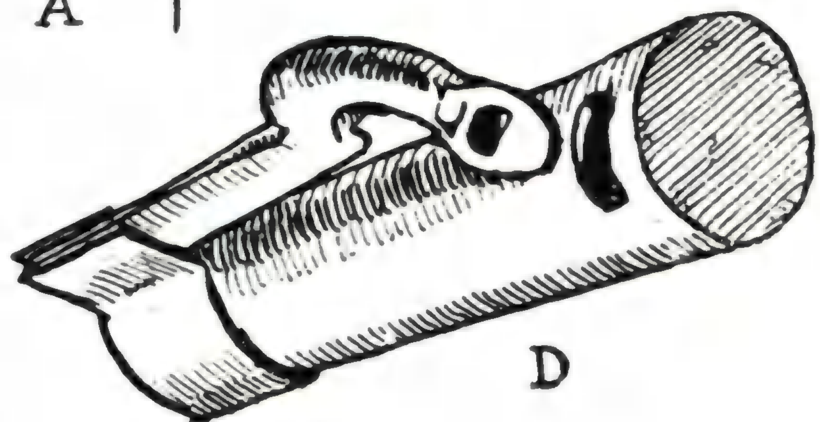

7

8

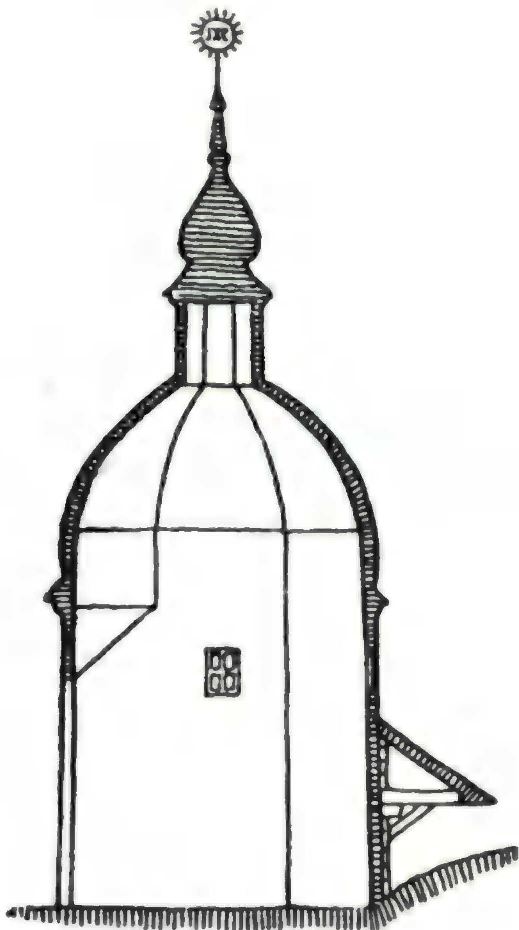
6. Камяний хрест на цвинтарі „На місті". — 7. Хрест коло церкви на Підгіррю. 8. Деталі: A — хрест з церкви св. Духа; B — ґончарська маківка; C, D — колодки з міста Потилича.

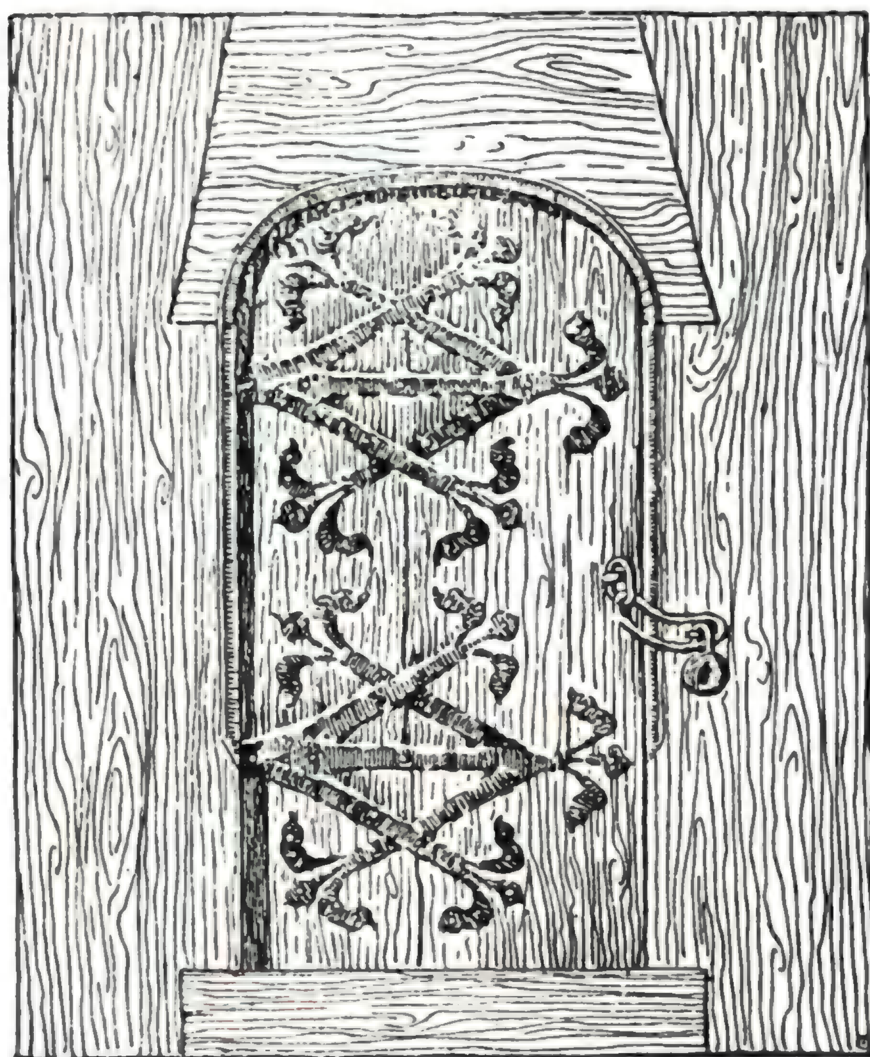
9. Вежа-дзвіниця при церкві св. Духа на Підгіррю з першої половини XVI ст.

10

11

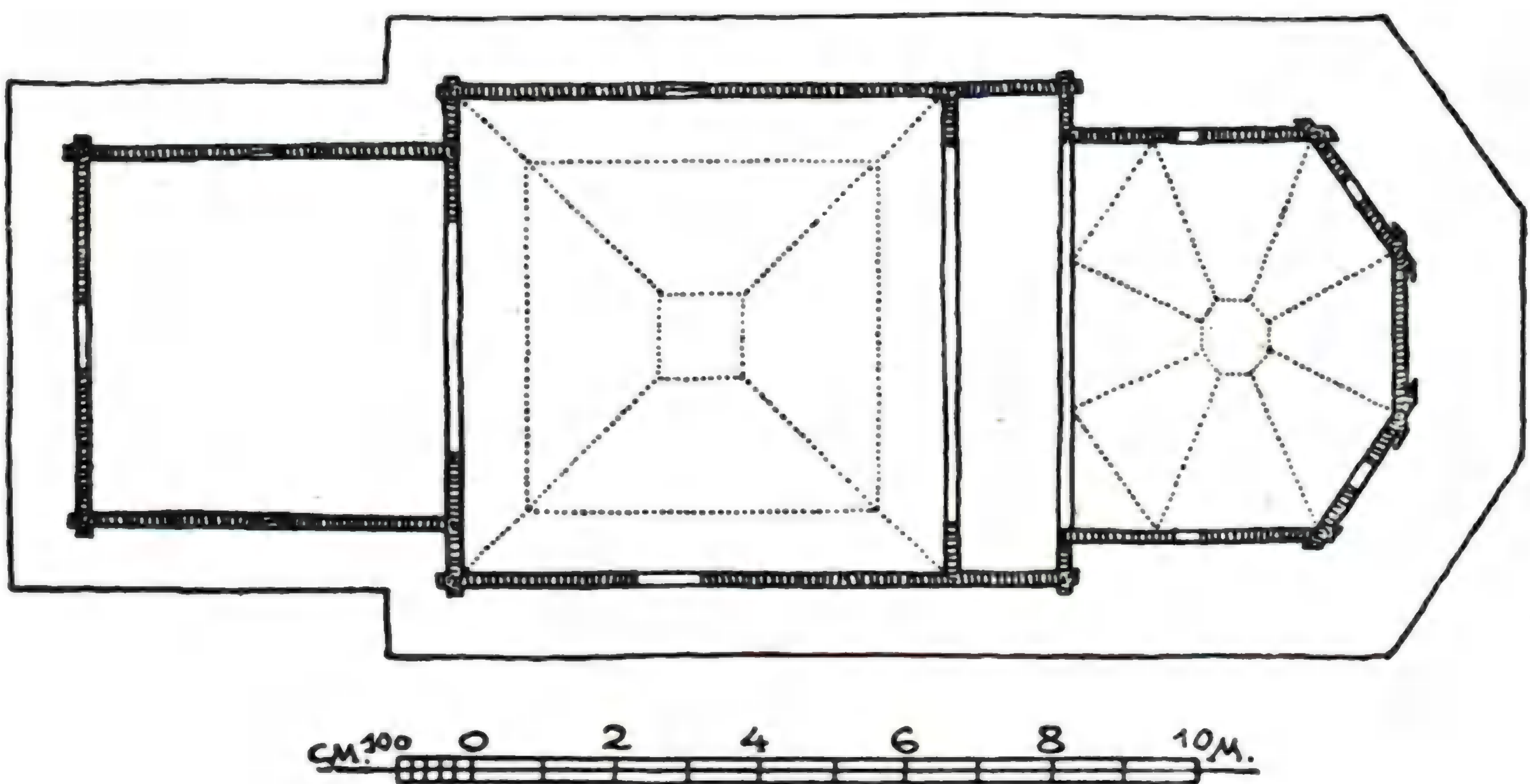

12

10. Образ Бориса і Гліба з церкви на Підгіррю. — 11. Перекрій вівтарної частини тої самої будови. — 12. Бічні двері там само.

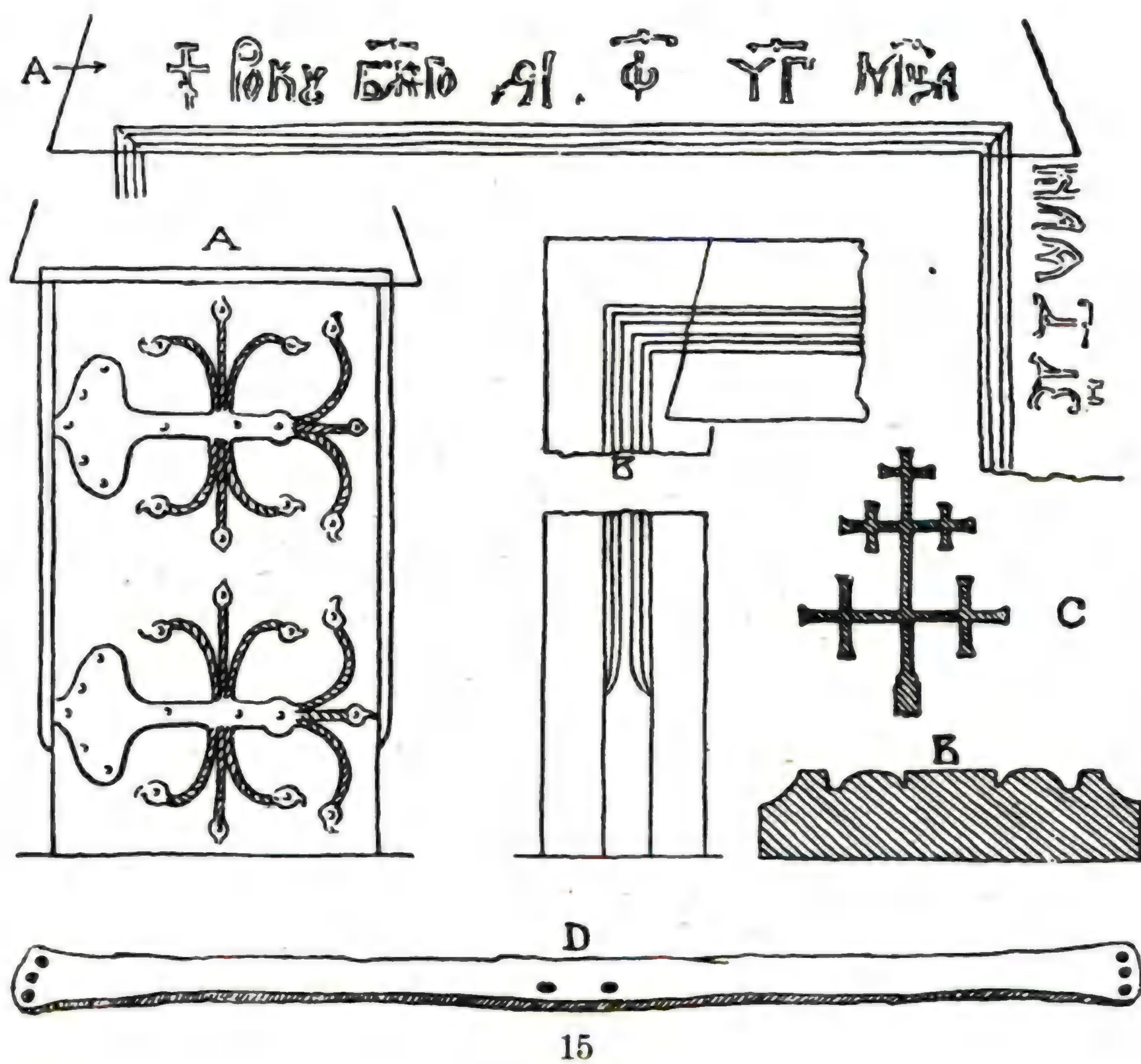
13

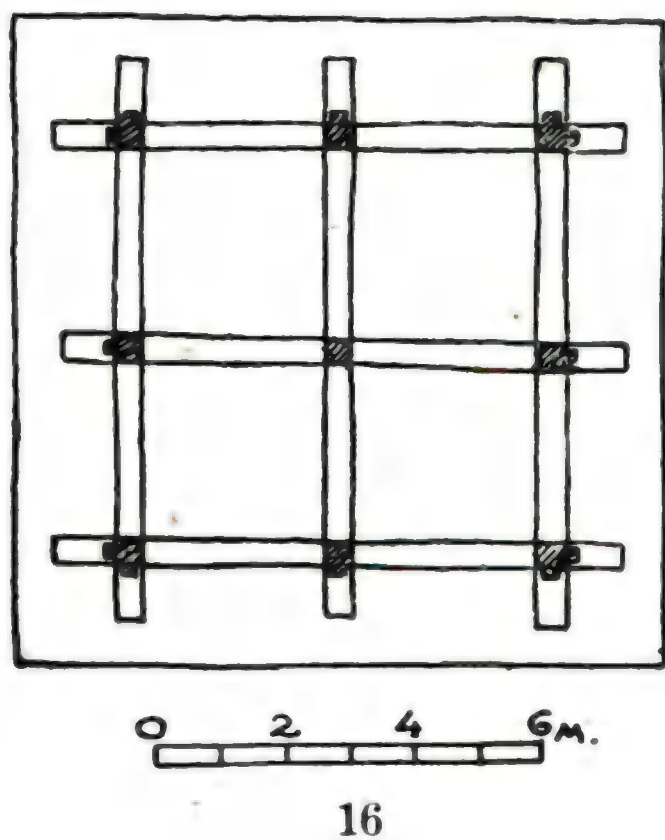

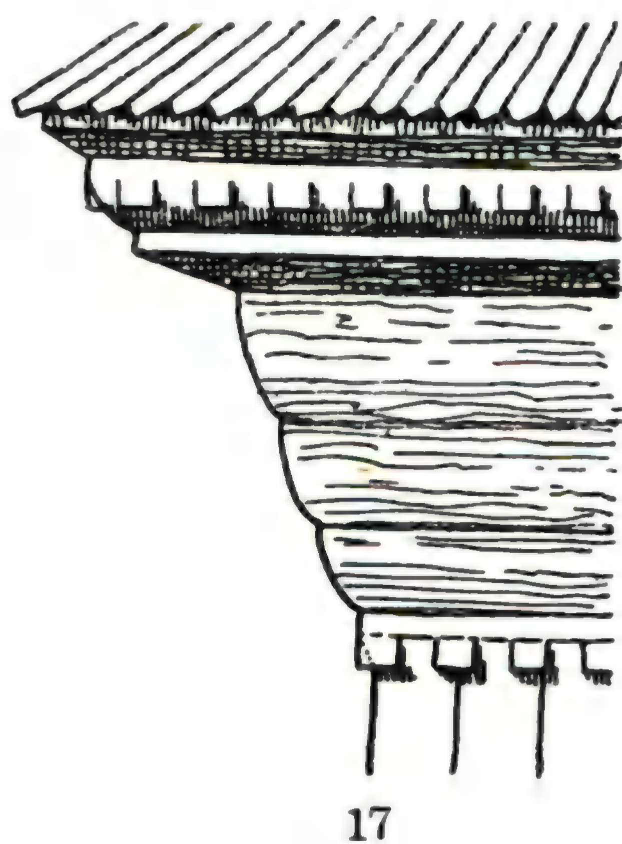
14

13. Церква св. Духа на Підгіррю, з перш. пол. XVI ст. (Рисунок А. Лушпинського). — 14. Плян тої самої будови.

VIII

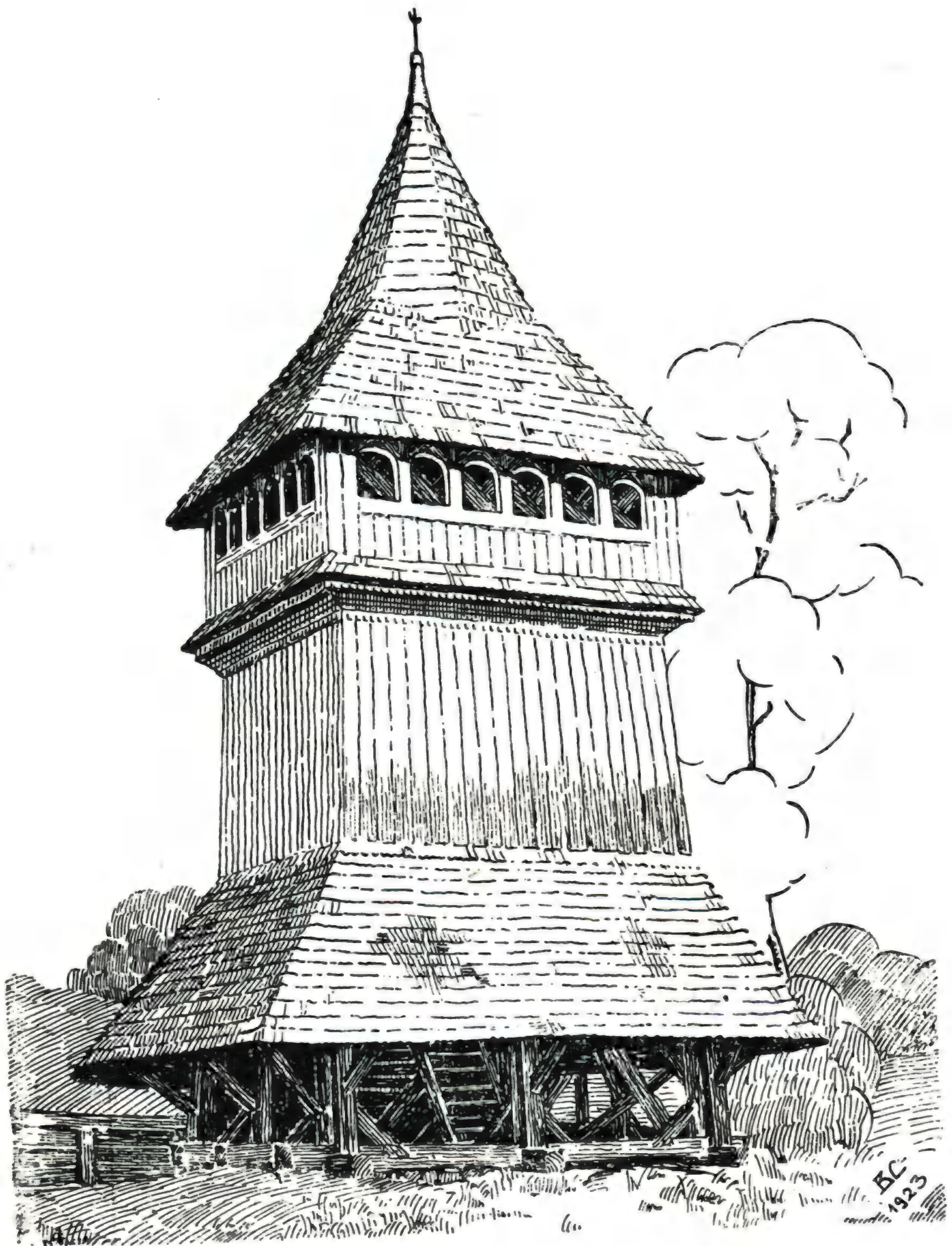

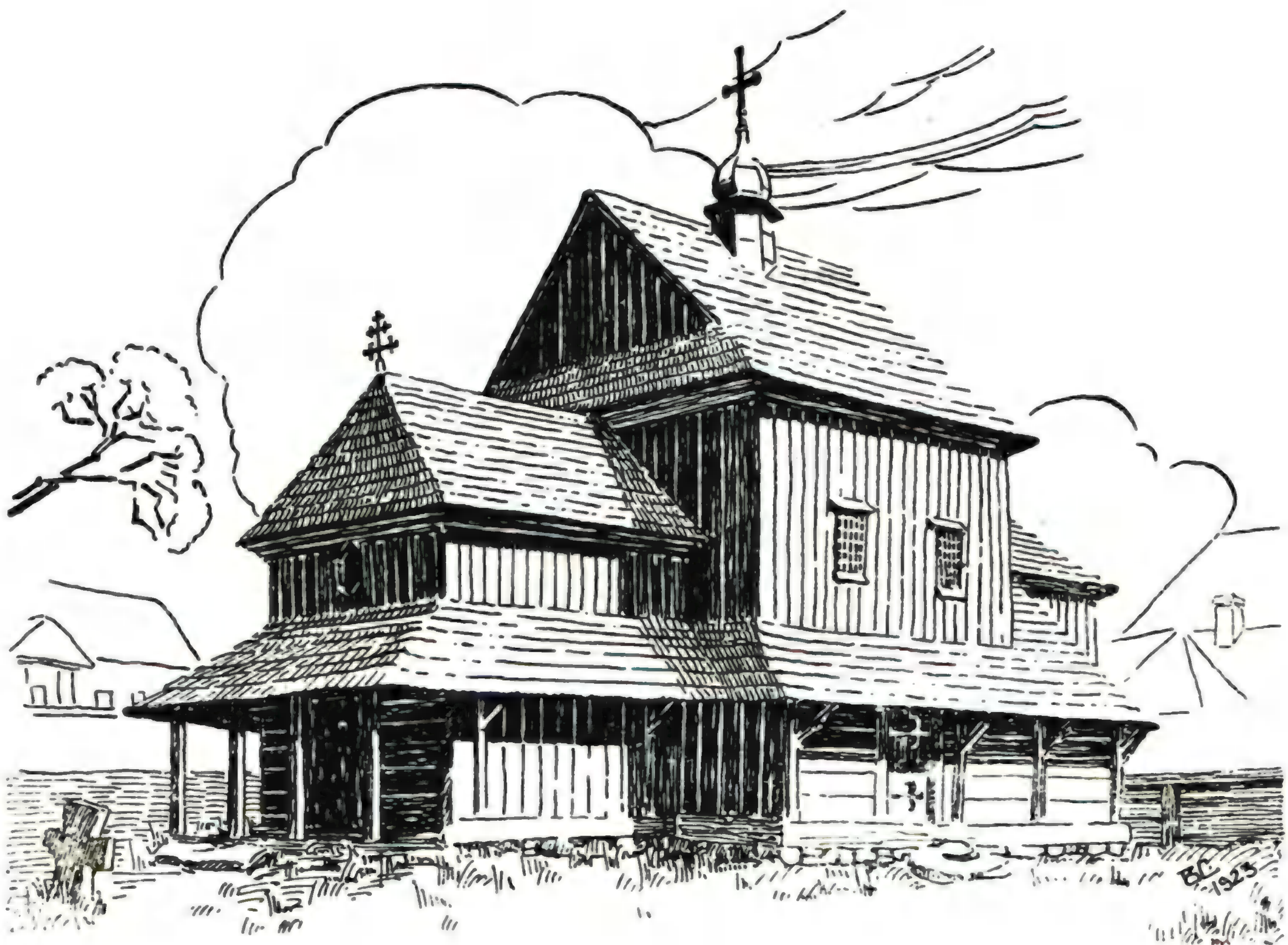
15. Деталі з Троїцької церкви: А — головні двері; В — різьблений ґзимс на одвірках бічних дверей вівтаря; С — хрест над бабинцем; D — било з Потилича. — 16. Плян вежі-дзвіниці при Троїцькій церкві. — 17. Ґзимс там само.

IX

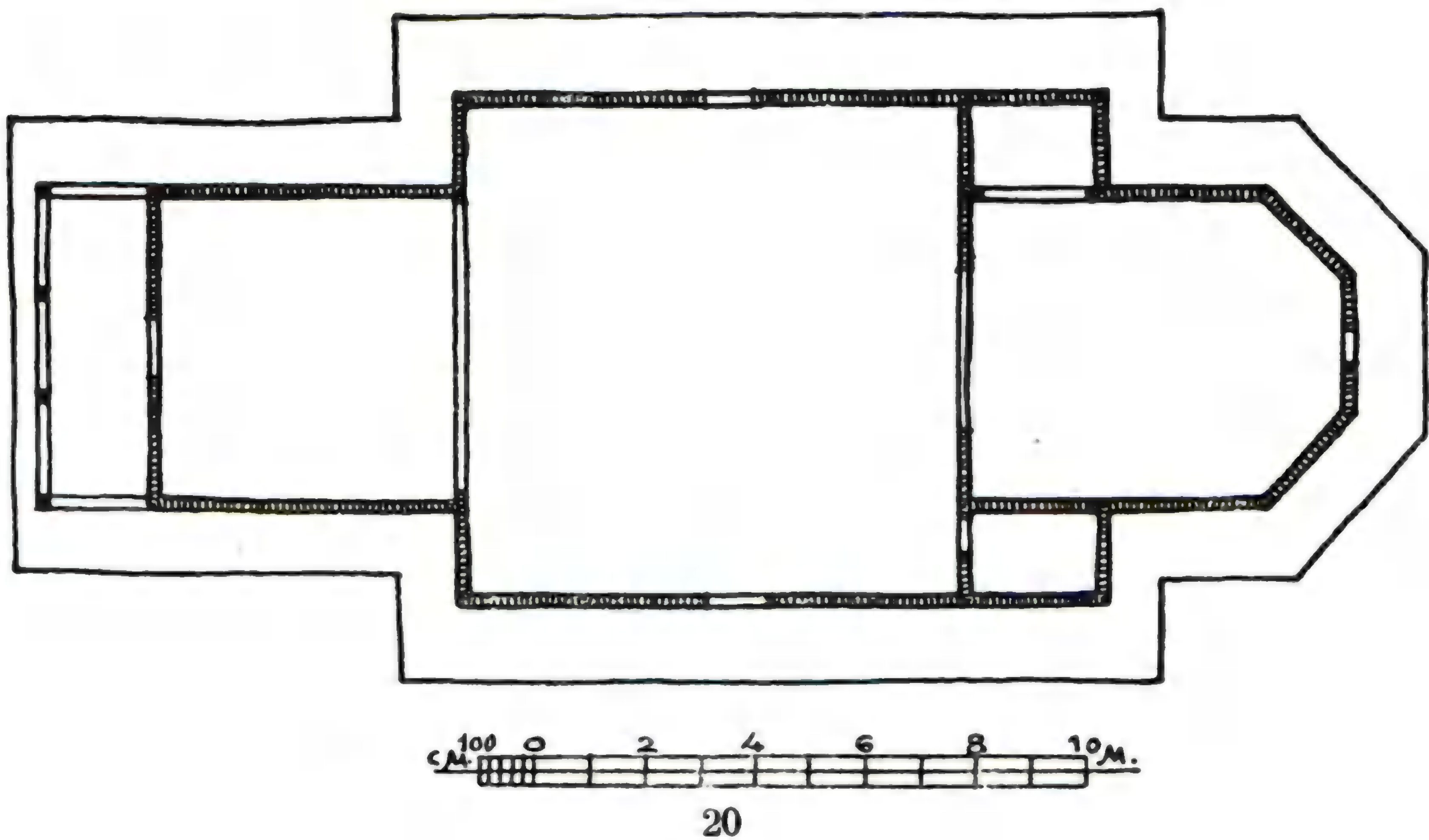

18. Вежа-дзвіниця при Троїцький церкві „На місті“ з 1593 р.

X

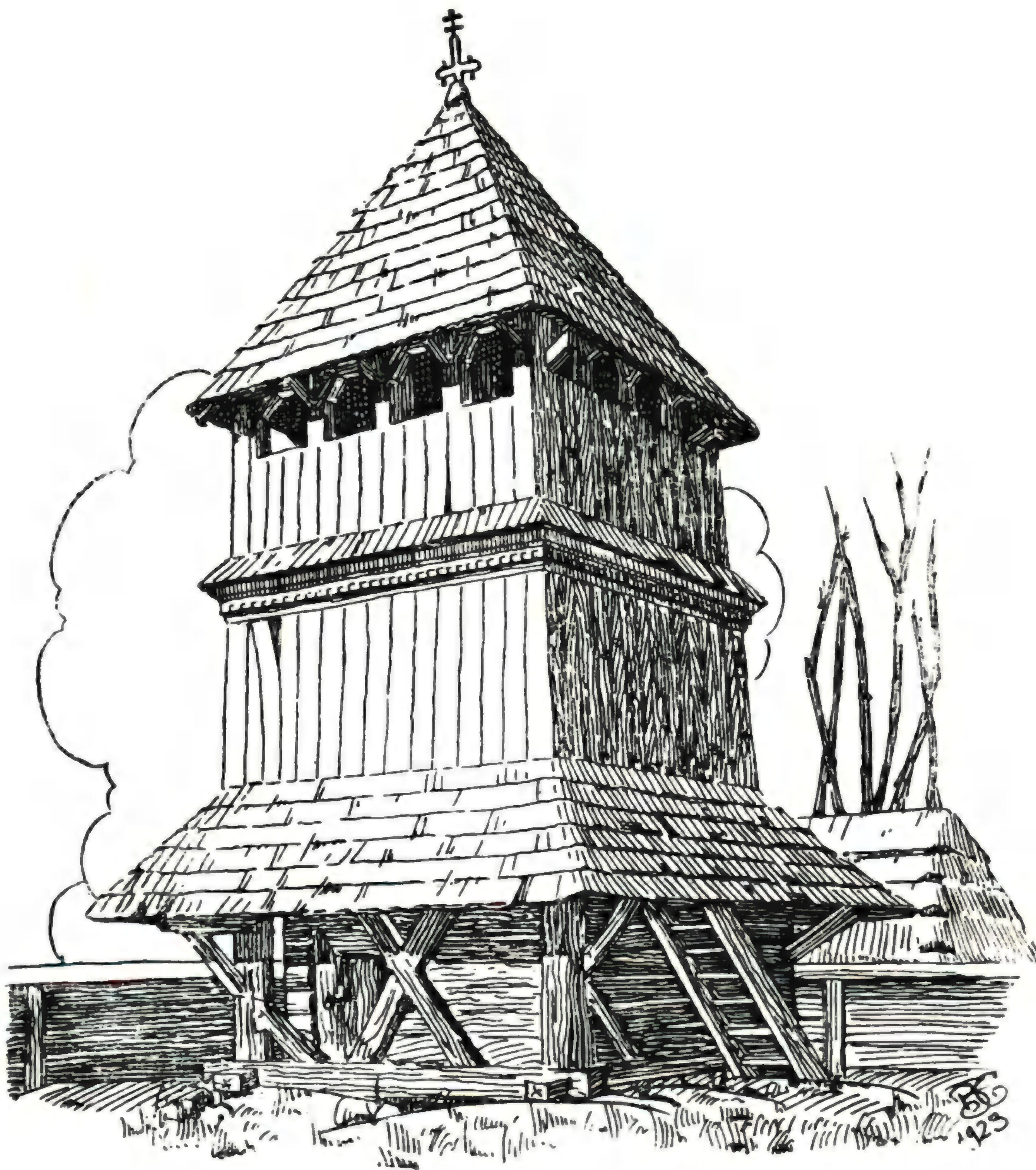

19

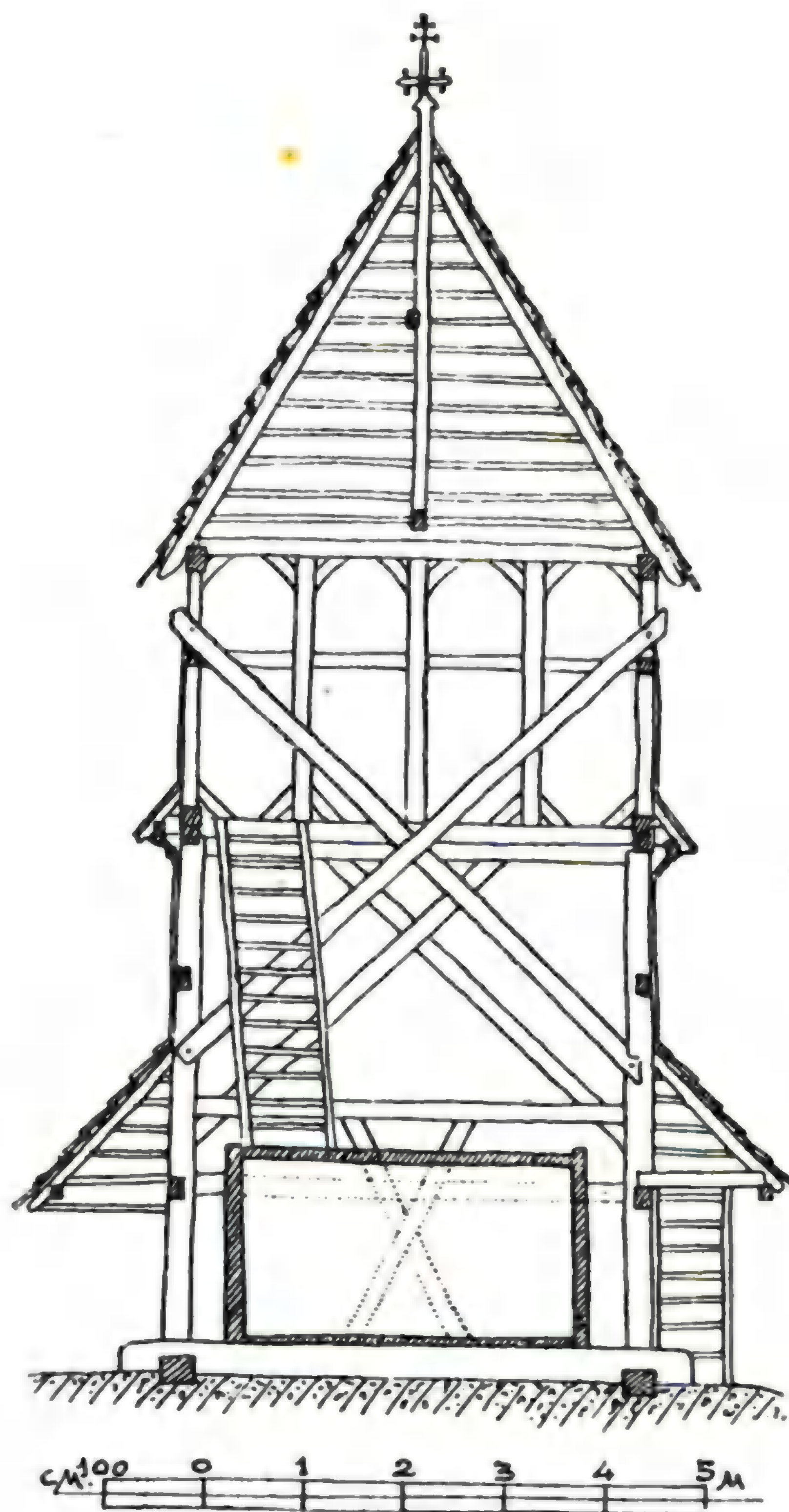

20

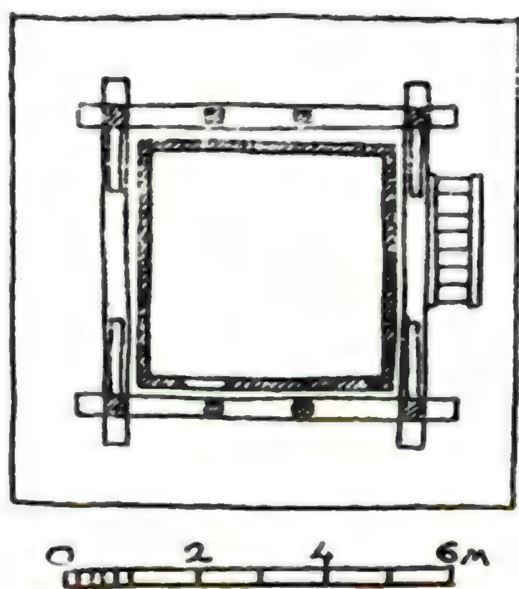
19. Троїцька церква „На місті“ з 1593 р., значно перебудована в XVIII ст. — 20. Плян тої самої будови.

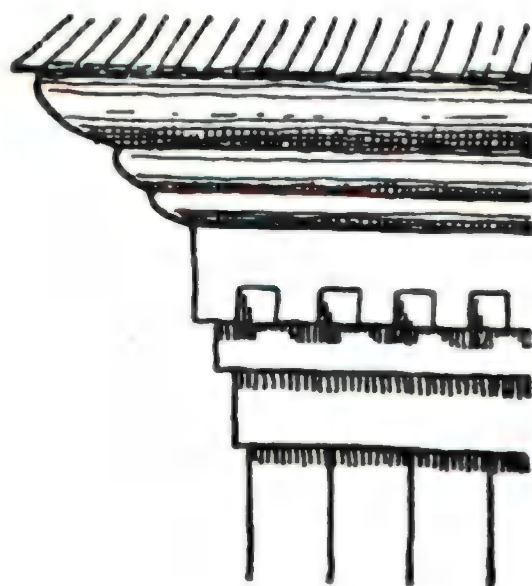
21. Вежа-дзвіниця на Передмістю з перед 1731 р.

22

23

24

22. Перекрій вежі-дзвіниці на Передмістю. — 23. Плян тої самої вежі. — 24. Деталь ґзимсу з тої самої будови.

Іван Хлопецький,

перемиський православний епископ-номінат в 1632—1633 рр.

Подав ***Микола Андрусяк.***

1632 рік разом з смертю покровителя єзуітів короля Жигмонта III. приніс православному українському громадянству надію обновлення прав православної церкви; визначена тоді королевичем Володиславом комісія зладила проєкт, що опісля під назвою „пунктів заспокоєння горожан грецької віри“ був включений в „pacta conventa“, які мали обовязувати будучого короля. На основі тих „пунктів“ поділено Україну і Білорусь під церковним оглядом між дві єрархії: уніятську і православну; за православними признано київську митрополію з могилівським, луцьким, львівським та перемиським епископствами[1]). Хоч на Україні були православні владики, висвячені ще в 1620 р. єрусалимським патріярхом Теофаном[2]), православні мусіли предложити на катедри

[1]) Грушевський М.: Історія України-Руси, т. VIII. ч. I. Київ-Львів 1922 (2. вид.), ст. 139—167.

[2]) По берестейській унії православні мали тільки двох владик: львівського Гедеона Балабана († 1607) і перемиського Михайла Копистенського († 1610); по смерти першого удалося православним задержати львівську катедру завдяки хитрощам еп. Єремії Тисаровського, що одержав королівський привилей на катедру під умовою, що прийме унію, чого однак не зробив; перемиську однак катедру православні втратили по смерти Копистенського мимо протестів з боку місцевої шляхти і духовенства. В такім положенні без своїх владик були православні до 1620 р., коли ерусалимський патріярх Теофан, під охороною гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, висвятив в Київі православних владик: митр. Йова Борецького († 1631), полоцького архіепископа Мелетія Смотрицького (що пізніще приняв унію, † 1633), та епископів: перемиського Ісайю Копинського (що по смерти Борецького 1631. р. був київським митрополитом, а в 1632. р. був усунений з митрополії ізза вибору на неї Могили), володимирського Єзекиїла Курцевича, луцького Ісакія Бо-

нових кандидатів, тому що „охорона королівського права патронату вимагала сього, щоб самовільно, без королівського подання висвячені владики не були потверджені“. Православні зрештою не вважали користним для своєї справи обставати за старими владиками, тільки тому, що не було певної ґарантії, що коронаційний сойм затвердить ці „пункти“ без жадних поправок, рішили зараз в часі елєкційного сойму вибрати „православного митрополита і припечатати тим справу відновлення православної єрархії“. Тому в часі елєкційного сойму у Варшаві (дня 3. XI. 1632) вибрали двох кандидатів Петра Могилу, печерського архимандрита, і Михайла Лозку, винницького підстаросту, з яких перший по предложенні був затверджений Володиславом IV. Кілька днів пізніще (15. XI.) вибрано білоруським (могилівсько-мстиславським) епископом Йосифа Бобриковича. „Тоді мабуть — по думці Грушевського — переведено вибір на луцьке владицтво: вибрано князя Олександра Пузину, волинського шляхтича; близшої дати вибору не знаємо. Не вибрано чомусь тільки кандидата на владицтво перемиське, відложено се на пізнійше“[1]).

На сім місці хочемо зайнятися ближче справою перемиського

рисковича та холмського Паїсія Іполитовича; крім того турівсько-пинським епископом назначив зайшлого Грека еп. Авраамія. Одначе признання тієї єрархії даремно домагалися в соймі православна шляхта і козаки в часі правління Жигмонта III. (Про це у Грушевського: Іст. України-Руси, т. V. ч. II., Львів 1905, ст. 592, т. VI. Київ Львів 1908, ст. 588—590, 591, т. VII. Київ-Львів 1909, ст. 432, 436-7, 441—9, 452, 499, 500, 505—8, 522, т. VIII. ч. I. Київ-Львів 1922. (2. вид.) ст. 137—8; — Соймові постанови в тій справі в: Volumina legum, т. III. Варшава 1735, ст. 217, 547, 669; — про внутрішні відносини в православній єрархії у Грушевського op. c. т. VIII. ч. I. ст. 2—19, 73—98, 132—134.)

[1]) Грушевський, op. c. т. VIII, c. 169—172. Подібно пише про це моск. митр. Макарій (Исторія русской Церкви, т. XI. Петроград 1903 (2. вид.) ст. 447): „Только для занятія перемышельской каѳедры, какъ сейчасъ увидимъ, не успѣли православные избрать ко времени коронаціи короля и представить на его утвержденіе достойнаго кандидата“... відтак пише (ст. 546): „Первымъ кандидатомъ на эту епископію они избрали еще въ 1633. г. какого-то Холопецкого, и онъ получилъ уже привиллегію отъ короля, но скоро скончался. Въ томъ же году мѣстная шляхта избрала-было другаго кандидата Ивана Романовича Попеля; но и этотъ скоро скончался“. — Голубев С. (Кіев. митр. П. Могила и его сподвижники, т. II. Київ 1898, ст. 474) про перемиське епископство в тім часі пише ось що: „Не посредственно послѣ коронаціоннаго сейма перемышляне избрали таковымъ кандидатомъ дворянина Ивана Романовича Попеля“...

владицтва. Погляд, немовби православне перемиське громадянство не вибрало свойого кандидата, насуває деякі сумніви. Перемиська земля виказала стільки активности в боротьбі з уніятським єпископом Атанасієм Крупецьким перед і по 1632 р.[1]), що виглядає дивним, чомуб Перемишляне якраз тоді, коли прийшла нагода вибрати свого епископа, справу вибору проволікали. Щоби се питання як слід розвязати, мусимо розглянути те, що говорять в сій справі джерела.

Як поставилася перемиська православна шляхта до справи обсадження епископської катедри своїм одновірцем — говорить про се ухвала вишенського соймику з дня 16 грудня 1632 р., в якій між иншими інструкціями послам на коронаційний сойм подається ось що: „Prosić także J. Kr. Mci będą, aby przywilej temu drugiemu władyce nieunitowi J. Mci p. Joannowi Chłopeckiemu nowoobranemu ante omnia przed inszymi przywilejami był dany i podpisany i zaraz przy tem prowizja z skarbu J. Kr. Mci pozwolona“ [2]). Ця інструкція аж надто ясно виказує, що православне громадянство Перемищини пристосувалося як слід до тієї точки „пунктів заспокоєння горожан грецької віри“, що відносилася до перемиського епископства[3]), і жадали

---

[1]) Грушевський, op. c. т. VI. ст. 244, 589—90., т. VIII. ч. I. ст. 198—9, ч. II. (2. вид. Київ-Відень 1922) ст. 85—6, — пор. Голубев, op. c. т. I. (Київ 1883). Приложенія ст. 190—2, т. XXVI, та „Вѣстникъ Юго-западной и Западной Россіи“ т. I, рік вид. I. Київ 1862, ст. 1—16.

[2]) Akta grodzkie i ziemskie, т. XX. Львів 1909, ст. 335—6, № 182, ч. інст. 18.

[3]) Точка в „пунктах заспокоєння горожан грецької віри“, що відноситься до перемиського епископства, звучить: „Władyctwo Przemyślskie (jako i Lwowskie) przy Nieunitach ma zostawać zawsze, ze wszystkiemi dobrami i przynależytościami z dawna należącemi: dożywocie jednak terazniejszego księdza Krupeckiego, albo póki na insze nie postąpi, ma wcale zostawać. Obywatele tameczni obrać sobie mają zwykle władyką nieunita, któremu od króla Jmści przyszłego, da Pan Bóg, na sejmie Coronationis przywilej będzie nad wszystkiemi w nieunjej będącemi, a na rezydencją monaster Spasa, świętego Onuphrja i nazwany Smolnica mają mu bydz ex nunc dane; a dotąd, póki terazniejszy ksiądz Krupecki in possessione tego władyctwa zostawać będzie, na każdy rok po dwa tysiące złotych temu władyce przyszły, da Bóg, król Jmść i Rzeczpospolita ma naznaczyć. Post cessum zaś, albo decessum ks. Krupeckiego, pomieniony Nieunit władyka z kapitułą swą ma i wolen będzie objąć i władyctwo i wszystkie dobra władyctwa tego bez wszelkiej szkody“. Supplementum ad Historica Russiae Monumenta. Петроград 1848. ст. 160—1. N. LXVII.

від короля її сповнення, через що не лишилося позаду инших земель.

Коли відбувся вибір перемиського кандидата, на се не маємо точнійших вказівок. Вибір двох инших православних владик кладеться на 15 листопада, себто на кінець елєкційного сойму; можливо, що в тім часі також вибрано Хлопецького. В кождім разі вибір відбувся перед 16 грудня 1632 р., бо тоді вже вишенський соймик подає Івана Хлопецького як кандидата на владицтво до затвердження королеви.

Постать Івана Хлопецького в літературі не виступає досить виразно. Добрянський[1]) опираючись на неясних в декім записках в рукописі митр. Льва Кишки[2]) відносить старання Хлопецького о перемиську катедру виключно на роки, що слідували безпосередно по смерти еп. Мих. Копистенського (1610—11)[3]). Безперечно Іван Хлопецький, що визначився як один з передових борців за права православних ще за життя Копистенського[4]), старався по смерти тогож о катедру і як місцевий шляхтич мав попертя серед своїх земляків[5]), що не хотіли признати накиненого їм королем Крупецького як унята і зайшлого[6]). Одначе

[1]) „Короткая вѣдомость историческая о епископахъ русскихъ въ Перемышли“ в „Перемышлянин“-і на рік 1854, ст. 19 і 38, н. 13) та „Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій, перемышльской, самборской и саноцкой отъ найдавнѣйшыхъ временъ до 1794 г.“ Львів 1893, ст. 13 (ч. III.), і 33, н. 17).

[2]) Знаходиться в перемиській капітульній бібліотеці. — Найновіща замітка про цей рукопис о. Скрутня у вступі до „Життеписів Васи-Василіян“ в „Записках Ч. С. В. В.“ т. I. ст. 105—8; там є зібрані важніщі уваги з попередної літератури що до того рукопису. Виїмки з нього, що відносяться до нашої справи, подав А. Петрушевич, „Сводная галицко-русская Лѣтопись съ 1600 по 1700 г.“ Львів 1874, ст. 38—9, 40, 41 і 70.

[3]) За Добрянським Пелеш: Geschichte der Union, т. II. Відень 1880, ст. 121—2. Один тільки митр. Макарій (Ист. р. Церкви, т. XI, (2. вид.) ст. 546) на основі записки в рукописі Кишки — приймає, що православні вибрали Хлопецького епископом в 1633. р.

[4]) Під маніфестацією, зложеною перемиською шляхтою ізза переслідування православних з 28. I. 1603, є підписані Іван і Микола Хлопецькі. (Akta gr. i z XX. ст. 105. N. 62).

[5]) Добрянський в »Перемышлянин-і« за 1854 р. ст. 19, і в »Ист. еп. перем.« ст. 13. (на основі записок в ркписі Кишки). — За ним Пелеш, l. c. і Грушевський, op. c. т. VI, ст. 589—90.

[6]) Лист перемиської правосл. шляхти з Самбора 11. VI. 1611. до Жигмонта III. (друк. у Голубева op. c. т. I. Прилож. ст. 190—2. N. XXVI): ...„Ten jednak człowiek p. Krupecki w ziemi naszej Przemyskiej, a zgoła we wszystkym wojewodstwie Ruskym przedtem niesłychany, niewidany i nieznajomy“... тому через послів Мартина Ритаров-

Крупецький, хоч — по словам Суші[1]) — в перемиській епархії не було тоді ні одного унїята, удержався завдяки королівській опіці: король загрозив карою в сумі 50 тис. дукатів тому, хтоб з місцевої шляхти поважився зробити напад на Крупецького[2]). Розуміється, що не міг тоді Хлопецький, якого уважали провідником руху проти Крупецького[3]), одержати королівського привілею на епископську катедру — так як це приймає Добрянський[4]). Тому, хоч можливо його сторонники або й він сам проголосив себе тоді епископом[5]), однак не маючи привілею він залишився надалі світським не стараючися о епископське свячення. Королівська опіка над Крупецьким приневолила його мабуть залишити на разі думку про епископську катедру; ізза чого перемиське православне епископство не було ніким заняте в хвилі, коли в 1620 р. єрусалимський патріярх Теофан висвятив на неї Ісайю Копинського, хоч Хлопецький як світська людина без сумніву жив[6]).

ського і Богдана Радиловського, ...pilnie i uniżenie a prawie z płaczem serdecznym prosiemy wszyscy i żebrzem, abyś Wasza K. M., Pan nasz miłościwy, zmiłowacz się nad nami strapionemi wiernymi poddanymi swemi raczył, bądz onego zarazem zniesieniem, bądz też (listami) swemi pańskiemi królewskymi s kanczelarje swojej napomniecz go. aby od tego władyctwa supersedował y nas więczej już żadnemi sposoby nie turbował"... — пор. „Projekt szlachty syzmatyckiej Podgurskiej, że niesłusznie król uciemięża Rus i dał przywilej Krupeckiemu na Episkopją Przemyską" публ. на основі ркпсу в арх. гр. ун. митр. при Синоді N. 11 у »Вѣстнику Юго-зап. и Зап. Россіи« т. I. Київ 1862. ст. 1—16.

1) Гарасевич: Annales ecclesiae Ruthenae, ст. 319, і Грушевський, ор. с. т. VI. ст. 590.

2) Грушевський: ор. с. т. VI. ст. 244. на осн. книги гр. перем. 327, ст. 18—19. — в тім мандаті є вичислений ряд місцевої шляхти, що брала активну участь в боротьбі за владицтво, настаючи на життя Крупецького, між иншими й Іван Хлопецький.

3) В реляції возного про зневагу Крупецького шляхтою на вишенськім соймику 13. IX. 1610. називається Івана Хлопецького „principalem facti inscripti". а инших „facti infrascripti cooperatores". — Akta gr. i z XX. ст. 136. N. 93.

4) »Перемышлянинъ« за 1854 р. ст. 19 і 31—2 н. 6) та »Ист. еп. перем.« ст. 13 і 26—7 н. 7). — опираеться на записці в рукописі Кишки: „Miał y Chłopecki przywilej, ale z nim w drodze umarł". — Також: Пелеш: ор. с. ст. 121, 122 н. 188).

5) За тим промовлялаб записка в рукописі Кишки: „et nobilis Chłopecki, qui hoc anno factus est episcopus", яку Добрянський (»Перемышлянинъ« 1854. ст. 32. н. 6, і »Ист. еп. перем.« ст. 27, н. 7) і Петрушевич (ор. с. ст. 40) відносять на 1611 р.

6) Грушевський (ор. с. т. VII, ст. 446—7. н. 3) до думки Добрян-

Про се, що Іван Хлопецький виступав як кандидат на перемиське епископство ще другий раз, в 1632 р., давнійші історики не мали ясних відомостей. І наша вістка про сю кандидатуру (з вишенської інструкції) на перший погляд є суперечна з основним жерелом до сих подій, запискою митр. Кишки. Текст сеї записки є такий:

„Było zaś konkurentów po Kopysteńskim cztery: Radyłowski, Lityński, Kopysteński i Chłopecki, których obranych prezentowano królowi i zalecono Krupeckiemu romani ritus, ale on będący przy kancelarjej wielkiej, na siebie wyprawił, miał i Chłopecki przywilej ale z nim w drodze zmarł. Obrała tedy szlachta 1633 Popiela, ale i ten umarł"[1]). Коли одначе розглянено пильнійше зміст записки, бачимо, що неясности виходять тільки з недосить точної стилізації Кишки, але дійсної суперечности нема. Нема в записці сказано, що Хлопецький якраз в 1611 р. одержав в королівській привілей, тільки, що по смерти Копистенського вибрано на перемиську катедру чотирьох кандидатів і предложено їх королеві до затвердження; одначе Крупецький вистарався о привілей для себе. Притім автор записки додає, що й Хлопецький мав привілей, але з ним в дорозі умер, та в котрім році Хлопецький одержав привілей, нема тут сказано.

Час, коли Хлопецький одержав королівський привілей і коли він умер, можемо означити на основі нниших доступних нам джерел. В цитованій вище інструкції вишенського соймику з 16 грудня 1632 р. Хлопецький виступає як ново вибраний владика ще без королівського привілею — се наш terminus, post quem. Про смерть Хлопецького знаходимо вістку у протоколі вибору його наслідників на перемиське владицтво. Вибір не був згідний: часть шляхти вибрала Івана Романовича Попеля, друга часть Семена Гулевича-Воютинського[2]). Протоколу вибору першого з них не знаємо; маємо тільки протокол вибору кандидатами на перемиську катедру Семена Гулевича Воютинського, луцького земського писаря, і о. Варлаама Брошневського, добромильського ігумена з дня 26 березня 1633 р. В сім протоколі шляхта і духовенство виразно зазначують, що приступають вони знов по

ського, що Хлопецький вмер в 1611 р. зазначує, »що на се виразних звісток нема«. Однак »в осени 1620 р., коли на перемиську катедру поставлено Копинського, Шишки-Хлопецького мабуть не було на світі«.

[1]) Петрушевич. ор. с. ст. 41. підр. 1611. Продовження сеї записки на ст. 70. п. р. 1633.

[2]) Грушевський. ор. с. т. VIII. ч. 1. ст. 181—2.

давним правам і звичаям до вибору пастиря свого, владики перемиського „po śmierci nieboszczyka pana Jana Chłopeckiego, obranego i unominowanego władyki Przemyskiego i Samborskiego“[1]. Тут маємо отже потвердження того, що подає записка, що Хлопецький дістав від короля номінацію на епископство.

Дальше, хоч не маємо протоколу вибору Івана Романовича Попеля, однак маємо виданий йому Володиславом IV. привілей на перемиську катедру в Кракові, дня 18 березня 1633[2]). В тім документі маємо натяк про се, що король іменував вже „иншого епископа або владику перемиського дисуніта“, що відноситься безперечно до Івана Хлопецького[3]). Раніщий від того документу маємо ще инший, котрий нам позваляє знизити о чотири дні terminus ante quem смерти Хлопецького. Є се грамота Володислава IV для православних, видана в Кракові, дня 14 березня 1633,

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. I. т. VI. ст. 665—6. N. CCLXX. публ. на основі копії-обляти занесеної Гулевичом-Воютинським до книг земських луцьких 31. I, 1636. На основі цього документу А. Бонецкий (Herbarz polski т. II. Варшава 1900. ст. 390) подає: „Jan Chłopecki, władyka przemyski dyzunicki nie żył 1633 r. (Arch. J. Z. K. I 6.).“

[2]) Голубев, op. cit. т. II. Прилож. ст. 14—5. N. III. на основі оригіналу, що знаходиться в бібл. гр.-кат. собору в Перемишлі, місцями ушкодженого, одначе справленого при помочі копії, занесеної в Inducta Relationum Castr. Premislien. львівськ. бернард. арх. N. 252, ст. 1742).

[3]) Натяк про привілей для Хлопецького містять в собі отсі слова: „Cum igitur ex permissione Ordinum Regni, et ad supplicationem Nobilitatis Pallatinatus Russiae ritus Graeci alium Episcopum seu Vladycam Premysliensem Disunitum sic exigentibus necessitatibus Regni constitueremus praedictumque Generosum Ivanum Romanowic Popiel, inter alios ex Nobilitate electum, nobis praesentatum haberemus, dignum sane iudicavimus, cui hoc munus Vladicale, secundum diploma ipsis a nobis datum, conferemus, uti quidem conferimus, per ipsum cum claustro, alias monastyr Salvatoris, vel Spas, Sancti Onufri, et tertio Smolnica dicto, cum eorum attinentiis ex nunc omnique iurisdictione super hominibus ritus Graeci disunitis tenere et possidere, salvo per omnia iure Venerabilis Athanasii Krupecki, Vladicae protunc Premysliensis, quam ad iurisdictionem Episcopalem ad extrema vitae eius tempora reservando“... Грушевський (op. c. т. VIII. ч. I. ст. 181 н. 7) пише: »Про ініціятиву соймових послів каже виразно королівський привілей« — опираючись на перших словах поданого тексту. Ці однак слова — як бачимо — відносяться до упривілейовання иншого епископа — правдоподібно Хлопецького, що згоджувалосьби з поданою вище інструкцією вишенського соймику з 16. XII. 1632. — Коронаційний сойм був визначений на кінець січня.

в якій між иншим позволяє король виконувати свою власть і юрисдикцію митр. Мигилі та епископам Пузині луцькому, Бобриковичеві мстиславському і тому, „który na Przemyślskie od obywatelów Nieunitów obrany będzie"¹). Наведені слова вказують, що Іван Хлопецький помер перед 14 березня 1633, одержавши передтим на епископську катедру королівський привілей. Час отже, в якім мав Хлопецький одержати привілей і умерти замикається між датами: 16 грудня 1632 та 14 марта 1633 р.

Ще одної справи не можна тут поминути мовчки, а саме того, що література²) на основі записки в рукописі Кишки: „et nobilis Joannes Chłopecki, qui hoc anno factus est episcopus, dictus alio nomine Szyszka"³) додає йому друге родове призвище: Шишка. Однак поза сією запискою в жаднім иншім джерелі не виступає Хлопецький Шишка; противно в сучасних творах православних, а саме в промові волинського чашника Лаврентія Древинського на соймі в 1620 р.⁴), в „Суплікації" православних на сойм 1623 р.⁵) і у дневнику якогось аноніма про львівський

¹) Suppl. ad Hist. Russ. Mon. ст. 169—171. N. LXIX; також Акты вил. ком. т. XXXIII. ст. 249—51, N. CLXXX. й Арх. Ю. З. Р. ч. II, т. I. ст. 223—7. N. XX.

²) Добрянський в »Перемышлянин-і« 1854 р. ст. 19, 31—2, н. 6), і 38 н. 13) — і в »Ист. еп. перем.« ст. 13. 26—7 н. 17). — Пелеш; Gesch. d. Union II. ст. 121. Грушевський. op. c. т. VII. ст. 446—7, н. 3).

³) Петрушевич: op. c. ст. 40 (ркп. Кишки ст. 625) і Добрянський (»Перемышлянинъ« 1854, ст. 32. н. 6) й »Ист. еп. перем.« ст. 27. н. 7) подає: „cognomine".

⁴) Грушевський, l. c. подає ті місця з промови Древинського за рос. перекладом Бантиш Каменського (Ист. извѣстіе об возн. в Польшѣ уніи) уважаючи її за автентичну: цитує відносні слова й Добрянський („Перемышлянинъ" ст. 31—2. н. 6) і „Ист. еп. перем." ст. 26—7. н. 7): „któż tego nie widzi oczyma, że władyka Przemyski, nazwany Szyszka z pastucha urodzony i do dziś dnia rodzony brat jego ojca we wsi Włoce w dobrach Wojewody Kijowskiego w poddaństwie zostaje?"

⁵) „Supplicatia do przeoświeconego i jaśnie wielm. przezacnej korony Polskiej i w. ks. Lit. obojego stanu duchownego i świeckiego senatu; w roku tym terazniejszym 1623 do Warszawy na sejm walny przybyłego. Od obywatelów koronnych i W. ks. Lit. wszystkich wobec i każdego z osobna ludzi zawołania szlacheckiego, religji starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego" — друк. в „Документах объясняющ-их исторію зап.-русскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польшѣ". Петроград 1865, на осн. друкованого в 1623 р. примірника без означення місця видання, що збер. в Петерб. публ. Бібл. під N. 13. IX. 2/366. Грушевський (l. c.) вказує на те, що „деякі подібности в ідеях і мотивах піддають гадку, що Древинський міг бути й автором сього меморіялу". — Потрібні нам місця є слідуючі: „My szlachta od tych

собор в 1629 р.[1]) — тим призвищем є названий перемиський уніятський епископ. Очивидно цеї назви: „Шишка“ не можна віднести як другого родового призвища до еп. Крупецького; називали його так чомусь з глумом православні. Пізніщий автор записки в рукописі Кишки, уніят, не маючи жадних даних, які промовлялиб за тим, що в тім часі був перемиський епископ уніят Шишка, міг віднести це призвище до Хлопецького. Опираючися власне на тій записці Добрянський[2]) робить не тільки з сеї назви друге родове призвище Хлопецького, але ще й додає за Нєсєцким[3]), що Іван Шишка-Хлопецький був гербу Доленґа. Однак в дійсности рід Шишків гербу Доленґа мешкав на Білоруси в ґродненськім повіті[4]) і мабуть в новгородськім воєвідстві[5]); рід Хлопецьких знова гербу Судкович походив з Хлопчиць, самбірського повіту[6]). Нема отже жадних даних, які промовлялиб за тим, що рід Хлопецьких був ідентичний з родом Шишків.

Pokostów, Szyszek, Stecków, Duszochwatów, Paliświatów, Poczapowskich i Ruckich, którzy się pod ten czas za władyki ruskie udają, co nad zawołanie nasze szlacheckie i nad powinność nasze chrześciańską ponosimy, widzi sam Bóg“ (ст. 294).

[1]) Suppl. ad hist. Russ. mon. ст. 157, і у Зубрицького: Kronika m. Lwowa ст. 268: „władyka Przemyślski (Jan Szyszka, unita)“ — про цей дневник Зубрицький пише: „Opisanie zjazdu tego znajduje się w archiwie kapituły r. gr. lwowskiej, wzięte ono z akt bractwa stawropigjańskiego, przez współczesnego członka spisane... Dodać także należy, że opisujący był dyzunitą jak i całe bractwo wówczas“.

[2]) „Перемышлянинъ“ на р. 1854. ст. 32. н. 6) і „Ист. еп. перем.“ ст. 27. н. 7).

[3]) Korona polska, т. IV. ст. 296.

[4]) Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. wyd. przez Jana Nep. Bobrowicza, т. VIII. Липськ 1839. ст. 647 — тут є поданий рід Шишків гербу Доленґа в ґродненськім повіті.

[5]) В списі новгородської шляхти, що ставилася проти козаків з д. 12. II. 1596 є Іван Шишка (гл. Жерела до історії України-Руси т. VIII. ст. 82).

[6]) А. Бонецкий: Herbarz polski, т. II. Варшава 1900, ст. 389. — Добрянський („Перемышлянинъ“ 1854. ст. 32. н. 6) і „Ист. еп. перем.“ ст. 27. н. 7) уважає Хлопецького власником села Хлопичі біля Ярослава, опираючись на словах в процесі між Хлопецьким та Крупецьким: „Septimam contra nobilem Joannem Chłopecki feria quarto ipso festo Margarethae Virginis proxime praeterita in bonis vilae Chłopice curieque citati ibique sita posuit et familiae notificavit“ (Акти архива кап. Перем. руськ.). — З с. Хлопич біля Ярослава походив рід Хлопицьких; тут однак могла зайти похибка і місто „Chłopczice“ подано „Chłopice“, не можна отже приймати, що ходить тут про Хлопичі біля Ярослава, тому що нема сього в документі зазначено — гл. Бонецкий, op. c. II, ст. 390.

В цій статті дійшли ми до таких вислідів:

1) Православне громадянство перемиської землі, подібно як і инших земель, зараз по виборі митрополита вибрано Івана Хлопецького кандидатом на перемиську катедру згідно з „пунктами заспокоєння горожан грецької віри"; вибір Хлопецького кандидатом міг відбутися рівночасно з виборами владик могилівського і луцького, себто у Варшаві при кінці елекційного сойму в 1632 р., або безпосередно по скінченні сойму, коли перемиська шляхта, що брала участь в елекції короля, вернула домів (terminus ante quem вибору Хлопецького — 16. XII. 1632).

2) На домагання перемиської православної шляхти Хлопецький одержав королівський привілей на перемиську катедру, але невдовзі потім помер, не довершивши свойого посвящення на епископа (terminus post quem одержання привілею на катедру і смерти Хлопецького — 16. XII. 1632, terminus ante quem — 14. III. 1633).

Дотеперішня література хибно відносила надання Хлопецькому королівського привілею на катедру та його смерть на 1611 р.; бо хоч в тім часі Хлопецький справді старався о перемиську катедру і попирала його в тім перемиська православна шляхта і духовенство, то не одержав він жадного привілею на цю катедру, тільки одержав на неї тоді привілей уніят (передтим навіть латинник) Крупецький. Не маючи отже королівського привілею на катедру Хлопецький не міг тоді старатися о посвящення на епископа і залишився світським. Тому перемиське православне епископство не було ніким заняте в хвилі, коли єрусалимський патріярх Теофан висвятив перемиським епископом Ісайю Копинського, хоч колишній конкурент о перемиську катедру Іван Хлопецький в тім часі жив.

4) Безосновно приймала часть дотеперішної літератури, що назва: „Шишка" була другим родовим призвищем Хлопецьких.

Miscellanea.

Мартин Пашковський про козацькі сутички з Татарами й долю ясиру.

Як виходить із XXIV т. „Bibljografji Polskiej“ К. Естрайхера (стор. 124—127), писання Мартина Пашковського вийшли друком між 1608 і 1625 р. В низці своїх брошур зайнявся Мартин Пашковський також українськими справами, а в двох із тих брошур і козацькими. Одна з них це віршована „Rozmowa Kozaka Zaporozskiego z Perskim Gońcem, o sprawach woiennych, Pogan z Chrześćiany“, видана в Кракові 1617 р. Вона не доступна мені, бо зберігається в ленінградській Публичній Бібліотеці. Два роки передтим, так само в Кракові й так само віршовані, вийшли „Dzieie Tvreckie, y vtarczki Kozackie z Tatary. Tudźiesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabozenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. tych Pogan, ku wiadomośći ludziom roznego stanu pozyteczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześćiańskiey, y Zabobonach Bisurmiańskich &c.“ Естрайхерові відомі два примірники книги, з бібліотеки Тарновських у Дзікові й університету в Кракові. Я зазнайомився з примірником Ягайлонської Бібліотеки в Бібліотеці нашого Товариства, за що зобовязаний подякувати Управам згаданих бібліотек. Краківський примірник книги вирваний з грубшого зшитка, бо має рукою зазначені сторони 247—415, при чому стор. 313 пропущена при нумерації, а остання, 415, чиста. Книга обіймає 83 листків 4°: 4 листки ненумеровані, далі йде 155 зазначених сторін і дві незазначені.

Краківський примірник „Dziejów“ присвячений єрадському воєводичеві Єронимові Лаському з Ласка. Одначе були примірники також із иншою посвятою. В. Мацєйовський мав під рукою

примірник із присвятою Адамові з Змигороду Стадницькому, де Пашковський говорить, „że chce głosić o tem, czego się dość nasłuchał ustami swojemi“ [1]). І присвяту Єронимові Лаському починає Пашковський словами:

Nową rzecz niosą Muzy twej zacnej osobie,
Ktora nieprzepłacony skarb zamyka w sobie.
Czegom się dość nasłuchał uszyma swojemi,
O tym tu będę jawnie głosił przed wszytkiemi.

Зазначивши, що вже надійшов час увійти Грекам, Уграм, Сербам і Албанцям у свої держави, згадав, що Турок і Польщу „zbawił Wołochow, na Podole godzi“, і вказав на потреби

I onej Ruskiej ziemie na wszytkim obfitej,
W bydło, w konie i w zboża wszelkie znamienitej.
Jaki wielki upadek tam ludzie popadli,
Mało nie jak w Sodomie, kiedy się zapadli.
Chociaż żywi, ale tam w tej sprośnej jaskini
Nie ma brzytki poganin litości nad niemi.

Віршуючи свої писання, Пашковський був „лихим поетом“, але „став неостаннім римованим літописцем“ по вислову Мацєйовського. [2]) Так висловився він саме з приводу книги, про яку йде мова. Властивий зміст книги починається таким новим наголовком: „Dzieje tatarskie, kozackie i tureckie, z doświadczenia jako inszych wiela ludzi zacnych, tak osobliwie jednego żołdaka szlachetnego Jakuba Kimikowskiego, ktory w ręku pogańskich był w niewoli 9 lat i nie mało rzeczy godnych wiadomości wybaczył, przez Marcina Paszkowskiego na czworo xiąg rozdzielone i pracowicie opisane“.

Яків Кимиковський походив із убогої шляхетської сім'ї. Ще в дитинстві, тринадцятилітнього хлопця взяв Щасний Гербурт до послуги. По двох роках віддав його Гербурт у такому самому характері князеві Радивилові, дідичеві Олики, що йому служив Кимиковський щось більше ніж півтретя року. Висланий з листами Радивила на Поділля, до кн. Вишневецького, на Маначин, попав між Базалією й Костянтиновом у татарський полон над рікою Случею.

Tegoż prawie czasu
Dość było pod Trębowlą wielkiego niewczasu
Przez tychże psow pogańskich i pod Baworowem, [3])
Gdzie Strus Jakub rozsiekan. Ztamtąd już z gotowem

[1]) W. Maciejowski. Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. III. Варшава, 1852, стор. 530.
[3]) Тамже, стор. 531.
[2]) В книзі: Boworowem.

Plonem z krajow Podolskich kosz swoj ōbrocili
Do Nahaj, gdzie i więźniow wszystkich zapędzili.

Далі подає Пашковський опис життя нагайських Татар. З цього опису варто привести тут його слова про те, як вони переправлялися через ріки з здобиччю та ясиром:

A kiedy się przez ktorą rzekę przeprawiają
Z zdobyczą (bo tam inszych przewozow nie mają),
Wnet na koniech dwa snopy trzciny uwiązawszy,
A głowy i ogony ich posworowawszy,
Z jednę stronę na trzcinę rzeczy swe przywiąże,
A z drugą niewiast, dzieci nabranych nawiąże.
A sam jedną się ręką ogona trzymając,
A drugą zsworowane konie pogąniając,
Przeprawia się pohaniec do domu swojego
Z nieopłakaną szkodą Kraju Podolskiego.

Пашковський описує різні татарські орди, говорить про їх релігію та спосіб воювання, а говорячи про останнє, згадує про трівогу „Ukraińcow" і про Камянець Подільський те, що нижче подано під I. Також подається в цілості нижче, під II, оповідання Пашковського про козаків, про турецькі поражки на морі й татарські на перевозах, про Кінську воду, Дніпро, його пороги й запорожців. До цього оповідання мав Пашковський притоку в тому, що по цілорочному побуті в Татар утік Кимиковський до козаків. Одначе раз відбили козаки данину, везену від великого князя московського для турецького й татарського царя, й у часі повороту з добиччю не тільки втратили її, але й самі попали в татарський полон (про це поданий нижче уривок, під III). Таким робом дістався Кимиковський другий раз у полон. Тому, що потрапив затаїти своє знання татарської мови, Татаре зневажливо поставилися до Кимиковського, взяли його за чуру й передавали його від одного до одного, аж нарешті один дав за нього три барани й марну шкапу, щоб узяти за нього дві кобили й бахмата. Той завів його на торг до Козлова та продав його за готівку одному Арабові „do Końskiego młyna". Там пробув два місяці. Від Чорного моря приїхали купці, що радо скуповували таких юнаків, як Кимиковський, і купили його за три тисячі аспр для мустафи Челебія до міста Борлова.

Ten Turczyn miał białychgłow młodych urodziwych,
Bo też tam nie kupują już w leciech szędziwych.
Miał dziewcząt z chłopiętami i pospolitego
Gminu z naszych ośmdziesiąt człeka skupionego.

Їх розпродав він по різній ціні в Ангорі, де Кимиковського купив Алім Челебі до Караману, а звідти продано його одному

бейлербеєві до Алепа. В останнього син одного шпага хотів його знасилувати й Кимиковський, не могучи инакше оборонитися, добув ніж і пхнув його в черево насильника. Його зловлено й віддано його власникові, що порадив йому випертися турецької мови на суді. Засуд випав такий, щоб потовкти йому кості в руках і ногах, щоб він сидів до третього дня день і ніч на вулиці без усякої їжи й напитку; двічі на день мали спускати пару британських псів на нього, щоби рвали свою жертву. До того мали поставити нічну сторожу, щоб його не дорізали християне. Одначе передтим, заки віддали Кимиковського на муки, мав батько пробитого сина віддати бейлербеєві заплачену за невільника суму. Коли прийшло до торгу, сказав бейлербей, що Кимиковський доброго роду й тому може добре оплатитися в своєму часі, та зажадав двох тисячів золотих червоних за Кимиковського. Втративши сина, завагався його батько викинути в болото дві тисячі золотих і попрохав тільки суддів заборонити бейлербеєві Магометові держати в себе вбійника довше над півроку.

Одержавши наказ із суду, бейлербей по чотирьох тижнях спродав його одному доброму Турчинові. Пятьнадцять разів переходив тепер із рук до рук, аж нарешті купив його Араб Каліпер, в якого протягом шістьох місяців пас Кимиковський вівці, продумуючи безупинно над своєю втечею. Трапилося, що раз побачив караван турецького царя, який ішов до Магометової могили. Побачивши білих людей, прибіг до них і серед плачу прохав їх, щоб викупили його від чорних діяволів. Обіцяли йому це, як що він побісурманиться й прийме Магометову віру. Власник каравани купив його за тринадцять тисяч аспр (тисяча аспр рівняється вісьмом червоним золотим) і, повернувши з прощі, дав його до міста вчитися робити чамлети (матерії, виробляні з волосся азійської кози). Бачучи його охоту й дотепність і досвідчивши його протягом року, хотів оженити його з своєю рідною сестрою, переконавшися наперед про його твердість у новій вірі. На це були призначені ще чотирі тижні. На той час призначено йому роботу у винниці. І ось трапилося, що поуз винниці (а було це в Тракії) їхали з Азії вояки до Семигороду. Побачивши Кимиковського, перехрещеного на Баграма, спитали його, чи не бажав би заїхати з ними до Царгороду. Він згодився й вирушив із ними в дорогу.

Приїхавши до Царгороду, вояки заставили Баграма за сорок червоних, а самі поїхали на Угорщину.

Żal z oczu łzy wyciskał tym, co tam patrzyli,
Co z Bahramem w niewoli w Carigrodzie byli.
Widząc, ano tuteczne ludzie przedawano,
Xiędza, chłopa, szlachcica, nic nie brakowano.
Jednych kijmi na bazar jak bydło pędzono.
Drugich w pętach, a drugich w łańcuchach wiedziono.

Хоча Баграм не був у кайданах, але живучи, як риба, що бється об лід, вишукав догідну пору й, намовивши инших невільників, утік звідти. Одначе зловлено його в дорозі коло Дунаю та спродано одному Євреєві до міста, віддаленого дві милі від Царгороду, щоб робив у винниці. Раз насміхався з нього молодий Турчин і намовляв його на безсоромне діло, але Баграм, пірвавши камінь, кинув його в груди Турчина. Лишили в спокої Турки Баграма, але покликали до відповідальности Еврея до Царгороду. Заким поверне сам до дому, велів Еврей скувати Баграма. Не думаючи багато, він виламався з вязниці й утік на цісарські галери, де проминуло повних пять років його життя. Там навчився стріляти з пушок, воювати й керувати галерою по вказівках нічного й денного компасу. Раз ревідував галери султан Мурат. Начальник галер хотів підхлібитися цісареві й похвалитися, як влучно стріляє Баграм із пушки. Начальник велів Баграмові стрілити до одної птиці, більшої від лебедя. Щоб не дістатися на службу до сераю, Баграм навмисне вицілив зле й убив перевізника Турчина. Відвівши мерщій цісаря до сераю, вернув начальник назад і, пірвавши яничарку, замахнувся дати в лоб Баграмові; йому вдалося виминути удар у лоб, але не виминув його взагалі, бо удар витрутив кість при лівому плечі з суставу. Лічив його один Еврей, пробуючи повернути кість на її давнє місце, але це не вдалося йому.

На шостому році побуту на галерах удалося невільникам нанести поражку Туркам, описану у виривкові під IV, але вітер заніс їх до берегів Еспанії. Еспанський король прийняв їх, дав їм потрібну живність, а по тридцятьохтрьох днях одержали від нього вільні листи й розійшлися, почимчикувавши кожний у свою путь. Баграм задумав відвідати Рим, але їдучи до Венеції, попав у нову біду. У великодню суботу прийшов до Равенни, на другий день вибрався до Аламазії, звідки недалеко був мурований костел. Коли вступив туди на молитву, сон узяв гору над ним і він, вийшовши з костела, поклався за цвинтарем і заснув так твердо, що не чув нічого, навіть того, що подзвонили на вечірню. Коли Італійці побачили його під вечір, взяли його за шпіона та вкинули його до тяжкої вязниці, де перебув від понеділка до пятниці.

з жалю й страху не зажмуривши ока. Якось удалося йому виказати італійським наглядачам свою невинність. Прочитавши його листи, Італійці пустили його на волю, дали йому на дорогу чотирі таляри й поруку, видавши йому нові пашпорти. І знову під самим Римом узяли його за шпіона, але цим разом іще швидче видобувся з біди при помочи своїх паперів і опинився в Римі.

В Римі пристав Кимиковський до посла Маляспіни, що з ним приїхав до Польщі, де відбув давно задуману прощу до Ченстохови. Потому пристав до семигородського воєводи Михайла й винагороджував собі свої шкоди

Gromiąc wojska tureckie z mężnemi Kozaki
Za Dunajem, gdzie i dziś jescze widać znaki.
Pola same tamteczne świadectwo wydają,
Co tureckie mogiły i dziś w sobie mają.

Тимчасом від гетьмана Замойського вийшов приказ, щоб усі горожане Польщі в Михайловому війську перейшли до нього. Лежачи окрівавлений між трупами, неначе пробуджений вночі зо сну, встав тихо й потаємне прийшов до польського табору. Звідти пустився „do kraju Ruskiego", де прожив два роки в Петликівцях (бучацького повіту) у дідича села Івана Вольського. Довідавшися, що Михайла вбито, поїхав із Вольським до Кракова й там жив при ньому до його смерти. По смерті Вольського відправлено його слуг, між ними й Кимиковського, й він удався до своєї батьківщини.

Закінчивши історію Кимиковського, Пашковський дає апострофу до лицарської молоди й у ній протиставить тому, до чого він накликував, картину дійсности:

Koczy to najezdny koń, a poczet zaś woły,
Ktore i w stajni stoją i w tyle stodoły.
To dziś Kozak, co fuka na chłopy u pługa,
A jego przedniejsza broń okrągła maczuga.
To przywodzca najlepszy, co do Brzegu z woły,
A do Gdańska wie drogę z żytem i z popioły.
Ale go tam nie pytaj, gdzie między Tatary
Szabla więcej popłaca niż leśne towary.

Трьома розділами про долю ясиру в Туреччині, що з них найінтересніші частини друкуються нижче під V—VII, закінчується перша книга твору Пашковського, а дальші три присвячені виключно турецьким справам. Книгу Пашковського закінчує „Zamknienie do łaskawego czytelnika" з інтересним наріканням, що люде „wolą Fraszki, France, Biesiady, Pieśni wszeteczne, Sowi-

zrzały, Marchołty po kramikach kupować“, ніж щось поважного, гідного уваги й науки.

Подаючи тут цікаві для нас уривки з твору Пашковського, не торкаюся питання їх оригінальности. Він сам покликується на Матія Стрийковського, Вартоломея Юрґевича (Georgiewits) і инших; зокрема певно багато користувався писаннями Юрґевича, що пробув кільканадцять літ у турецькій неволі та в своїх писаннях описав долю ясиру та життя й обичаї Турків.

Історики польської літератури подають про Пашковського тільки те, що він сам про себе подав у своїх писаннях, напр. що походив із Пашків. Не знають навіть, коли він уродився й коли помер. Не відшукані також досі всі його писання, що з деякими з них треба зазнайомити українське громадянство, бо малюють знищення, яке несли татарські набіги українським землям на початку XVII в.

А поки що подаються тут ті виривки з книги Пашковського з 1615 р., які торкаються козацьких сутичок із Татарами й долі ясиру.

I.

Tam tedy Kimikowski, u tych psow w Nahajach,
  Pasąc konie i owce przy ichże szarajach,
Był cały rok, gdzie widział, iż ci narodowie
  I inszy w tamtych krajach okrutni Gethowie,
Wpadszy na żartkich koniech w Boristeńskie wody,
  Pływali i sam i tam bez żadnej swej szkody,
Niosąc śmiertelne razy pod ostrym żelazem,
  Gdzie śmierci dwie przyczyny bywały zarazem.
Lud się z granic rozbiegał przed strachem widomym,
  Zostawując swą korzyść psom nienasyconym.
A poganin plundrował, przyszło mu to tanie,
  Trzodę, bydło, dobytek, nie robięcy na nie.
Część więźniow skrępowanych nahajką przed sobą
  Pędził w dzikie krainy z nieznośną żałobą.
Część wyścinał, panienkę od matki, od ojca
  Wziąwszy, tuż przed oczyma zgwałcił mężobojca.
Młodź niewinna i starce, pieniąc się krwią świeżą,
  Wyścinane od pogan, po dolinach leżą.
Domy się dymem kurzą, a poganin srogi
  Do wszelakiej srogości nie opuszczał drogi.
Tam nędzny obywatel w swych ojczystych brzegach,
  Wiedząc o tych straszliwych pogańskich zabiegach
I pod czasem pokoju wyglądając wojny
  Niespodzianej, musi bydź i przy pługu zbrojny.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Miejsca te abo widzą przed sobą ustawnie
  Nieprzyjaciela abo, choć nie widzą jawnie,
Przedsię je strach zdejmuje przed srogością jego.
  Tam nędzny oracz czasem poniechać wszytkiego
Musi i tam uchodzić, gdzie skaliste mury[1])
  Dziwna wszechmocność Boska sprawiła z natury.
Gdyż tam wszędy wokoło ledwie ptak przeleci,
  W dobrym rządzie mogłyby bronić się i dzieci,
Bo tam niesłychaną rzecz natura sprawiła.
  Gdyby się k temu trochę pilność przyczyniła,
By jedno lada murek na gorze sprawiono,
  A na dole poboczne strzelby poczyniono,
Żeby się wżdy czymkolwiek było zakryć broniąc,
  Bo tam w polu i ptaka ujrzy kokosz goniąc.
A coż kiedy łakomstwo tak wszytkich zbłaźniło,
  Że prawie do dobrego oczy im zaćmiło.
Ach co murow, co zamkow stoi dziś pustkami,
  Jedno iż nie wołają: Boże, racz być z nami.
A nieprzyjaciel patrząc jawnie z tego szydzi,
  Bo się w swych państwach taką niedbałością brzydzi.

II.

W rok potym Kimikowski ucťekł do Kozakow,
  Do onych Zaporozskich walecznych junakow.
Miedzy Kozaki będąc przez trzy ćwierci roku,
  Niwczem tam nie uchybił żołdackiego kroku,
Gdzie mogł, Tatarom czynił rozmaite szkody,
  Skazując na ich włusy Kozakom przywody.
I kędy jednokolwiek ich być osiadłości
  Wiedział co nabogatsze, tam z swej życzliwości
Czynił to, co przystoi witezowi cnemu,
  A zwłascza spraw tatarskich dobrze wiadomemu.
Gdzie zagony pusczali, gdzie kosze swe mieli,
  Gdzie i nad ktorą rzeką wlusanie siedzieli;
Gdzie ich dobytki były, gdzie swą zapędzali[2])
  Korzyść i gdzie kotarhy swoje rozbijali.
Z jednę stronę nad rzeką tam Sutsu rzeczoną,
  A po rusku Mołoczną[3]), a zaś drugą stroną
U wołowych Kurhanow, i z mężnym hetmanem
  W końskiej Perebojnie walecznym Bogdanem
Mikoszyńskim, co zdawna zową końską wodą,
  I tam, gdzie się z dawnych lat sczycił swą swobodą
Kniaś Misyej u majakow, a ty tam majaki
  Mianują w sczyrym polu kozackiemi znaki,

[1]) На боці: Kamieniec Podolski.
[2]) На боці: Oddaje Kimikowski wet za wet Tatarom.
[3]) На боці: Sutsu to jest mleczna rzeka.

Ktore był ten kniaś Misyej niekiedy postawił[1])
I tym wieczną pamiątkę cnym junakom wsławił.
I przy Białej krynicy czynił swe zasadzki,
Gdzie miał Kozak z Tatary często krwawe schadzki.
I u Kamien zatonu miewał swe przygody
Na Tatary i wielkie im tam czynił szkody.

Tenże z Kozaki chodził i na Czarne Morze[2]),
Gdzie nie jeden karawan turski wodę porze.
A naprzod pod Biłagrod, gdzie s korzyścią wielką
Wzięli okręt turecki i z armatą wszelką[3]).
Turkow wiele pobili. Zaś od Biłagroda
Zaniosła ich pogodnym wiatrem morska woda
Na jednę wyspę, ktorą pospolitą mową
Hadieczow Ostrow z ruska od dawnych lat zową.
Tę insułę tak zową nie bez swej przyczyny
Hadieczow ostrow[4]), bo tam jest wiele gadziny
I dziwowidzow morskich i rozmaitego
Chrobactwa, tudzież ptastwa morzu przywykłego,
Ktore i tu i owdzie gorę wylatuje[5]),
A barzo smrodliwy jad od nich zalatuje.
Babami je tam zową, większe niż łabęcie,
A żeglarzom ten wysep jest na wielkim wstręcie.
Tamże z tatarskiej ziemie, z miasta rzeczonego
Kozłow, przyszło galer dwie, na ktorych naszego
Ludu, więźniow wybranych do tysiąca było,
A niewiast z dziećmi ośmset, tych się nie liczyło.
Turkow też nad pułtora tysiąca nic więcej[6])
Nie było. Tam Kozacy, przypadszy co prętcej
Ku onym dwom galerom, Turki wyścinali,
Więźniów wyswobodzili, wielką otrzymali
Zdobycz, z ktorą się do swych Porohow wrocili,
A onę korzyść między swoje rozdzielili.

A iż wiedział przeskoki i zaczajne znaki
Kuczmeńskie i wołoskie, ba i czarne szlaki
Tych to prętkich pohańcow Kimikowski, tedy[7])
Nabawił ich tam nie raz z swym kozactwem biedy.
Wiedział ich i przewozy, gdzie to dzikie plemię
Przez Dniepr się przeprawuje w żyzną Ruską Ziemię:

---

1) На боці: Zasadzki kozackie na Tatary.
2) На боці: Ćwiczenie Kimikowskiego na morzu.
3) На боці: Pierwsza porażka Turkow przez Kozaki przy Kimikow.
4) На боці: Hadieczow ostrow.
5) На боці: Świni i niedźwiedzi morskich też tam pełno.
6) На боці: Druga porażka Turkow przez Kozaki przy Kimikowskim.
7) На боці: Przywody Kimikowskiego na Tatary.

U ostrowa Chortycy, między Porohami,
I między Czerwonemi z dawnych lat gorami,
Więc u Borhuna, więc też u Olchow, gdzie z dawna
(Dziś tam Strzelicą zową) często bywa sławna
Porażka na przeprawie Tatar przez Kozaki,
Ktorzy tam w tym swoj zwyczaj zachowują taki[1]):
Wziąwszy pewną wiadomość, iż Tatarzy mają
Tamtędy iść w Ruski kraj, więc się zasadzają
We trzcinach po insułach; jedni z wierzchu wody,
A drudzy zasię z dołu, już tam nie bez szkody
Pohańcow, chyba że im pomocy dodają
Galery, ktore pod czas z Turek przybywają.
Bo wiedząc car tatarski, iż nań zawsze ważą
Kozacy, więc też ma swą na galerach strażą,
Ale tylko na ten czas, kiedy zajezdżają
Pohańcy w Ruskie kraje; lecz gdy się wracają,
Niemasz niskąd żadnego ratunku, nadzieje,
W ten czas nazad Tatarzyn z płonem idąc mdleje.
Bo mu Kozacy i płon odejmą, i wiele
Pojdzie ich tam, gdzie Charon łoże im uściele.
Gdzie kiedy sto Kozakow z rusznicami będzie,
Tam tysiącom Tatarom zmylą szyjki wszędzie.
Jakoż się to raz poraz częstokroć trafiało,[2])
Że poszło do Charona pohańcow niemało.

Trafiło się to raz i za Mikośyńskiego,
Ktory przy sobie tego miał Kimikowskiego.
Wielką moc u Borhuna Tatar potopili,
Wiele więźniow nabrali, płon wszystek odbili.
Dniepr tam zową Słauta, to jest rzeka sławna,
Są i na Końskiej wodzie przewozy ich zdawna.
Bo Końska woda z Dnieprem aż do morza płynie,
O czym taka przypowieść ruska zdawna słynie[3]):

Gdy sobie Końska woda z Dnieprem rozmawiała,
Tak Dnieprowi ta rzeka śmiele powiedziała:
Że ja przez cię przebieżę, lecz nie gorą, spodkiem;
I puściła wnet kruka przez Dniepr samym śrzodkiem
Na drugą stronę; ktory skoro przeleciawszy,
Miał się jej ozwać, ona też go usłyszawszy
Miała nurt swoj wyrzucić. W tym Dniepr rozgniewany
Wypuścił wnet sokoła, ktory na przemiany
W pojśrzod Dniepru na kruka uderzył potężnie,
I tak tam kruk zakraknął. A ona też mężnie

[1]) На боці: Zasadzki kozackie na Tatary na przewoziech.
[2]) На боці: Porażki częste Tatar przez Kozaki na przewoziech.
[3]) На боці: Ruska historia o Końskiej wodzie i o Dnieprze.

Nurt swoj pośrzodkiem Dniepru bystrego wydała
 I swym trybem w Moskiewską stronę pobieżała.
Okrążywszy Dumantow i Perhasław, znowu
 Biegła tatarską stroną szukając obłowu
Aże do Zaporoża, gdzie siedm progow sławnych
 Stoją w mili od siebie z wiekow starodawnych[1]):
Kodak, Woron, Bohatyr, Surski i Zabora
 I Bajdak, a siodmego, że z tamtąd nie wczora,
Nie może w pamięć przywieść ten, co mi powiadał,
 Ja też nie wiem, bom między Kozaki nie siadał.
Jednak doszedłem potym od kogo inszego,
 Nienasyciec jest hasło Porohu siodmego.
Więc tam ta Końska woda przez Porohy wszytkie
 Szła z Dnieprem swoim brzegiem. Potym w pola brzytkie
Tatarskie udawszy się, aż do Kamiennego
 Zatonu szła osobno. A u miejsca tego
Znowu się zaś z szerokim Dnieprem pokumała
 I z nim wespoł swym brzegiem tatarskim bieżała
Aż pod Białe jezioro. Tam zaś przybieżawszy
 I pierzchliwie znowu się z Dnieprem pogniewawszy,
Od Białego jeziora wiodła tor swoj spory
 Swym oddzielnym przeciągiem pod Czerwone gory.
Stamtąd zaś tej zuchwałej Końskiej rzeki woda
 Szła przedsię swoim nurtem aż do Słamhoroda.
Ten Słamhorod niekiedy był to zamek mocny[2])
 W dzikim polu tatarskim i barzo pomocny
Tym pohańcom na naszych, lecz dziś tylko znaki:
 Zburzył go kniaź Rużyński z mężnemi Kozaki.
Z tamtąd zaś aż pod Burhun swym biegiem bieżała,
 Gdzie na przewozie ginie Tatar część niemała.
Tam już mimo Perekop polmi tatarskiemi,[3])
 Gdzie słony Limen bieży nurtami cichemi,
Koło swe do Czarnego morza obrociła,
 Tam wpadszy, wszytkich swoich tańcow dokończyła.
W toż morze w czwierci mili Dniepr i Limen wpada,
 Ale każda osobno swoim nurtem włada.

A jeśli chcemy wiedzieć, kędy przebywają
 Kozacy czasow pewnych i gdzie spoczywają?
W Szabelnikowej Wietce lub na Zborowskiego
 Położeniu zimują, lub na Rużyńskiego.
Na wiosnę zaś, skoro więc wody wielkie wstają,[4])
 Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekają,

[1]) На боцi: Porohy kozackie.
[2]) На боцi: Słamhorod zamek tatarski kniaś Rużyński zburzył.
[3]) На боцi: Miejsce u Borhuna, kędy Tatarowie giną.
[4]) На боцi: Kędy Kozacy lecie a kędy zimie mieszkają.

Albo do Bazawłoka, a dobytki swoje
  I konie w Tomakowce mają, bo tam boje
Nie bywają, z tamtąd zaś, gdy robactwo wstaje,
  Ustępują na lato w swe zwyczajne kraje
Do Chortyce, na skałę wielką, a zaś skoro
  Jesień przyjdzie, natychmiast ustępują sporo
Do Czerwonych gor; i tak jak miejsca swe znają,
  Tak się też na nie czasow pewnych przenaszają.
Żywność ich sałamacha i orzechy wodne,[1])
  K temu zwierz rozmaity, ryby wielopłodne,
Od ktorych jako wieprze w swych oboziech tyją,[2])
  Bo i zimie i lecie nad wodami żyją.
W tych tedy uroczysczach przebywał foremnych
  Kimikowski z Kozaki w fortunach odmiennych.

III.

Zażywając fortuny swej spolnie z Kozaki,
  Mając tam serce z niemi i umysł jednaki.
Puścili się na morze, gdzie się im zdarzyło
  To, co zrazu zamysłom ich na rękę było.
Wyszedszy w pole, zaraz języka dostali;
  Skąd o dani moskiewskiej hasło otrzymali,
Ktorą tam prowadzono od kniazia wielkiego[3])
  Do cara tatarskiego i do tureckiego,
Gdzie pełnych telech, to jest ruskich kolas było
  Pięć tysięcy czterysta; tam sczęście zdarzyło,
Że posły wyścinawszy, Moskwę pogromiwszy,
  Skarby one pobrawszy, wozy popaliwszy,
Wracali się na miejsca swe z dobyczą wielką;
  Ktorych nazad idących pod nadzieję wszelką
Do dziesiątka tysięcy Tatar obskoczyło,
  Gdzie sczęście koło swoje opak obróciło.
Tam naszych poimano wiele, ktorym męki
  Okrutne zadawano, trapiąc ich przez dzięki.
Między ktoremi też był Oliwka i Pniowski[4])
  Poiman i z niemi ten Jakub Kimikowski.

IV

Nie długi zaś zmieszkawszy czas w swojej krainie,
  Gdzie i jedna godzina daremno nie minie,
Wyszli znowu na morze z Konstantinopola
  O dwu galer, bo to ich wszytka była rola

[1]) На боці: Żywność kozacka.
[2]) На боці: Obozy Kozacy zową kureniami.
[3]) На боці: Dań moskiewska carowi tureckiemu i tatarskiemu.
[4]) На боці: Drugi raz Kimikowski pojman i zaprzedan.

Na galerach wojować; gdzie do trzech tysięcy
  Turkow było, a naszych nad ośmset nic więcy.

Trafiło się, iż święto jakieś nadchodziło,
  Ktore z machometanow co żywo święciło.
O Zielonych je Swiątkach rok po rok obchodzą,
  Pod ktory czas na żadną drogę nie wychodzą.
W to święto niemal wszyscy Turcy wyszli byli
  Na ląd, tylko czterysta swoich zostawili
Prystawow nad naszemi w galerach więźniami,
  A ci czas upatrzywszy, z onemi Turkami[1])
Bitwę zwiedli, gdzie zdarził Bog wszechmocny z nieba,
  Iż od więźniow wygrana ta była potrzeba.
Uszli na Białe morze, Turki pogromiwszy
  I tam do Nigropontu na jednę przybywszy
Wyspę, znowu turecki okręt nadjechali
  I tam znowu zwycięstwo świeże otrzymali,[2])
Zdobycz wielką odnieśli, Turki wydławili,
  Drugich żywcem pobrali, swych więźniow odbili.

Po wzięciu za pomocą Boga wszechmocnego
  Karawanu na białym morzu tureckiego,
Dzięki Panu i Pannie naświętszej oddali,
  Do końca z nieba sobie pomocy żądali.

V.

Coż mniemamy, gdy się tak obchodzi z swojemi,
  Coż czyni z chrześciany w niewoli biednemi.
Bo w każdym państwie, ktore jedno opanuje,[3])
  Senatora, biskupa, jak chłopa częstuje.
Pokolenie krolewskie z gruntu wykorzeni,
  Ustawy, prawa, wszystkie wolności odmieni.
Bo Turcy w takich rzeczach ten obyczaj mają,
  Że i braciej swej własnej w tym nie przepuszczają,
By mieli w ktorym państwie pospołu dziedziczyć.
  Coż rozumiesz, jak ten pies zwykł chrześcian ćwiczyć?
Ktory się nie poturczy, to w wiecznej niewoli,
  Majętność, dziatki wezmą; azaż to nie boli?
W domiech własnych i głowy gdzie skłonić nie mają,
  W płaczu żadnej wesołej godziny nie znają.
Przed nim jawnie roskoszy jego wszystkie niszczą,
  Żoneczkę zelżą, zhańbią, dziatki w nędzy piszczą.

---

[1]) На боцi: Turcy przez swych więźniow porażeni.
[2]) На боцi: Turcy znowu porażeni.
[3]) На боцi: Chciwość panowania u tich pogan.

Dziewkę, gdzie się podoba, wezmą bez sromoty,[1])
  Ojca z matką zaparszy, płodzą z nią niecnoty.
Jako psi ci pohańcy zli chrześcian dręczą,[2])
  Lada o co mordują, łupią, biją, męczą.
Jeśli na koniu jedziesz mimo psa Turczyna,
  Musisz sieść, ukłonić się, bo inaczej wina.
Wziąłby kijem, gdyby mu tej czci nie wyrządził,
  Zstąp z drogi, choćbyś po pas w błocie się zagrąził.
Zbije, zniszczy, kiedy chce, dobra twe ogoli,
  Bez wstydu sodomią pełnią po swej woli,
Nie patrząc rożności płci; czym się i zwierzęta
  Brzydzą, to chrześcianie cierpią niebożęta.

W każdej rzeczy daj przodek wierze Machmetowej,[3])
  Ledwie gdzie zmowisz pacierz ku czci Chrystusowej.
Rzeczesz co, to w podeszwy wnet trzepią korbaczem,
  Musi się nędznik cieszyć gorzko rzewnym płaczem.
Nie myśl, abyś tam swego miał słuchać kazania
  Abo Ewangeliej świętej wspominania.
Słyszysz sprośną pogańską gębą Chrysta Pana
  Sczypiąc, musisz skromnie znieść; a jeśli przygana
Od kogo przeciwko im, w czym się ozwać kusi,
  Taki tam poniewoli obrzezan być musi.
A gdyby namniej pisnął przeciw Machmetowi,
  Wnet będzie ku spaleniu miał ogień gotowy.

Nadto czerwony złoty od głowy każdego
  Dają, i od dziecięcia choć dziś zrodzonego.
Zaś co pięć lat z każdego domu wybierają[4])
  Dzieci za dziesięcinę, ktore poturczają.
Tych na każdy rok bywa piętnaście tysięcy,
  Na janczarstwo w szarajech carskich się ćwiczęcy.
Ci już ojca i matki, przyjacioł zabaczą,
  A w pogańskim zakonie, jak im grają, płaczą.
Tych namilszy rodzice już nie ujrzą nigdy,
  Płacz krwawy z oczu lejąc: Boże, mści się krzywdy.
Bo co załośniej nad to, jak gdy dziecię strada,
  Matka z ojcem z żałości omdlewając pada.
Wiecznie go nie ogląda, tam z chrześcianina,
  Z wiernej duszyczki Bożej sprawią poganina.
W tych już ma swą obronę cesarz napewniejszą[5])
  I przeciw chrześcianom tarczą namocniejszą.

---

[1]) На боці: Wszeteczeństwo tureckie.

[2]) На боці: Udręczenie chrześci(ani)na.

[3]) На боці: Ledwie pacierz swoj kryjomo ku czci Chrystusowej chrześcianin zmowi.

[4]) На боці: Pogłowczyzna i dziesięcina z chrześcian w Turcech.

[5]) На боці: Z chrześcian mąż nalepszy w Turcech.

Ci zawżdy przy niem chodzą, ci go obierają,
  Ci do szturmu, ci zamkow mocno dobywają.

Z chrześcian ci, u nich mąż godny do wszystkiego,
  Hetmani, sędziakowie z narodu naszego,
Bassowie, beglerbecy, supasze z czauszami
  I jańczary z chrześcian idą z juzbaszami.
Mały tam brak szlachcica od chłopa prostego,
  Lepszy ten, ktory męstwa dokaże jakiego.
Niemasz tam praw wolności, gbur z panem jednaki,[1])
  Rzemiosło u nich płuży i dowcip wszelaki.
Duchownych dostojności na pośmiech tam idą,
  Muszą tam ciężko robić z wielką swą ohydą.
Władyka, dyjak, czerniec zarowno z gburami
  Odejmują tam dochod z beneficiami.
Pop drwa po mieście wozi żywności szukając,
  Co przedtym dostatek miał z ofiar używając.
Diak w kurpiach chuściskiem prostym łeb obwinie,
  W dąbrowach trzodę pasie, czabany i świnie.
A drugi wodę wozi, bosy, w złej siermiędze,
  Dań nad to daj pohańcom, zewsząd pełno nędze.
Co przedtym w onych greckich roskoszach pływali,[2])
  Radziby tam odrobin z dobr swych używali.
Lecz trudno: do roboty ich przyniewalają,
  A w okowach i we dnie i w nocy chowają.
Nic tam patryarchowie z metropolitami,
  Nic czerńcy, władykowie z archymendritami.
Zbyli swych beneficij, prowentow, prebendy,
  W czuchach tureckich chodzą miasto rewerendy.
Ktorych przedtym zdobyli pompy i infuły,
  Dyszą w pęciech tureckich, nie idą im buły.
A wszak dobrze słyszycie, jak ich czci poganin,
  Gdyż u nich w wadze za psa każdy chrześcianin.
Pchnie go nogą pohaniec: i bre gaur kopek,
  A kiedy mu co rzecze, to kijem, jak w snopek.
Wszystkie stany ściśnione, świeckie i duchowne,
  Chłop, pan, czerniec w niewoli mają miejsca rowne.
Bo każdy z tych u pogan zawżdy niewolnikiem,
  Tego pętem, łańcuchem, tego wiążą łykiem.[3])

I ktoż jest, kogoby te sprawy nie bolały?
  Czyjeby na to oczy sucho patrzyć miały?

---

[1]) На боци: Niemasz tam żadnych wolności, jedno rzemiosło płuży.
[2]) На боци: Duchowni Grekowie co tam cierpią?
[3]) На боци: U pogan tych, poki się kto nie poturczy, do śmierci niewolnikiem.

Bo w tej nędzej tak żyjąc niebożęta oni,
  Jak w piecu huth chaldejskich gdzie ich nikt nie broni,
Z wzdychaniem ustawicznym do Boga wołają,
  W ktorym samym nadzieję tylko pokładają,
Ustawicznie łez krwawych dając z serca łkanie.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Tam jak oni młodzieńcy trzej w piecu ognistym,
  Zawżdy Boga wzywają sercem przezroczystym.
A gdy się chcą ucieszyć muzyki ochłodą,
  Tak im grają, jak owym, co ich na śmierć wiodą.
Te tam ich piosnki krwawe narzekania pełne,
  Nota, jak błędnej owce, gdy z niej strzygą wełnę.
Nie mogą głowy podnieść pod turecką ręką,
  Ktorą są zhołdowani, jak piekielną męką.
Mając w oczach pamiątkę straconej wolności,
  Wesołego nie mogą nic począć w żałości.
Na ojczyznę swą patrząc, ku niej pomyślają,
  Do niej z niewolej wyścia, w niej żyć pożądają.

VI.

Gdy ten tyran okrutny na wojenną sprawę[1])
  Przeciwko chrześcianom czyni swą wyprawę,
Między inszemi kupcy zawsze jest niemała
  W drodze liczba przekupniow wszytkim okazała,
Ktorzy tam na tym tylko ustawicznie siedzą,
  By więźnie skupowali, choć o tem nie wiedzą,
Jak komu w otrzymaniu zwycięstwa los padnie,
  Bo Mars nie jest stateczny, Tworca wszytkim władnie.
Ci z sobą barzo długie łańcuchy miewają,
  W ktore po sześćdziesiąt jętrow wwiązywają
Na kupionych tam zaraz na wojnie od onych,
  Ktorym wolno przedawać swoich zniewolonych.
Ci tam takowych więźniow nalepiej kupują,
  W ktorych żadnej przygany w ciele nie najdują.
Z tych jednych na kopanie winic obracają[2]),
  Drugich zaś na galery morskie odsyłają.
Drugie pasterzmi czynią, ktorzy muszą trzody
  We dnie, w nocy pilnować, strzegąc zewsząd szkody.
A jeśliby się ktory więzień poimany
  W drodze rozniemógł, choćby nie był zaprzedany,
Nigdy nie naleziono tam tak szczęśliwego,
  Coby go do gościńca złożono chorego.

---

[1]) На боці: Bartolo Jurgiewic peregrin Herosoli., q. XIII. annis apud Turcam in servitute fuit, in libro de afflictione christ. id (t)estatur.

[2]) На боці: Więźnie chrześci. na co przekupnie obracają.

Musi iść, gdy go styłu biczem poganiają;
Jeśli już iść nie może, tedy go wsadzają
Na bydlę i ujadą z nim jaką połmile,
Potym widząc, że i tam siedzieć o swej sile
Nie może, przywiąże go na nos do onego
Bydlęcia jako tłumok; umierającego,
Zdjąwszy z niego odzienie, w bliski doł wrzucają,
Tamże go psom i sępom na pokarm oddają.

Sam zaś cesarz turecki, patrzaj, jak obraca[1])
Swoje więźnie i jaka idzie mu z nich płaca?
Letni starce, ktorzy tam nieskupni bywają,
Rzadko się przed pohańcy śmierci wybiegają.
Wszakże ktorym przepuszczą, ci tak ciężko muszą
Tam robić, aże będzie rozbrat ciała z duszą.
Młodzieńce zaś na one miejsca odsyłają,
Ktore językiem swoim szaraj nazywają,
Aby w pewnych rzemięsłach tam ćwiczeni byli,
A tym pohańcom lepszy pożytek czynili.
Bo ich wnet zrozumieją z phisiognomiej,
Do czegoby był ktory lepszej fantazyej.
Lecz się wprzod musi zaprzeć wiary Chrystusowej,
A ku sprośnej nau(c)e przystać Machmetowej.

Drugich zaś, jeśli ktorym więtszą siłę ciała
Niż rozumu natura wszystkorodna dała,
Na żołnierzkie ćwiczenie zaraz obracają,
A za żołd ustawiczny trzy aspry im dają,
Aby z tąd mieli żywność swą i wychowanie
Dotąd, aż dojdą godnych lat na wojowanie.
Wprzod im według młodości łuk wolny dawają,[2])
Potym, gdy ich w czerstwości mężniejszych doznają,
Dają tęższy i duższy. Mistrz przy nich ustawny,
Barzo groźny, ćwiczenia ich dozorca sprawny.
Ilekroć ktory znacnie od celu ustąpi,
Tylekroć go tam korbacz surowy dostąpi,
A ci w liczbie salaklar wpisani bywają.[3])
Drugich zaś ku jańczarom bitnim przyłączają,
Aby w sztuki szermierskie pilnie ich wprawiali,
A ku wszelkim wojennym sprawom sposabiali.
Ci tedy miedzy sobą dwa a dwa szermują
Drewnianemi szablami, a nad sobą czują
Tenże huk, co i pierwszy: ktory nie dostoi
Placu, wnet go na klocu mistrz dęmbcem przystroi.[4])

[1]) На боці: Sam cesarz co z więźniami chrześci. czyni.
[2]) На боці: Ćwiczenie dziatek chrześciańskich w Turcech.
[3]) На боці: Salaklari strzelce.
[4]) На боці: Szermierze.

Drugich zasię, niesteliż (Boże, broń przygody
  Takowej z nas każdego), w ktorych jest urody
Wdzięczność, tak obrzezują, iż po wszytkim ciele
  Nic męskiego nie ujrzy, mogę to rzec śmiele,
Z słabą nadzieją zdrowia. A jeśli zostanie
  Ktory żyw, w posługi się insze nie dostanie,
Jedno na bestialskie sprośne wszeteczności.
  A gdy już cndność ciała przydzie ku starości,
Ku posługom trzebieńcow zasłani bywają,[1])
  Ktorzy tam panien strzegą; drugich obracają,
Aby konie i muły pasli, drugich zasię
  Wypychają do kuchnie służyć w każdym czasie.
I tak w nieznośnym jarzmie tyranna srogiego
  Musi nędznik dokonać sprośnie wieku swego,
Bo tam nadzieja wszystkim prawie jest odjęta
  Do ojczyzny i każdy już tam zapamięta
Krewnych swych, a ktoby chciał jawnie chwałę Bożą
  W Trojcy świętej wyznawać, spaleniem mu grożą.

Dzieweczki zaś, ktore są nadobnej urody[2]),
  Tych na psotę poganom idzie on wiek młody.
Śrzednie zaś ku posługom żon swych obracają,
  Ktore pod czas tak brzytkie i sprośne bywają,
Że wstyd pisać nie każe, bo muszą dojnice
  Z wodą za niemi nosić, gdy idą z łożnice
Na potrzebę natury; drugie zaś w kłopotach
  Wiecznych trwać zawsze muszą przy ręcznych robotach.
Niemasz żadnej nadzieje, dostaną wolności,
  Aniżeby wiarę swą mogły mieć w całości.

Małżeństwa (ale takim kształtem) pozwalają,
  Że ich dzieci na wolą pańską się dostają.
Dla tego mędrszy wolą poniechać małżeństwa.
  Nuż zasię kto wyliczy ich tam okrucieństwa
Nad temi, co rzemiosła żadnego nie mają?
  Ale gdy z żoną, z dziećmi kogo poimają[3]),
Tych tam wielcy panowie chę(t)liwie kupują,
  Ktorych w opatrowanie folwarkow wprawują.
Ci jeśli będą trzymać wiarę chrześciańską,
  Ustawią im czas pewny, jak długo pogańską
Niewolą mają znosić; a gdy on czas przyjdzie,
  Wolność im przywracają, ale syn nie wyjdzie
Żaden z onej niewoliej, aż się każdy musi
  Okupić. Tak tam tyran wiernych Bożych dusi.

---

[1]) На боці: Nędza wieczna obrzezańcow.
[2]) На боці: Posługi białychgłow w zniewoleniu tureckim.
[3]) На боці: Z żoną i z dziećmi pojmanych na co Turcy obracają.

VII.

Tu już ucieczkę więźniow opiewa me pioro.
  Apollo, styruj łodkę, niechaj płynie sporo.
Użalcie się, niebieskie gwiazdy, ludu tego,
  A ratujcie z niewolej uciekającego.

Łatwiej tam ujść mogą ci, ktorzy mieszkają[1])
  W Europie, niżeli ci, ktorych zaprzedają
W rożne zamorskie kraje, bo się owym pławić
  Tylko przez rzeki przyjdzie, indziej się nie bawić.
Lecz tam ci przez Hel(p)espont ciasne morze muszą
  Przebywać, choć chudzięta przypłacają duszą.
A ono uciekanie zwykli odprawować
  Czasu żniwa, by mogli łatwiej się zachować
W życie, iżeby też swą żywność z tamtąd mieli
  Dotąd, ażby się w krajach ojczystych ujrzeli.
Więc w nocy po gwiazdach się znacząc uciekają,
  A we dnie w życie, w lesiech, na błotach siadają.
I wolą tam od srogich bestej być strawieni,
  Niżby tym psom mieli być nazad przywroceni.

Ci zaś, ktorzy z Azyej mniejszej uciekają[2]),
  Ku ciasnemu się morzu prosto udawają,
Na Helespont, miedzy dwa sławne zamki one,
  Od dawnych lat Abidon i Seston rzeczone,
Ktore dziś Bogazassar po turecku zową,
  Co się może wyłożyć pospolitą mową:
Zamki ciasnych meatow[3]). Ci z sobą miewają
  Powrozy i siekiery, co tam drwa rąbają,
Aby sobie z stąd tratwę[4]) jaką uczynili,
  Jakoby się przez ono morze przepławili.
Sol tylko z sobą noszą[5]); tak na tratwę wsiędą
  W nocy, gdzie jeśli wiatry po sobie mieć będą,
Wnet przez trzy albo cztery godziny przepłyną;
  Jeśli zły, tedy albo na morzu poginą
Albo zasię ku brzegom azyjskim przypadną,
  Gdzie, jeśli na ktorego stroża nie napadną,
Będą czekać pogody i szczęścia lepszego,
  By wżdy mogli do portu przyść pożądanego.

Przez morze przepłynąwszy, idą w gory, lasy,
  Patrząc na woz niebieski; i znając swe czasy,

---

[1]) На боці: O uciekaniu pojmańcow z Europy.
[2]) На боці: O uciekaniu pojmańcow z mniejsz(e)j Azyej.
[3]) На боці: Zamki ciasnych meatow.
[4]) Надруковано: trawtę.
[5]) На боці: Żywność więźniom w uciekaniu.

W połnocne kraje ciągną, a żywność swą mają
Z zioł znajomych, ktore tam solą potrząsają.
A jeśli w towarzystwie ucieka ich wiele,
Tedy wnocy przypadną na owczarze śmiele,
Ktore pobiwszy, co tam najdują strawnego,
To z sobą biorą. Wszakoż i sami do tego
Podczas przychodzą, że ich owczarze pobiją[1]),
Ktorzy we dnie i w nocy na pastwiskach żyją.
I tak rzadko się trafia, że się ktory wroci
Zdrowo do swej ojczyzny, bo jednych ukroci
Mnostwo bestej rozlicznych, drugich zabijanie
Po drogach, drugich długie po morzu błąkanie.
Drugim też to się trafia, że ich więc imają
Na przeprawach i panom pierwszym odsyłają.

Zbiegom zaś pochwytanym rożne jest karanie
U tych srogich pohańcow, obroń, wieczny Panie.
Bo niektorzy za nogi nago zawieszeni[2])
Barzo okrutnie biczmi bywają sieczeni.
Drugim zaś kunę wielką z widły zielaznemi
Wkoło szyje okują z dzwonki przyprawnemi,
W ktorej we dnie i w nocy przez długi czas muszą
Chodzić, choć się w nich żyły od boleści suszą.
A ktorzy mężobojstwo z losu przypadłego
W uciekaniu popełnią broniąc zdrowia swego,
Tym stopy w pasy ostrym rzezakiem pokrają
U obudwu nog, potym solą potrząsają.
Nuż insze okrucieństwa: a kto to wyliczy,
Jak więźniow chrześciańskich ten zły tyran ćwiczy?

A iż wielką przychylność Ormianie, Grekowie
Ku więźniom ukazują, ratując ich zdrowie,
Tedy jest ustawione na takich karanie[3])
Gardła odjęcie i dobr wszelakich zabranie
Na cesarza, jeśliby więźniow ratowali
I jaką w uciekaniu pomoc im dawali.
Jednak Ormianie z Greki na to nic nie dbają,
Uciekających skrycie u siebie chowają.
Ubrawszy je w swoj ubior, według przystojności,
I wszelakie potrzeby dawszy ku żywności,
Do obozow weneckich przywodzce im dają,
A miłosierdzia ku nim nic nie opusczają.

---

1) На боцi: Przewaga i niebespieczeństwo uciekających.
2) На боцi: Kaźń w uciekaniu pojmanych.
3) На боцi: O przychylności Grekow i Ormianow przeciwko chrześcianom uciekającym.

Bo mowią, że też oni tejże przychylności
Od naszych doznawają i takiej wczesności,
Jeśli kiedy do Rzyma lub do Kompostelle
Drogę swą odprawują.
Tu się nam zaś ściele
Droga do wiadomości niesłychanych rzeczy,
Ktore Turcy sprawują nad sposob człowieczy[1]),
Bo niejaki obyczaj czarowania mają,
Ktorym uciekające więźnie wzad wracają.
Napiszą wprzod na kartce niewolnika tego
Imię, ktore zawieszą na szałaszu jego.
Potym słowa czarowne cichym markotaniem
Do tego przyłączają z dziwnym zaklinaniem,
Czyniąc najazdy głowie uciekającego.
I tak tam poturbują przedsięwzięcie jego,
Bo nędznik mniema, by mu zachodzili w drodze
Lwi, smocy, przywodząc go ku niezbytej trwodze.
Albo mu się też będzie jawnie w oczach zdało,
Jakoby przeciw niemu morze powstawało.
Albo tam nań nastąpią straszliwe ciemności.
I tak w onych okrutnych strachach i tęskności
Musi się nędznik wracać do pana onego
I tam mizernie wieku dokonać swojego.

Подав *М. Возняк.*

Битва під Загалєм у сучасній польській пісні.

Бажаючи не допустити до обєднання та спільного ділання військових сил Литви й Польщі, вислав Богдан Хмельницький в самому початку весни 1649 р. полковника Іллю Голоту на Литву. На чолі 10.000 запорожців, як подає Едвард Котлубай, увійшов Голота на Литву й розгромив кілька відділів, розложених над Припетю[2]). Проти Голоти вислав комендант литовських військ кн. Януш Радивил Вінкентія Гонсєвського з драгонією й Денгофа з німецькою піхотою на поміч відділам, розложеним над Припетю, що їм проводив із огляду на неприсутність хорого Волловича ротмістр драгонів Фаленцький. Останній постягав усі відділи разом і розложився табором під Загалєм. Маючи звістку, що сили Фаленцького слабі, постановив Голота напасти на них на чолі трьох тисяч козаків канівського полку. Тому підплив на човнах угору ріки Припети, висів на беріг під

[1]) На боці: O zaczarowaniu przez Turki więźniow uciekających.
[2]) Edward Kotłubaj. Życie Janusza Radziwiłła, Wilno i Witebsk, 1859, стор. 134.

Красним Селом і, підійшовши під загальський табор, ударив на нього вдосвіта 17 червня 1649 р. Наперед ударив на передню литовську сторожу, що подалася до своїх шанців, а потім уставив козаків у три відділи й хотів штурмувати табор. Але литовське військо не ждало за шанцями, тільки вийшло в поле. Ротмістр Смольський на чолі чотирьох відділів перший ударив на ліве крило Голоти, котре хоробро видержало напад. Одначе в тому самому часі надійшов поручник легкої кінниці Сосновський з передньою сторожею відділу Ґонсєвського, кинувся з боку на козаків і зробив замішання в їх рядах. Використовуючи це, начальник піхоти Волловича Доновай Шкот вибрав пригідне місце й почав густим огнем бити на козаків; цілком розгромив їх ліве крило й середину, тільки праве крило мало настільки часу, що зашанцювалося в болотах і чагарниках. До них припустила штурм литовська піхота, але припинила його з огляду на спізнену пору; тільки малій частині козаків удалося скористати з нічної пори й урятувати життя. Самого Голоту знайдено в шанцях раненого й потім його добито[1]).

От про цю битву й про смерть Голоти уложив Самійло Ґадомський, шо брав участь у битві, пісню, що досі заховалася в рукописі, який описав Йосиф Корженьовський[2]). Пісня записана в рукописі безпосередньо по точках умови між Хмельницьким і Польщею, до чого й навязують слова перед текстом пісні. Рукопис походить із бібліотеки Залуських і разом із иншими

[1]) Тамже, стор. 136—7 і 365—6. W. Lipiński. Stanisław Michał Krzyczewski (Z dziejów Ukrainy. стор. 425). М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). Київ-Відень, 1922, стор. 181. Лист, писаний 10 липня з литовського табору до короля, нараховує козаків під Загалем „зо дві тисячі“, з чого вийшла живими ледви з тисяча. (Ambr. Grabowski. Ojczyste spominki, II. стор. 59. Jakuba Michałowskiego... Księga pamiętnicza. Краків, 1864. стор. 416). У своєму листі до короля Івана Казимира з 28 червня 1649 р. повідомляв Януш Радивил, що тільки 500 козакам удалось урятувати життя, инші положили свої голови. „Лягло їх, — писав Радивил, — як сказав мені цей товариш, — себто козацький товариш, шляхтич зпід Київа Дубина, — що стягаючи їх у шістьох курганах, нарахували шістьнадцять сот кількадесять трупів, крім тих, що їх догнали по болотах і лісах та повбивали; між ними й цього полковника Голоту, що його в шанцях постріленого знайдено напів живого, добили наші серед метушні“. (Edw. Kotłubaj, Życie Janusza Radziwiłła, стор. 366).

[2]) Józef Korzeniowski. Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. (Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, т. XI. Краків, 1910, стор, 255—6).

ревіндикованими рукописами переховується у варшавській університетській бібліотеці. Завдяки ввічливости Управи бібліотеки національного Заведення ім. Оссолінських у Львові я мав можність познайомитися з рукописом, в якому заховалась українська пісня про хотинську війну, в науковій робітні цієї бібліотеки, за що складаю обом бібліотекам, львівській і варшавській, щиру подяку. Ось текст пісні про битву під Загалєм:

Z tego stanowienia nic nie beło, tilko bitwa na kilku mieyscach wielka, między którą beła potrzeba w Zahalu, gdzie pułk P. Wołowiczow pisarza polnego stał obozem.

Piesn o tey bitwie złozona A-o 1649.

Nota jako o Koreckiem przez Samuela Gadomskiego, ktory tam był praesens.

O miły Boze, swiat się ponno mieni,
Ze się zuchwałe serce w chłopstwie pieni,
Ostrzą się zęby kozakow na Litwę.
Juz toczą bitwę.

Co za nowina, chłop z panem woiuie.
W siewierskiem xięstwie sobie obiecuie
Mieszkac, nie dbaiią ni pana ni krola.
Znaczna swawola.

Kupi się kozak na Litewskie xięstwo,
Lecz go odpira kawalerskie męstwo,
Nie daiąc mu się rozpostrzec na polu
W placu do boiu.

Siedmnastego dnia czerwca to się stało,
Gdy pułk kaniewski do Zahala smiało
Przededniem samym nastąpił gromadno,
Chcąc się bic snadno!

Hołota jakis tam regimentował.
Dobrze zajęte, bo naszych nie psował.
Miał radę w polu, a ze rozedniało,
Vderzeł smiało

Z takiem vmysłem, aby powiązawszy
Samych, armatę od nich odebrawszy
Do Chmelnickiego zywcem zaprowadzieł.
Tak sobie radzieł.

*

Lecz mu się sczęscie opak obrocieło,
Vtracieł woysko, az nam wspomniec mieło.
Cny Kazimierzu, twoia sława słynie,
Poki Dniepr płynie.

Za twoiem sczęsciem wszystko się to stało,
Krolu panie nasz, tych zdraycow niemało
Zołnierze twoi na głowę pobili,
Pola okryli.

A ci pogancy na twoie pochroscie
Rozłączeli się, naszym serce roscie.
Było ich sztery tysiące do boiu,
Ne chcąc pokoiu.

Naszych na ten czas tysiąca nie beło,
Boskie to prawie zrządzenie sprawieło,
Ze te dwie częsci ochoczo pobili,
Las napełnili.

A ten ostatek ba y sam Hołota,
Pod oboz blisko wpadszy w chrost do błota,
Tam się przez zdradę okopał potęznie,
Bronieł się męzne.

Trzy szturmy naszy porządne strucieli,
Jednak Hołotę potęznie dobyli:
Do trzysta ledwo ych pouciekało,
Zbito niemało.

Tu iuz Hołotę tak naszy witali,
Ich pułkowniku męstwo przyczytali,
Dali im zato podarek w Zahalu:
Został na palu.

A trupow wszystkich ziemią osypali,
To na pamiątkę ludziom młodym dali,
Ktora do konca trwac będzie Litwy
Na znak tey bitwy.

Amen, do konca prosmy pana swego,
By nam dał do rąk zdraycę Chmielnickiego,
Samego z woyskiem, ktory się nasadzieł,
By nas wygładzieł.

Niech ze iuz zato Bogu chwała będzie
Wdzięcznym spiewaniem ogłoszona wszędzie;
Dziękuymy wszyscy, ze nam dał zwycięstwo,
Nad chłopy męstwo.
Cny Radziwiele, niech ci Bog pomoze
W zamysle twoim, a nas niech wspomoze
Przez męstwo twoie y pilne staranie,
Obron nas, panie. Amen.

Подав *М. Возняк.*

Михайло Максимович — історик.

(В століття видання „Малороссійскія пѣсни“ 1827 р.).

Михайло Максимович не був істориком з професії: в часі своєї недовгої університетської карієри він займав катедру ботаніки в московськім університеті і російської літератури в університеті св. Володимира. Але при всесторонности свойого ума він цікавився також історією, немало писав на історичні теми, так що у великім збірнім виданню його творів нариси з археольоґії і історії України займають два великі томи[1]). Як широкий був обсяг історичних інтересів Максимовича, досить навести теми найважнійших його праць: початки київської держави; Варяги; запустіннє України по нападі Татар 1240 р.; історія Київщини, Переяславщини та Волині в княжі часи; князі Острожські; луцьке братство; козацькі літописи; причини ненависти між Українцями і Поляками в XVII в.; перші козацькі гетьмани; Сагайдачний; почини Київської Академії; Богдан Хмельницький; поділ України на полки; гайдамаччина і ин.

Серед тих розвідок мало є праць синтетичних, що характеризувалиб якесь питання в цілости, — здебільша се студії з нагоди видань нових жерел або нових праць инших авторів. До своєї праці Максимович приступає як фільольоґ, з фільольоґічними методами: едиція, інтерпретація і критика, се области, яким він найохотнійше віддавав свої розсліди.

Він звертає увагу на старанність едиції жерел, не щадить терпких слів під адресою видавців, що свої видання пускають у світ з похибками ортоґрафічними і річевими. Історик, що дістане таке неточне виданнє, нпр. літопису, мусить — „на кождім рядку оглядатися, щоби не взяти з нього щонебудь написане хибно

[1]) Собраніе сочиненій М. А. Максимовича. Томъ I. Отдѣлъ историческій, Київ 1876. VIII+847 стор.; Томъ II. Отдѣлы: историко-топографическій, археологическій і этнографическій, Київ 1877. VII+524 стор.

перепищиком і непровірене, несправлене видавцем. При такій дрібничковій журбі і роботі утомиться і розсіється у історика його робоча сила, що повинна бути збережена на инше, важнійше діло" [1]). Максимович пильно стежить, чи захований правопис, чи віддані добре імена осіб, чи справлена хронольоґія. „...Необхідно було справити написані помилково імена осіб і роки і поставити в текст роки пропущені, — се необхідне таксамо для читачів, як і для достоїнства самого тексту, ушкодженого переписуваннєм, а в части і недоглядом самих авторів. Кому не траплялось хибно написати не те імя або дату, що й була на думці?" [2]).

Максимович у своїй критиці підносить теж питаннє, чи взагалі дане жерело заслугувало на се, щоби видавати його друком. Так при виданні катальоґу чернигівських князів, зладженого протопопом Іваном Левицьким 1792 р., він завважує: „по мойому ся статейка на трьох сторінках, дуже похвальна 1792 р., не вартна була друку в 1854 р." [3]) Про инше подібне виданнє він висловлюється ще більше різко: „Мало було того сміття у давніх книгах, щоби умисно засмічувати ними наше літописаннє у нових виданнях?" [4]) Цінні сі уваги Максимовича, щоби розбудити самокритику у тих видавців, навіть наших часів, що кожду маловартну дрібницю з давнього минулого уважають достойною публікації.

Максимович був першорядним інтерпретатотором жерел. Взяти якунебудь його статтю, всюди стрічається незвичайно гострий, вишколений погляд фільольоґа, що не пропускає ніодного слова, ніодної букви, все бере під розгляд, і з дрібних, на перший погляд незначних висловів і натяків, добуває для науки зовсім нові факти. З таких дрібних, другорядних може заміток, згадаймо одну: як Максимович відкрив хрестне імя Богдана Хмельницького. А саме: в дневнику Мясковського, що був у грудні і січні 1649 р. у Київі, згадано, що Хмельницький святкував тоді день своїх імянин. Максимович звернув увагу на се місце і почав шукати імени гетьмана у церковному календарі. Імени Богдан очевидно не знайшов, бо се імя народнє, не церковне — але під днем 27 грудня ст. ст. є святого Теодора Начертанного: се правдо-

---

1) Извѣстіе о южнорусских лѣтописяхъ, изданныхъ Николаемъ Бѣлозерскимъ въ Кіевѣ, 1856 г. — Собр. соч. I. 244.

2) Тамже. I 247.

3) Извѣстіе о Лѣтописи Григорія Грабанки, Собр. соч. I 230.

4) Собр. соч. I 243.

подібно був патрон гетьмана, що при хрещенню мусів дістати імя Федора; Богдан се український переклад грецького Теодора[1]). Коли ми при сій темі, слід пригадати, що Максимович перший вказав, як писати призвище гетьмана: Хмельницький, а не „Хмѣльницкій", яке се тоді хибно писано[2]).

Таксамо майстерна є у Максимовича критика жерел. Фактів, що є подані в жерелах, він ніколи не бере насліпо, він незвичайно обережно слідкує за тим, звідки жерело має свої відомости, чи воно могло знати правду, чи його дані вірні і певні. Так нпр. інтересне його становище до народньої традиції, як історичного жерела. І в тодішні часи романтизму були і ще сьогодні є дослідники, що на основі народньої традиції намагаються відтворити давній світогляд народа і навіть мають надію відшукати давно забуті історичні події. Максимович, хоч сам був знавцем і видавцем народніх пісень, відноситься до сеї справи дуже скептично. Він каже: „Від сучасного нам народа даром добиватися історичних пояснень про особи й події, що згадуються у піснях і переказах. Народня память хоронить сі пісні і перекази, як стара хартія, що не розуміє, що на ній написано. Забогато вірить Срезневський бандуристам і старикам, що по його думці знають добре старовину, — але в дійсности їхні перекази так зістарілися, що затратили змисл історичної правди і часто виглядають як діточе лепетання" [3]). В иншому місці Максимович робить закид Кулішеви, що він справляє факти подані М. Бантишем-Каменським, покликуючися на якусь пісню: „Але М. М. Бантиш-Каменський писав на основі оригінальних актів, яких він був кустосом, і відкидати його звістки можна тільки на основі оригінальних актів того часу, а не ізза оповідання сучасного нам селянина. Кожде таке оповіданнє має свою ціну; але як жерело історичного знання воно займає останнє місце і рідко обійдеться без помилки, все вимагає строгої перевірки" [4]).

Метою історичного досліду Максимович ставить добуттє історичної правди. Се своє credo він виявив при оцінці Костомарового „Богдана Хмельницького" 1859 р. „У якім виді не булаб зложена історія Богданової епохи — чи у виді романічного оповідання, чи систематичної історії, для публики чи для гурту

---

[1]) Письма о Богданѣ Хмельницкомъ, Собр. соч. I с. 419.

[2]) Орѳографическая замѣтка о томъ, какъ писать фамилію Богдана Хмельницкаго. Собр. соч. I 513 - 514.

[3]) Изслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ, Собр. соч. I 356-7.

[4]) О сотникѣ Харькѣ и Запорожцѣ Чупринѣ, Собр. соч. I с. 597.

учених чи для гуртка учнів малих і більших, всюди рівно жадаємо і наперед припускаємо історичну живу правду; щобиж осягнути її — конечна є точність і вірність історичного факту, бо се є основа, без якої не може залишитися трівким ніякий твір історика. Ми хочемо і домагаємося від історії, щоби у ній давно минуле життя проявилося живе перед нашими очима; а для того необхідно, щоби кожда історична подія й особа була пізнана і зображена вірно, в її дійсному виді і на свойому місці, як воно було в дійсности"[1]).

Сим мірилом історичної правди Максимович мірить всі історичні твори. „Незалежно від особистих відносин і самолюбства, відділяючи від них історичну правду і ставлячи її саме предметом моїх критичних заміток, я говорю про неї з такою самою щирістю пп. Погодину і Ґрабовському, як пп. Скальковському, Самчевському, Кулішеви, Білозерському, по старій приповідці: Amicus Aristoteles, amicus Plato, sed magis amica veritas"[2]).

Максимович при ріжних нагодах характеризував сучасних і давнійших українських істориків. Про „Історію Русів" він пише: „Вона вже не вдоволяюча для нас, а саме тому, бо ми вже бачимо у ній недостачу точности і вірности в зображенню богатьох подробиць; хоч з другого боку вона, так як історична дума, повна животворного артистичного одушевлення і чутливого вірного розуміння про суть подій і значіння осіб"[3]). У другому місці подібна характеристика: „При недостачі достовірних матеріялів і при надмірі конструуючої сили ума, — се тільки нарис так бажаної для нас артистичної історії малоросійського народа, перейнятий увесь духом життя, але трактуючий вірно свій предмет у загальних рисах і лиш у небогатьох подробицях"[4]).

Про „Исторію Малой Россіи" Бантиша Каменського Максимович висловлюється так: „вона богата збіркою відомостей, добутих із ріжних жерел і важна особливо звістками документальними, але у сій праці нема вірного зображення історичних осіб, нема того живого духа, яким проникнута „Історія Русів"[5]).

---

[1]) Письма о Богданѣ Хмельницкомъ, Собр. соч. I 400.

[2]) Объ историческомъ романѣ г. Кулиша, »Черная Рада« 1857 г., Собр. соч. I с. 527.

[3]) Извѣстіе о южнорусскихъ лѣтописяхъ, изданныхъ Николаемъ Бѣлозерскимъ въ Кіевѣ, 1856 г., Собр. соч. I с. 238.

[4]) Объ истор. романѣ г. Кулиша »Черная Рада«, Собр. соч. I с. 524.

[5]) Изслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ, Собр. соч. I 342.

В инших місцях він називає Історію Бантиша-Каменського „безцвітною“ і „мертво-холодною“[1]).

За „Исторією Малороссіи“ Миколи Маркевича він признає „живе й займаюче оповідання“ (про Богдана Хмельницького), але закидає фактичні помилки[2]). Подібно відноситься Максимович до Костомарова: „Його Богдан Хмельницький такий гарний як широкий Дніпровий луг у той час, як він красується довгими рядами свіжих покосів трави“, — але звертає увагу, що Костомарів не перевів критики жерел, використаних у праці[3]). Максимович подав теж критичне слово про Куліша[4]) і молодого тоді Антоновича[5]).

Михайло Максимович не дав повної історії України в одноцільнім зображенню, але передумав і виложив богато основних питань нашого минулого.

Він роздумував над основами поділу історії України на епохи і се питаннє порушив у двох статтях. В розвідці про Волинь до XI віку (1841 р.) він дає такий поділ: „В історичній минувшині Волині самі собою розріжняються пять періодів: перший — до оконечного утвердження руської влади над Волинею великим Володимиром при кінці X віку; другий — до переходу Волині у склад литовської або західньо-руської держави, в половині XIV віку; третій—до зєдинення Волині і всього литовського князівства з короною польською в 1569 році; четвертий — до повороту Волині під російську державу в 1793 р.; пятий — теперішнє життє Волині, перетвореної у волинську ґуберню“[6]). Вдруге у розвідці про причини ненависти між Поляками та Українцями в XVII в. (1857 р.) він дає поділ історії цілої України, але тільки „з того часу, коли вона втратила свою давню великокняжу самостійність“. Він розріжняє такі епохи: 1) епоха татарської влади над всею Україною від нападу Батія на Київ 1240 р. до визволення Києва Гедимином 1340 р.; 2) епоха литовської влади, від 1340 р. до люблинської унії 1569 р.; 3) епоха польської влади, від 1569 р. до прилучення України до Росії 1654 р. (або до повстання Богдана Хмельницького 1648 р.); 4) епоха роздвоєного життя України, — східньої під владою Росії, західньої

---

[1]) Собр. соч. I 238, 398.
[2]) Тамже I 398.
[3]) Письма о Богданѣ Хмельницкомъ, Собр. соч. I 399—400.
[4]) Собр. соч. I 524, 542.
[5]) Тамже I 277.
[6]) Волынь до XI вѣка, Собр. соч. I 106.

зразу у ваганнях між Польшею і Росією, потім (після прутського мира 1711 р.) у постійній приналежности до Польщі до 1795 р.[1])

Для княжої епохи Максимович не дав ніякого синтетичного образу. Він зазначує тільки, що основою княжої держави була Україна і щойно по занепаді Київа Великоросія переймає старшинство на Руси. „Українці все знали і говорили, що вони корінний нарід у своїй землі, котра в давні часи звалася Руською Землею або Русею, на першому місці перед иншими частинами руського світа, — що вони той сам нарід, що жив тут при своїх великих князях київських, у неперестанній боротьбі з Печенігами і Половцями. Коли закінчилося виликокняже життя давньої „матері руських городів“, то Велика Русь одідичила по ній старшинство і владу в руськім світі, разом з вінцем Мономаха; а накінець і саме імя Руси присвоїлося в першій мірі при ній. А Мала Русь залишилася хоронителькою предківської оселі і всього, що творить домашнє предківське життя, від мови і вірувань, до кожуха і свитки“[2]).

Щодо польської епохи, то Максимович дуже критично відноситься до широко голошених цивілізаційних заслуг Поляків на Україні. Він доказує на основі жерел, що кольонізація України розвивалася успішно вже в княжі часи, а потім під владою Литви, а Поляки тільки використали пізнійше давні здобутки. „Не будемо приписувати Полякам і Польщі того, що по всій очевидній справедливости відноситься до самої київо-переяславської Руси, до її удільних князів київських і до великих князів литовських (незалежно від того, чи вони були чи не були польськими королями). Два з половиною віки перейшло від кінця татарщини до початку польщини на Україні: і в сей литовський період її життя не треба вносити довільно нічого стороннього і лишнього“[3]). У церковній унії він добачує свідоме змагання Польщі—розбити православну церкву на користь католицької[4]). Тому й ненависть, що піднялася серед українського народа проти Поляків, мала жерело у релігійній сфері: „Обида православя се була головна, найбільш чутлива, найгірша обида для всього південно-руського народа, при котрій всі инші обиди були вже

[1]) О причинахъ взаимного ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ, бывшаго въ XVII вѣкѣ, Собр. соч. I 250.

[2]) Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотенъ, бывшихъ на Украинѣ со времени Богдана Хмельницкого, Собр. соч. I 655.

[3]) О причинахъ взаимного ожесточенія, Собр. соч. I 253.

[4]) Тамже, 265.

другостепенні, — без неї кожда инша обида, якаб не була велика, булаб більше виносима. Се була душа всього, се був nervus rerum gerendarum"[1]).

При обговоренню початків козаччини він стверджує, що вплив на козацький устрій мала шляхта, але не шляхта польська, а українська[2]). Він перший звертає увагу, що шляхта брала участь у будові держави Богдана Хмельницького[3]). При иншій нагоді Максимович стає в обороні українського панства перед закидом, немов воно знищило нижчі суспільні верстви. „Це панство не могло відділитися від понять, обичаїв, взірців минулого віку; не моглож воно стати і вище понять, обичаїв, взірців свойого віку! І коли воно не привело свойого поспольства в новий цвитучий стан (якого можнаб бажати йому по поняттям теперішнього часу), то не треба і скидати на нього й упадку поспольства, що осталося по давньому зі своїм стародавнім правом на вільний перехід; не треба й зображувати сього упадку у прибільшеному виді. Бо положеннє малоросійського поспольства від часу Богдана все таки було лучче, чим воно було передтим; і лучче, чим було положеннє сучасного поспольства задніпрянського (правобережнього)"[4]).

Про козаччину взагалі Максимович висловлюється так: „В історичнім ході всього руського життя така є заслуга і слава нашого південно-руського козацтва, українського і запорожського, що воно боролося так довго і сильно з турецькою і татарською силою, відпираючи її від руської землі, так хоробро оборонило у себе православну східню церкву від католицтва західнього і свою руську народність від польщини, а в гетьманство Богдана визволило свою многострадальну Матір-Україну від польського ярма і добровільно приєдналося з нею у загальний склад руського світа"[5]). В останніх словах пробивається погляд обєдинительний, тоді зрештою дуже поширений серед українських істориків. Але, як знаємо вже з инших цитатів, Максимович не вважав Українців і Великоросів одним племенем — противно він признавав Українцям національну окремішність вже

[1]) Тамже, 273.

[2]) Тамже, 254.

[3]) Тамже, 275.

[4]) О Григорьѣ Николаевичѣ Тепловѣ и его запискѣ »О непорядкахъ въ Малороссіи«, Собр. соч. I 553.

[5]) Милость Божія, Украину... свободившая..., Собр. соч. I 509.

у княжих часах. Тільки остаточних консеквенцій з сього факту він ще не умів витягнути.

Максимович не був синтетиком на більшу міру. В українській історіографії він має значіннє як аналітик і критик. Він не признавав ніяких авторитетів в історії поза одиноким авторитетом правди. Шляхом умілої інтерпретації жерел старався добути ясний і правдивий погляд на минуле. Все розбуджував потребу основного думання і глибокого, критичного розсліду. Через те його праці, хоч писані кількадесять років тому, залишилися дотепер цінні і свіжі.

І. Крипякевич.

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarnećkyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CXLVII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen; Bd. XCIX—C erscheinen später).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. **Die historisch-philosophische Sektion** publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
   - Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI Jahrh.).
   - Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).
   - Bd. III—IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).
   - Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.
   - Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).
   - Bd. VIII—XI: M Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   - Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   - Bd. XII—XIII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625).
   - Bd. XIV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil
   - Bd. XV. Bohdan Barwińskyj: Dr. Jul. Celevyč.
   - Bd. XVI: Al. Novyćkyj, Taras Ševčenko als Maler.
2. **Ukrainisches Archiv**, bis jetz 15 Bde (I—XV)

B. **Die philologische Sektion** publizierte bis jetzt 21 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. **Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion** publizierte bis jetzt 26 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk). (Band XX erscheint später).

D. **Die Archaeographische Kommission** publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. **Quellen zur Geschichte der Ukraine.**
   - Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremysl vom J 1565—66.
   - Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremysl und Sanok im J. 1565.
   - Bd. III: M Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.
   - Bd. IV V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.
   - Bd. VI: St. Tomašivśkyj, Galizische Chroniken 1648—1657.

Bd. VII: M. Hruševškyj, Lustrationen vom J. 1570.
Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630.
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657.
Bd. XVI, 1: St. Tomašivškyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč. (1735—1740).

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VII.
3. Kotljarevškyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 4 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk prawnyczoi komisii) Bd. 2.

G. Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 38 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 20 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:

Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

J. Physiographische Kommission publiziert:

Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 2 H.

K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 7 Hefte.

L. Bibliotek und Museum:

Alt-Ukraine (Stara Ukraina) 1924, 1925. 24 Hefte.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaft, sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—68 ukrainisch und 1—59 deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.